لاڙ ثقافتي ميلو
LAAR CULTURAL FESTIVAL

لاڙ جو مطالعو

مرتب

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو / حيدرآباد سنڌ

١٤١١ھ / ١٩٩١ع

لاڙ جو مطالعو

مرتب

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو - حيدرآباد سنڌ
پاڪستان
۱۴۱۱/۱۹۹۱ع

حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ.

ڇاپو پهريون ۱۹۹۱ع ۱۰۰۰ ڪاپيون

قيمت : چاليهہ روپيا
[Price Rs: 40-00]

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

ٽپال جي ايڊريس
جي. پي. او باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ عبدالغفار صديقي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ پڌرو ڪيو.

سـڏـا

ناشر طرفان	ـ عبدالغفار صديقي	4
مهاڳ	ـ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	6
ابوبڪر شيخ	ـ لاڙ تهذيب ۽ ثقافت جي آئيني ۾	9
ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر	ـ لاڙ جي تاريخ جو هڪ وڃايل ورق	18
معمور يوسفاڻي	ـ ديبل کان راوڙ تائين	32
ڊاڪٽر سرفراز احمد پُني	ـ بدين ضلعي جون ٻه قومون جت ۽ ملاح	39
هدايت پريم	ـ سنڌي لسانيات ۾ محمد سومار شيخ جون خدمتون	50
ڊاڪٽر داد محمد خادم	ـ لاڙي محاوري جو لساني جائزو	58
ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو	ـ خواجہ محمد زمان جي زندگي جو هڪ فڪري پهلو	79
زيب نظاماڻي	ـ سنهي سڻي سپو	89
عبدالله ملاح	ـ سي جي ۽ جيارا ماڻهو هئا	97
ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	ـ لاڙ ۾ ثقافتي سرمايو	104
ڊاڪٽر غلام علي الانا	ـ جت قوم، ان جي تاريخ ۽ سنڌ جي ثقافت ۾ آنهن جي ڪردار جو اڀياس	111
عبدالله ورياه	ـ محمد طور سومرن جو آخري تخت گاهه	151
ڊاڪٽر نواز علي شوق	ـ صوفي شاهه عنايت شهيد	169

ناشر طرفان

انسان جڏهن کان ڌرتيءَ تي قدم رکيو تڏهن کان اج تائين تاريخ جي ڪيترن ئي بابن جا ڪئين ورق ورِي چڪا آهن.

تاريخ، اسين قومن جي ادبي، ثقافتي، سياسي، اقتصادي ۽ سماجي زندگيءَ جي مطالعي کي چئون ٿا.

دور ماضيءَ ۾ ڪيتريون ئي قومون ٿي گذريون جن جي پنهنجي پنهنجي تاريخ هئي، جنهن مان ڪهڙين ئي قومن سبق حاصل ڪري پنهنجي مستقبل لاءِ رستو هموار ڪيو ۽ جن ان طرف ڌيان نه ڏنو، سي صفحہ هستيءَ تان هميشه هميشه لاءِ مٽجي ويون.

قومن ۽ ملڪن ۾ اسان جي سنڌ جي تاريخ به دنيا ۾ قدم ليکي وڃي ٿي، جنهن ۾ ڪيتريون ئي قومون آيون ۽ ويون، حاڪم به رهيون ته محڪوم به. الهن ڇا ڪيو؟ زندگي ڪهڙي نموني بسر ڪيائون؟ ڪهڙا ڪارناما سر انجام ڏنائون؟ اسان لاءِ ڇا ڇڏي ويا؟ اسين ايندڙ نسلن لاءِ ڇا ڪري رهيا آهيون؟ اهو سڀ ڄاڻڻ تاريخ جو مطالعو آهي.

هيءَ ڪتاب ”لاڙ جو مطالعو“ به سنڌ جي تاريخ جو هڪ ورق آهي، جنهن جو تعلق سنڌ جي هيٺئين حصي خصوصاً بدين سان آهي. هن ۾ ڪيترن محققن، دانشورن، عالمن ۽ اديبن جا مقالا ۽ مضمون آهن جيڪي لاڙ ثقافتي ميلي سال ١٩٩١ع جي موقعي تي پڙهندڙن جي دلچسپي ۽ معلومات ۾ واڌاري لاءِ خاص طور تي لکيا ويا آهن.

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين محترمي عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن هن ڪتاب جي اهميت کي مدنظر رکندي ان کي بورڊ مان ڇپائي پڌرو ڪرڻ لاءِ خاص هدايتون ڏنيون آهن. اميد ته هن ادبي ڪاوش مان پورو پورو فائدو حاصل ڪيو ويندو.

آءٌ پنهنجي رفيقن جو ٿورائتو آهيان، جن هن ڪتاب کي وقت اندر ڇپي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي.

عبدالغفار صديقي
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو.

ڄامشورو
١٢- مئي ١٩٩١ع

مھاڳ

لاڙ ثقافتي ميلو ١٩٩١ع جي سلسلي جي ادبي سيمينار جا هي چند مقالا شايع ڪيا پيا وڃن، باقي مقالا انشاءالله ميلي ڪالپوءِ پڻ جلد ۾ شايع ڪبا.

هونئن ته سنڌ سڄي هيرن جي کاڻ آهي، پر لاڙ به هڪ ثقافتي ايڪائي آهي، لاڙ جي ثقافت، ادب، هُنَر ۽ فَنَ هن خطي کي لشالبر بنائين ٿا، اميد ته سيمينار جي روايت اڳتي به قائم رهندي.

آءٌ هن محبتن جي ميڙ جي سلسلي ۾ ضلعي جي انتظاميه خاص طور جناب محمد اشرف سيال، اسسٽنٽ ڪمشنر بدين جو ٿورائتو آهيان، جنهن نه رڳو ادبي سيمينار جو ڪم منهنجي حوالي ڪيو. بلڪ هر مرحلي تي سهڪار به ڪيو.

اميد ته پڙهندڙ هنن مقالن مان پورو پورو فائدو حاصل ڪندا.

والسلام

١٢-١-١٩٩١ع

- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

پروفيسر ۽ چيئرمين

سنڌي ڊپارٽمينٽ

سنڌ يونيورسٽي

ڄامشورو.

لاژجو مطالعو

٣- تهذيب ۽ ثقافت جي آئيني ۾

ابوبڪر شيخ

تهذيب ۽ ثقافت تي لکڻ، مختلف تور تڪون قائم ڪرڻ، موضوع جي ڦهلاءَ جي لڪير ڪڍڻ ۽ خاص ڪري اهڙي موضوع تي لکڻ، جنهن تي ڪيچ جيترا نظريا هجن ۽ انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪري تازي تحقيق جي روشنيءَ ۾ ڪو رايو قائم ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

"سنڌ" جي ماضيءَ جي عظيم "تهذيب" ۽ "ثقافت" جنهن جي ساراهه جا ڍڪ ان وقت به پيا پڙهندا هئا ۽ اڄ به الهيءَ عظمت ڪان ڪو انڪاري ڪونهي- هن زمين جي سيني ۾ خبر ناهي ڪيترا راز لڪل آهن، اهي قومون جن جو هڪ فرد به زمين جي سيني تي ناهي، اهي زبانون جن کي ڳالهائڻ وارو هاڻي زنده نه آهي، اهي عقيدا، جن کي مڃڻ وارو به ڪو ڪونهي، رونق سان ڀريل شهر، عظيم محل؛ جن جو نالو نشان به ڪونهي- پر ماضي ڪڏهن به مرندو ناهي، اهو مٽيءَ ۾ ڳرندي ڳرندي پنهنجو فڪر ۽ فن، علم ۽ هنر جا خزانا حال جي حوالي ڪري ويندو آهي. حال جيڪو مستقبل جو پهريون قدم آهي، تهذيبون مٽجي ٿيون وڃن، مگر سندن گل ۽ ڇيٽ لٿين تهذيب جي روپ ۾ چمڪندا رهندا آهن (١).

انسان ۽ حيوان ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ انسان ۾ شعور آهي، حيوان ۾ شعور نه آهي، انسان وٽ ان ڳالهه جو جواب موجود آهي ته، سندس مقصد ڇا آهي. حيوان زندگي گذاري ٿو مگر هو ڪڏهن

(١) ماضي ڪي مزار- سبط حسين، صفحو ١١-١٢.

الهيءَ متعلق سوچڻ جي ضرورت محسوس لئو ڪري. ”خيال“ انسان جي عظيم تخليق آهي ۽ اڄ جو تهذيب يافته انسان، الهيءَ خيال جي تخليق آهي، جانور اڳيان صرف چند حقيقتن جي اهميت آهي، برسات ۾ هو پاڻيءَ کان بچڻ لاءِ پناهه وٺي ٿو، بک ۾ پيٽ ڀري ٿو، مگر انسان حقيقت سان گڏوگڏ سچائي کي به تسليم ڪري ٿو. هڪ وحشي قبيلي متعلق سوچيو، جيڪو اوائلي حيواني زندگي گذاري رهيو آهي. هن اڳيان کائڻ پيئڻ، گرمي سردي کان محفوظ رهڻ کان سواءِ زندگيءَ جو ٻيو ڪو به مقصد ڪونهي. اهڙي صورتحال ۾ جيڪڏهن هندس زندگيءَ ۾ ناچ ۽ موسيقي شامل ڪري ڇڏجي ته ان جو خاص اثر اهو ٿيندو جو، اهو عمل انهن جي زندگي جي نوعيت ۾ ڦيرو آڻيندو، انهن جي زندگيءَ ۾ نين خوشين جو اضافو ڪري تنهن ۾ نئون عزم نئين معنيٰ ۽ نيون دلچسپيون پيدا ڪندو، بوءِ انهيءَ جي ڪُک مان پڌي، اتحاد ۽ وطن جي مٽيءَ جي حُب جهڙيون شيون خود بخود جنم وٺنديون (١). خيال ئي هڪ اهڙي قوت آهي، جنهن جي ذريعي ذهن ۾ هڪ اهڙو ماحول پيدا ٿئي ٿو، جو سڄي زندگي انهيءَ جي تابع هجي ٿي. زبان، عادتون، فڪر، عقيدا، معاشري جي هلچل، رسم و رواج، معاشري جا ادارا، مادي ۽ روحاني عقيدا، اهي سڀ انهيءَ جي ڪُک مان جنم وٺن ٿا (٢).

ٻهرين، اڳيان وڌڻ کان اڳ اسان کي اهو ڏسڻو آهي ته اسين ”تهذيب“ ۽ ”ثقافت“ کي ڪهڙن خانن ۾ رکي انهن جي سڃاڻپ ڪري سگهون. ”تهذيب“ لفظ جي عربي ۾ لغوي معنيٰ آهي: ’وڻ ڇلي صاف ۽ سهڻو ڪرڻ.‘ فارسي ۾ ان جي معنيٰ آهي: ’سينگارڻ سنوارڻ‘ اهو لفظ شائستگي جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿئي ٿو، جنهن ۾ خوش اخلاقي، عادتون، ڳالهائڻ ۽ ڪردار شامل آهي. مطلب ته لفظ ”تهذيب“ جو

---

(١) پاڪستاني ڪلچر، جميل جالبي، ص ٢٨.
(٢) ايضاً ص ٢٦.

واسطو اسان جي ٻاهرين ۽ ڏيکاءُ ڏيندڙ شين سان آهي. ٻيو لفظ آهي "ثقافت" انهيءَ جي معنيٰ ڪجهه هن ريت جڙي ٿي: علم، فن، ادب ۽ مهارت، ڪنهن شيءِ کي ڏسي سڪي وٺڻ، انهيءَ جو تعلق ذهن سان آهي. مطلب ته "تهذيب" جو واسطو "خارجي شين" ۽ "ثقافت" جو واسطو اندروني ذهني ڳالهين سان آهي (١).

تازين تحقيقن موجب جيڪڏهن اسين انهن ٻنهي شين جو جائزو وٺنداسون ته نقشو ڪجهه هن ريت جڙندو ـ سپ کان پهرين "ڪيمن" (Klemn) ۽ "ٽائلر" (Tylor) جيڪي معنائون متعين ڪيون آهن، انهن موجب: "ڪا قوم (يا اجتماع) جي سڄي عام زندگي جنهن ۾ رسم ورواج، فنون لطيفه، حالتون، امن ۽ جنگ، مذهب علم ۽ فن سڀ شامل آهن." "فلپ" (Philp) جي نقطه نظر کان: "ثقافت ڪنهن ميڙ جي داخلي ۽ خارجي روين جو نالو آهي، جن ۾ گهڻيون عادتون موروثي له بلڪ انهيءَ ميڙ پنهنجي خاص ماحول ۾، خاص عقيدن، فڪرن ۽ ٻين اثرن تحت پيدا ڪندو آهي ۽ انهن ۾ تسلسل هوندو آهي، انهيءَ مان اهو چٽيءَ طرح واضح آهي ته ثقافت هڪ اجتماعي عمل آهي، يعني اهڙو عمل جيڪو انهيءَ ميڙ ۾ سڀ هڪ جهڙو ڪندا هجن." جيئن ته ثقافت ٻيو نمبر ماحول (Second Euvironment) جو نالو آهي، انهيءَ لاءِ ظاهر آهي ته مختلف حالتن ۽ حادثن جي ڪري ماحول ۾ تبديلي هڪ قدرتي امر آهي، انهيءَ لاءِ ثقافت جي چُرپُر ۽ تبديلي به لازمي آهي. سائنسي طور حالتن ۽ حادثن کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو آهي: ١- ڪنهن نئين مذهب جو ظاهر ٿيڻ، ٢- ڪنهن نئين طاقتور جو حملو ۽ ان جي فتح جي صورت ۾ معاشري ۾ نون آيلن گروهن جي مداخلت، ٣- ڪنهن بااثر ۽ غالب قوم جي تهذيبي اثرن جي يلغار (٢). "ڪارٽر وي گڊ" (Corter, V. Good)

---

(١) پاڪستاني ڪلچر، جميل جالبي، ص ٢٨

(٢) "ڪلچر ڪا مسئله" ڊاڪٽر سيد عبدالله ص ١٦

موجب: "ثقافت ڪنهن گروهہ، جماعت ۽ قوم جي سماجي، اخلاقي، ذهني، فني ۽ صنعتي خوبين جو مجموعو آهي، جنهن جي ذريعي ڪنهن گروهہ جماعت يا ڪنهن قوم جي ڪنهن ٻئي گروهہ يا جماعت کان ڌار حيثيت ليکي وڃي ٿي ۽ انهيءَ وسيلي ڪنهن گروهہ، جماعت يا قوم جي نظرين، عملن، سرشتي، اصولن ۽ دستور جي خبر پوي ٿي..."
هئرولڊرگ (Haroldrug) جي نظريہ تحت: "ثقافت ماڻهن جي مڪمل زندگيءَ جو عڪس آهي، هن ۾ ماڻهن جي ريتن رسمن، رهڻي ڪهڻي، رسم رواج، سوچ ويچار، اعتقادن، وهمن ۽ خواهشن جو بيان اچي وڃي ٿو..." ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ثقافت کي چئن حصن ۾ ورهائيندي تحرير ڪري ٿو تہ: "ثقافت جا چار حصا آهن: ۱- جاگرافيائي حالتون، ۲- تاريخ، ۳- انسان جي مختلف اسلن جي ارتقائي تاريخ ۽ ٻولي ۽ ۴- ماڻهن جو مذهب. ثقافت جي انهن جُزن کان متاثر ٿي، ماڻهن پنهنجي زندگي گذارڻ لاءِ جيڪي وسيلا اختيار ڪيا آهن، ڪاڌو خوراڪ، لباس، رهڻي ڪهڻي، ريتون رسمون ۽ رواج، روحاني ۽ مذهبي لاڙا، پروسا، وهم ۽ وسوسا انهن ۾ خاص اهميت رکن ٿا، ۽ اهي سڀ ثقافت جي دائري ۾ اچي وڃن ٿا."

انهيءَ ڪاڻ اسين جڏهن "ثقافت" جي ڳولها ڪريون ٿا تہ انهي جي معنيٰ اها ٿي تہ اسين زندگيءَ ۾ لڪيل معنيٰ جي تلاش ڪريون ٿا. السالي معاشري جي سيني ذهني ۽ مادي ترقين جو دارومدار زندگي جي لڪل معنائن جي تلاش تي آهي (۱) زندهہ ۽ چُرپُر رکندڙ ڪلچر جي سڃاڻپ اها آهي تہ، هو هڪ طرف فرد ۾ ٻئي طرف معاشري ۾ تخليق جي باهہ روشن رکي، جيستائين ثقافت جي باهہ ۾ خيال جو ٻارڻ مهيا ڪيو رهبو تيستائين ثقافت زندهہ ۽ متحرڪ طاقت سان معاشري ۾ تخليق جي روشني زندهہ رکيو ايندي. (۲)

---

(۱) "پاڪستاني ڪلچر" جميل جالبي ص ۲۹

(۲) ايضاً ص ۳۳

معاشري ۾ جڏهن ٻه، ٽي يا وڌيڪ اخلاقي يا ذهني تبديلي نروار ٿئي ٿي ته اُن جو تعلق، پنهنجي تاريخ سان ڏاڍو شديد رهيو آهي ۽ ماضيءَ جو تاريخي ورثو اهڙي عظيم قوت آهي، جيڪا احساس ۽ شعور کي اُن امڪان سان روشناس ڪرائي ٿي.(١)

ڊاڪٽر ايم- ويلر (M, WHEELER) لکيو هو: ”هي ملڪ ڪيترن هزارن سالن کان ثقافت جو مرڪز رهيو آهي ۽ آرين جي اچڻ کان اڳ به هن ملڪ ۾ هڪ اعليٰ تهذيب پلجي رهي هئي...“

”لاڙ“ هر دؤر ۾ سنڌ جو اڻٽوٽ الڳ ڀاڱو رهي آهي، لاڙ سنڌ جو اهو حصو آهي، جيڪا تاريخ ۾ ”اوليائن ۽ ڏڌن جي سرزمين“ سڏي ويئي آهي، لاڙ جتي، بدين، ڀنڀور، ٺٽو، اگهاماڻو، ليلان جو ليهور، نوري ڄام تماچي جو آستان، موکي ۽ متارن جون قبرون، چؤڪنڊي، وانڪ نيرون ڪوٽ، روپا ماڙي، علي بندر، شاهه بندر، ڪيٽي بندر، اورنگا بندر، سنجو بندر ۽ ديبل جهڙا عظيم بندر اچي وڃن ٿا، هتان پٿر جي دؤر جا هٿيار پڻ مليا آهن ۽ ڪجهه اهڙيون شيون به مليون آهن جن تي ”موهن جي دڙي“ واري رسم الخط ۾ ڪجهه تحرير ٿيل آهي، انهيءَ مان اها خبر پوي ٿي ته ”لاڙ“ ”سنڌ“ جي تهذيب ۽ تاريخ جو اهم حصو رهيو آهي.

ڪپڙي جي صنعت، دنيا ۾ سڀ کان پهرين سنڌ ۾ جنم ورتو ۽ سنڌ جا هنرمند، انهيءَ سلسلي ۾ ايترو اڳتي وڌيا، جو سنڌ ن عظمت ۽ ذهانت جا ڏنڪا سڄي قدردانن پريا. ايچ-ٽي-سورلي موجب ”لاڙ جو حصو پنهنجي شاهوڪار بندرن جي ڪري واپار جو مرڪز ٿي رهيو آهي. انهن بندرن تان هر قسم جون شيون، سوٽي ڪپڙو، ريشمي لونگيون، سوسيون ۽ چمڙي جو سامان ڏيساور (ايشيا) آفريڪا ۽ يورچوگال ڏانهن روانو ٿيندو هو.“ خاص ڪري لاڙ وارو حصو ڪپڙي

(١) ”پاڪستاني ڪلچر“ جميل جالبي ص ٧٧

آڳڻ ۾ اڳيرو رهيو پر ”ٺٽي جو آڳيل ڪپڙو تہ بهترين ليکيو ويندو هو (۱)
هڪ پيو انگريز ليڪ لکي ٿو: ”ڪپڙي سازي جي هنر ۾ ٺٽو
مرڪزي شهر هو. هتي جو ريشمي ڪپڙو، پٽ جون لونگيون ۽
انهن جي ڪنارن تي زري جو ڪم تہ ڏسڻ وٽان هوندو هو. (۲)
الگزينڊر هئملٽن جڏهن سنڌ ۾ آيو هو، تہ هو ”اڪائونٽ آف
ايسٽ انڊيز“ ۾ تحرير ڪري ٿو تہ: ”منهنجي اچڻ کان ٽي سال
اڳ ٺٽي ۾ هڪ اهڙي سخت پليگ پيئي، جنهن ٺٽي جي شهر ۽
ان جي پسگردائي تي ايڏو اثر ڪيو جو رڳو ٺٽي ۾ سوٽي ۽ ريشمي
ڪپڙي جا اسي هزار ڪاريگر مري ويا...“

هٿ جي هنرن ۾، پيو محنت طلب ڪم ”فراسيون ٺاهڻ آهي.“
لاڙ ۾ نهيل فراسيون تمام سهٽيون ۽ مضبوط ٿين ٿيون، ڊول ۽ ڊزائن
جي ڪري ايراني غاليچن کي شه ڏيو بيٺيون آهن، ايراني غاليچن ۾ نہ
ايڏي چٽسالي آهي ۽ نہ مضبوطي، هو ليڙا ۽ ضعيف آهن، انهيءَ
مقابلي ۾ هتي جون فراسيون ايتريون تہ مضبوط آهن، جو پن سؤ سالن
جي گذري وڃڻ کانپوءِ بہ اڃان تائين موجود آهن، استعمال ۾ رهندي بہ نہ
انهن جو رنگ گهٽيو آهي ۽ نہ ئي وري چٽسالي (۳) فراسين کي هتي
مهيري قوم جوڙي ٿي، مهيري فراسين کانپوءِ پيون بہ اليڪ شيون
جوڙين ٿا، جن ۾: ”توبرا، خرزينون، گهوڙن جا تنگ، ٿيلها، گولچاڻ
۽ لڪيزون. انهن سڀني شين تي اهڙا تہ گل چٽ ٺاهيا ويندا آهن،
جن کي ڏسي عقل دنگ رهجيو وڃي. (۴)

---

(۱) ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ غلام علي الانا مقدمو ص ح

(۲) MANDCCI STORIA DO MOGOR ii) P 427

(۳) مضمون ”فراسيون“ محمد ابراهيم مهيري ڪتاب ”بدين ضلعي جو
مطالعو“ ص ۴۷۳-۴۷۴.

(۴) مضمون ”فراسيون“ محمد ابراهيم مهيري، ص ۴۷۵.

هتي ڇُر جو ڪم بہ تمام اعليٰ قسم جو ٿيندو آهي، جن ۾ رومال، چادرون، سوڙون، ريٽا، دوشالا، پڙا، بوڇڻ، ملير، پالڪڙا، گگها وغيره تمام لفيس ۽ اعليٰ لموني جا ڇريا ويندا آهن(١). هٿ جي هنرن ۾ لاڙ جي عورت پنيان نہ آهي، سٽي ۽ ڌاڳي جو لفيس ڪم جيترو لاڙ جي عورت ڪري ٿي، اهڙو دليا ۾ ڪٿي بہ ڪونہ ٿو ٿئي. لاڙي عورت ڏاڍي جفاڪش آهي، گهرو ڪم ڪار کان سواءِ جيڪو والدڪائي وارو تائير آهي، اهو بيڪار وڃائڻ بجاءِ سيبي ۽ ڀرت جو ڪم ڪنديون آهن. سندن عظيم تخليقي هٿن مان جڙهن: چولا، ڀهراڻ، ٻُجڪا، گوٿرا، رليون، کٿهار، هرمچي، حاڪم، ڪارڪ، سوف، ڪوٽ، ڪُنيڊل، ڪيمان، گهرام، مٺا خان، دهري، گل، نڪيسر، هنج ڪرا، موريا، طوطا، مڇي ۽ ٻيا ڀرت جا انيڪ نمونا نڪرندا آهن تہ ذهن هتي جي عورت جي ذهانت ۽ عظمت کي تسليم ڪرڻ کان سواءِ رهي نہ سگهبو.

اسان وٽ انهيءَ کان سواءِ زيورن ناهڻ جو ڪم، جيڪو هزارين سالن کان هلندڙ آهي، اهو اڄ ڏينهن تائين ٿيندو رهي ٿو. ”آر جي مقبرن جي کوٽائي ڪندي، موهن جي دڙي جي زماني جون سفدي شيون مليون آهن، مثلاً بادشاهہ ڪلم ڊڪ (٢٧٥٠ ق-م) جي قبر ۾ سون جي هڪ ٻين ملي آهي، جنهن جي هڪ چيڙي تي باندر جي شڪل ٺهيل آهي(٢). ”لاڙ جي قديم زيورن ۾: پٽا، واليون، ٻندا، هسي، هانسلي، ڪڙا، ڪڙيون، ٻيرڙا، چٽ، لٺ، هار، ڳاني، پانهيون، چوڙيون، ماندريا، والا، دُهري، ٻسنري، جهالر، جهومڪ، نسبيون، ڦلڙيون، بوليون، ڪيليا، ڪتريا، چندن هار، ڳانا، گوڪون، پوکانڙيون، مديئڙا، والا جڙاءِ وارا، چير، جهير، ساٽا، نورا، ٽڪو، سگيون، پيڙا، منڊيون، ڪيرون، ورٽا، ٻيرٽا، موهن ۽ پوٻٽ خاص آهن(٣).“ اهو نازڪ ۽ لفيس ڪم اڄ بہ پنهنجي اوج تي آهي.

---

(١) ”بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ“، محمد سومار شيخ، ص ١٨١.
(٢) ”ماضي کے مزار“، سبط حسين، ص ٣١.
(٣) ”بدين ضلعي جا زيور“، چاند زرگر.

ڪاشيءَ جي هنر ۾ نئو ۽ سعيدپور ٻرک هولدا هئا، ٺٽي جي ڪاشيءَ جي سرن جي بناوت هوبهو ملتان جي سرن جهڙي آهي، هنن جي بناوت اهڙي تہ پختي آهي، جو اڄ بہ انهن جون ڪناريون صحيح سلامت آهن (۱) " پوستان (Postans) انهيءَ متعلق لکي ٿو تہ:
"ٺٽي جي مقبرن جي سجاوٽ جو نمونو، گنبذن تي ٿلهين، لسين ۽ سفيد رنگ جي سرن، عاليشان رنگن سان رڱيل چيني جي سرن ڪي، جيڪي بلڪل چين ۾ ٺهيل فرشي سرن جهڙيون ٿي لڳيون، سذائيءَ ۾ بيهاريو ويو آهي. انهن ستان وري گلن ۽ ٻين شڪلين جا وري اهڙا نقش چٽيا ويا آهن، جو انهن فنڪارن جي ذوق ۽ هنرمندي جو داد ڏئي ڪان سواءِ رهي نٿو سگهجي..." ڊاڪٽر ڪنيڊي جي لفظن ۾، "مون پنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙي چيز ڪاڻ ڏٺي آهي، جا هتي جي سرن ناهڻ جي هنر ۽ ان جي عمدگيءَ جي برابري ڪري سگهجي..." اڄ بہ مڪلي انهيءَ فن جي عظمت جا گيت ڳائي رهي آهي.

ٻيا بہ هٿ جا ايڪ هنر، جن ۾: لوهار، واڍا، ڪنڀار، مصور، سنگتراش، آهوڙا، پچارا، پانڌارا، ملاح، گواريا، چوڙيگر ۽ ٻيا، جيڪي اڄا تائين پنهنجي ثقافت کي هٿ جي چرپر ۽ ذهني صلاحيتن سان زنده رکيو اچن.

"ثقافت زندگيءَ جي اندر جوهر ۽ لطافت جي عنصرن ۾ اضافو ڪري تخليق جي صلاحيت پيدا ڪري ٿي، اهڙي حالت ۾ جيڪا تخليق ٿئي ٿي، انهن ۾ سڄو معاشرو شريڪ هوندو آهي (۲)، اهڙي ماحول ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سالوڻ نقيب عبداللطيف "ڪيسر"، جمن چارڻ ۽ اهڙا ٻيا عظيم السان پنهنجو شعر چون ٿا. اهڙي ئي ماحول ۾ لڏ، ڪتاري، سرندي، دهل، پاوڻ، ڪالي، دلبوري، کڙتال، مرلي، شرناءِ، بوڙينڊي ۽ مڪرمان جا سُر فضا ۾ ٻڌڻ ٿا. جنهن جي مذر لهرن تي لاڙ جا ماڻهو غرور ۽

---

(۱) "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، غلام علي الانا، ص ۱۲۷.
(۲) "پاڪستاني ڪلچر"، جميل جالبي، ص ۳۱.

فخر مان پنهنجو ڪنڌ ردم ۾ لوڏين ٿا. اهڙيءَ ئي ماحول ۾ دودي، شاهه عنايت ۽ دولهه دريا خان جهڙيون شخصيتون سرجن ٿيون.

الهيءَ ڪان وڏيڪ پيو ڪهڙو شاهوڪار ۽ عظيم "ڪلچر" ٿي سگهي ٿو، جتي لوڪ ادب جو اڻ کٽ سمنڊ موجود هجي، جتي جا لوڪ گيت اتي جي سرزمين مان ڦٽي نڪتا هجن ۽ الهن ۾ اضافي ۽ واڌاري جو عمل هزارين سالن ڪان، اڄ تائين ٿيندو هجي.

مٿين، لاڙ جي مختصر ثقافتي خاڪي ڪان پوءِ جيڪڏهن ائين ڪٿي چئجي ته سنڌ والسگر لاڙ جي ثقافت پنهنجي سيني ۾ وقت جون عظمتون ۽ زلدهه ثقافت جو جگر رکي ٿي ته غلط نه ٿيندو.

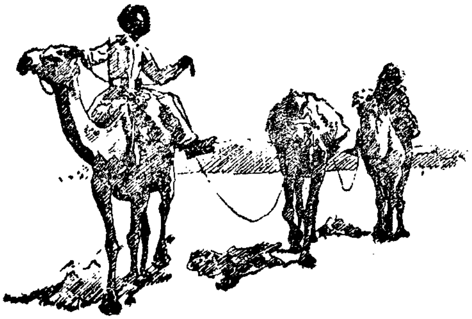

لاڙ جي تاريخ جو هڪ وساريل ورق

ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، لاڙڪاڻو

لاڙ - سنڌ جي ڏاکڻي حصي جو نالو آهي. تاريخ طور هيءُ حصو اقتصادي، سماجي، سياسي ۽ ثقافتي لحاظ کان نه رڳو سنڌ لاءِ پر پوري برصغير لاءِ وڏي حيثيت جو حامل پئي رهيو آهي.

قديم زماني کان وٺي لاڙ سنڌ، پاڪستان بلڪ پوري برصغير کي دنيا ۾ مشهور ڪرائڻ جو باعث به رهيو آهي. وڏا وڏا تجارتي ٻيڙا لاڙ جي بندرن تان ڏوراهن ملڪن ڏانهن سامان کڻي ويندا هئا. هن ئي حصي جي دولت ۽ شهرت، دنيا جي وڏن وڏن جنگجو ماڻهن کي حملي لاءِ پاڻ ڏانهن متوجه به ڪيو. سنڌ جي هن حصي سان سنڌي قوم جون امنگون ۽ آسرا، جذباتي لاڳاپا ۽ روحاني تعلقات به وابسته رهيا آهن. ان ڪري لاڙ سنڌ جي سڃاڻپ چئجي ته غلط نه ٿيندو.

سنڌ جي لوڪ گيتن ۾ جذهن اها صدا ايرلدي آهي ته:

"ڌهري ادل جي لاڙئون آڻايان!"

ته ان وقت اهڙي صدا جي پويان سنڌي ماڻهوءَ جي آتساه جو ڪارڻ يقيناً لاڙ جي دولت، خوشحالي ۽ تجارتي حيثيت ئي هوندي آهي. هونءَ به لاڙ ڪنهن هڪڙي شهر جو نالو ته ڪونهي، بلڪ لاڙ، سامونڊي ڪنارن تي انهن بندرن جو نالو آهي، جيڪي هزارن ورهن کان سنڌ جي خوشحاليءَ جو باعث پئي رهيا آهن. ان ڪري سنڌي ماڻهوءَ جي جذباتي ڪيفيتن کي خوشين ۽ مسرتن سان همڪنار ڪرڻ جو ذريعو

لازمي طرح اهو سون، جواهر ۽ لعلون ٿي سمجهيون وينديون آهن، جيڪي وٽجارا ڏوراهن ملڪن کان آڻيندا هئا. انهيءَ ڪري ٿي سنڌ جي لوڪ گيتن ۾ اهو آواز هر دور ۾ موجود رهيو آهي ته:

”ڌهري ادل جي لاڙئون آڻايان!“

دولت جتي ملڪي ثروت، خوشحالي، قومي عزت ۽ وقار جو اهڃاڻ هوندي آهي، آتي ان مان ڪيئين خطرا به هوندا آهن. سڀ کان وڏو خطرو دولت مان جان ۽ ايمان جو هوندو آهي. پوءِ اها جان ۽ ايمان ڪنهن هڪڙي فرد جو هجي، يا پوري قوم جو!

دراصل دولت ڪمائڻ ايترو ڪٺن ڪم ڪونهي، جيترو ان کي سنڀالڻ ڏکيو آهي. اسان جي ملڪ جا وڻجارا، جڏهن سون ۽ هيرن جا پيڙا پري پنهنجي ملڪ ڏانهن ورندا هئا، ته اهڙي وقت اوڙي پاڙي وارن کي حسد به ضرور ٿيندو هو. انهن حاسدن ۾ پهريون حاسد داراءِ اعظم هو، جنهن ۵۰۵ ق.م ۾ سنڌ تي حملو ڪري ۽ سنڌ کي ايران سان ملائي ۽ ان جو حصو بڻائي ڇڏيو.

اصل مضمون شروع ڪرڻ کان اڳ ۾، هتي هڪڙي ڳالهه ضمني طور لکڻ گهران ٿو، ان ڪري جو آن حقيقت کي سمجهڻ ۾ مدد ڏيندي، جيڪا مان پيش ڪرڻ گهران ٿو.

سنڌي سماجي زندگيءَ جي مطالعي مان هڪ اهڙي ڳالهه جو پتو ملي ٿو، جيڪا هر ڪنهن ذي شعور سنڌي ماڻهوءَ جي ذهن کي جهنجهوڙيندي رهي ٿي ۽ اها ڳالهه آهي: ”سچ نه ڳالهائڻ“ يا ”سچ چوندي گهبرائڻ“ ان جو به ضرور ڪو پس منظر هوندو! انگريز ڏاڍا وات ڦاٽوڙا هوندا آهن. هو سڀ ڪنهن کي سچ چئي ڏيندا آهن. چاهي ان جو نتيجو ڪهڙو به بڇرو چولو لڪري! پر سنڌي سماج ۾ وات ڦاٽوڙو ماڻهو ڏاڍو خراب سمجهيو ويندو آهي. ان ڪري سنڌي سماج ۾ هر ڳالهه محتاط انداز سان ڪئي ويندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن جي شڪايت به ڪرڻي پوندي آهي، ته اها به نهايت محتاط لموني

۾ ايستائين جو ڪا مصيبت برداشت ڪرڻي پوندي آهي، ته ان ۾ به احتياط ضروري هوندو آهي. دانهون، ڪوڪون ۽ واويلا ڪرڻ گويا سنڌي ماڻهوءَ جي فطرت جي خلاف آهي. اسان جو اهو شيوو ڪو اڄ جو نه آهي. هزارن سالن کان اسان پنهنجي فعل ۽ قول ۾ ڏاڍا محتاط رهيا آهيون. هر ڪا مصيبت، جيڪا ڌارين کان اسان جي وڏڙن کي ملي، اسان جي وڏڙن نهايت صبر ۽ شڪر سان سٺي هوندي! اسان انهن جي پيروي ڪندا رهون ٿا.

سوهن جي دڙي وارن جي وسندڙ شهر کي آرين ويران ڪيو ته اسان پنهنجي عملن جي مصيبت سمجهي ۽ شڪر ڪيو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته سوهن جي دڙي وارن تمام گهڻا گناهه ڪيا هئا، جنهنڪري مٿن چپ نازل ٿي ۽ پوءِ تباهه ٿي ويا. اسان چيو...... چڱو ٿيو!

سڪندر اعظم 325 قبل مسيح ۾ هڪ لک پنجٽيهه هزار فوج سان سنڌ مان گذريو هو ۽ اڄ کان 2300 سال اڳ فوج جو اهو تعداد ڪو ٿورو ڪونه هو! منهنجو خيال آهي ته اڄ جي عام ماڻهوءَ کي جيڪڏهن سڪندر جي انهيءَ فوجي تعداد جي قوت جو احساس ڏيارڻو هجي، ته پوءِ انهيءَ تعداد کي گهٽ مان گهٽ 23 سان ضرب ڪرڻو پوندو. جنهن ڪري اڄ جي سماجي لحاظ سان اهو تعداد ايڪٽيهه لک ٿيندو. سڪندر ايڏي وڏي فوج سان سنڌ ۾ لَٽوَ مهينا ترسيو هو. هُن ۽ سندس فوج ڇا ڪاڏو هوندو، ڇا پيتو هوندو ۽ ڪهڙا عمل ڪيا هوندا؟ اسان کي ان جو ڪوبه پتو ڪونهي. البته مغربي تاريخ نويسن ايترو لکيو آهي، ته سڪندر سنڌ جا تمام گهڻا عالم قتل ڪرائي ۽ سندن ماس ڪُتن جي حوالي ڪيو هو. باوجود سندس انهيءَ عمل جي، شايد ئي سنڌ جو ڪو اهڙو ڳوٺ، واهڻ يا شهر هجي، جنهن ۾ سڪندر نالي ڪو ماڻهو موجود نه هجي! ٿي سگهي ٿو ته اهو به ڪو راز هجي، جنهن جي ظاهر ٿيڻ جو اڃان وقت نه آيو آهي! ائين به ٿي سگهي ٿو، ته سڪندر اعظم سنڌ کي

ان شرط تي خالي ڪيو هجي، تہ سنڌ جون عورتون قيامت تائين سڪندر ڪي جنم ڏينديون رهنديون. ۽ اسان پنهنجي وعدي تي اڄ بہ پورا آهيون.

لس ٻيلي جي گزيٽيئر ۾ ڄاڻايل آهي، تہ سڪندر جي لشڪر کي لس ٻيلي ۾ حب ندي، جنهن کي ان دؤر ۾ عربيز (Arabis) ندي سڏيو ويندو هو، ۽ پورالي نديءَ جي ڪنارن تي وسندڙ دراوڙ قومن سي متحده فوجن جو سخت مقابلو ڪرڻو پيو. جنرل هيگ لکيو آهي، تہ انهن قومن کي سنڌن لڏين جي نالن پويان عربيز (Arabis) ۽ اورٽي (Oritae) سڏيو ويندو هو. هن جنگ ۾ اتحادي فوج جا ڇهہ هزار (6000) فوجي سپاهي ڪم آيا. جڏهن تہ سڪندر جي فوج کي پهتل نقصان ٻڌائڻ کان مغربي تاريخون خاموش آهن. الداز و آهي تہ سڪندر ان جنگ ۾ پاڻ بہ شديد زخمي ٿي پيو هو، ۽ ان ئي زخم جي ڪري کيس ايڏو تہ شديد بخار ٿيو، جو ايران ۾ وفات ڪيائين.

سڪندر جي حملي کان پوءِ سنڌ جون سرحدون ڇهن پاهرين حملي آورن لاءِ کليل ويون. باختري، سٿين، عربن جون ڪاهون بتدريج سنڌ تي ٿينديون رهيون. اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ بہ سنڌ حملي آورن کان آجي ڪونہ رهي. جيڪو گهر کان رسي پيو، تہ سنڌ تي حملي آور پئي ٿيو. ترڪ، تاتاري، غزاوي، ارغون، مغل، مرهٽا، ڊچ، فرينچ ۽ انگريز الڳ الڳ وقتن تي حملا ڪندا ۽ سنڌ جي وسندڙ ۽ خوشحال واديءَ کي تباهہ و تاراج ڪندا رهيا. دراصل اهي حملي آور دولت ۽ ثروت جا پوڄاري هئا، جن انساني جانين کي پنهنجي هوس خاطر بيدرديءَ سان قتل پئي ڪيو. افسوس آهي، تہ انهن فاتحن ۽ سنڌن تاريخ نويسن هميشہ دروغ گوئيءَ کان ڪم ورتو ۽ پاڻ کي مجاهد پئي سڏيو. هتي ڪن فاتحن جي ڪردار جا چند مثال ٿا پيش ڪريان، جن مان آسانيءَ سان اندازو ٿي سگهندو تہ

انهن واقعي حق ۽ سچ جون سنڌ ۾ ڌڇيون آڏائي ڇڏيون! شايد اهوئي سبب هجي، جو اسان جو سنڌي ذهن، دين کان لاتعلق ۽ ڌرتيءَ سان به وفاداريءَ ۾ هو محتاط آهي.

فيروزشاهه تغلق ٺٽي جي قلعي تي قابض ٿي نه سگهيو، ته چراغ دهلوي ۽ جلال بخاريءَ جي تقدس ۽ صوفيانه جاهه جلال کي استعمال ڪندي، ڄامن کي صلح جا وعده ڏيئي قلعي کان ٻاهر آڻي ڌوکي ۾ قيد ڪري، دهليءَ وٺي ويو. شاهه بيگ ارغون سنڌ جي ملن موراڻن ۽ پيرن فقيرن کي لالچ ڏيئي، ملڪ سان غداريءَ تي آماده ڪري ۽ مخدوم ٻلاول جهڙي قومي رهبر جي خلاف فتوائون جاري ڪرائي، کيس گهاڻي ۾ پيڙايو. خان خانان کي جڏهن ٺٽي کي فتح ڪرڻ لاءِ زور ڏيندي پورو سال گذري ويو، ته هن به فريب ۽ مڪاريءَ جو سهارو وٺندي، سنڌ جي ديني جاسوسن ۽ روحاني گاڏرن کي هٿ ڪري مرزا جاني بيگ کي صلح جو پيغام موڪلي ۽ معاهدو طئي ڪري دهلي وٺي ويو. تاريخ شاهد آهي ته مغلن ان کي فتح سان منسوب ڪندي، پوري سنڌ کي ڏيڍ سئو سال غلام بڻائي رکيو. شاهه شهيد کي به ته قرآن جي واسطي ۾ قتل ڪيو ويو ۽ اهي هن عظيم صوفيءَ جا قاتل ڪي غير مسلم ڪونه هئا، پر ٺٽي جا مغل نواب هئا ـ جن انتهائي دروغ گوئيءَ کان ڪم وٺندي، دهليءَ جي حاڪميت کي ان ڳالهه تي مجبور ڪيو ته شاهه عنايت تي حملو ڪرڻ واجب آهي.

ٻاهرين حملي آورن سان سڀني کان وڏيڪ تبديلي جيڪا سنڌ ۾ آئي، اها عربن جي اچڻ سان آئي. سنڌ جي عوام جو وڏو حصو اسلام ۾ داخل ٿي ويو. دين اسلام ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ هر تحقيقي ڪم تي به عالم سڳورن کي وڏي احتياط سان اڳتي وڌڻو پيو. عرب اڳ ۾ عرب هئا، پوءِ مسلمان ٿيا هئا. جيڪڏهن ڪو عرب، عرب ليک ناهي ٿو، ته دين ۾ خلل پوڻ جو ڪو به امڪان ڪونهي. پر جيڪڏهن ڪو سنڌي، سنڌ ۾ سنڌي ٿيڻ پرڻي ناهي وڃي، ته ان جو مطلب دين

جي اصولن جي خلاف ﺑﻪ ﭤي سگهي ٿو. جيڪڏهن سندس دين اسلام آهي ته ڇا ٿي پيو! هن جو وجود ته سنڌي آهي، ٿي سگهي ٿو ته سندس ليت ۾ ڪو خلل پيدا ٿي پوي؛ ۽ هيءُ نظريو ڪو پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جو نه آهي، پر اڳ ۾ ﺑﻪ اهوئي نظريو اسان جي عالمن سڀني ۾ ڪارفرما رهيو آهي، ايستائين جو سنڌ جي ڪن واريا-ي دڙي يا پٽ سان ڪنهن شاعر ڪو محبت جو اظهار ڪيو، ته ان کي ﺑﻪ ايندڙ جهان ڏانهن موڙيو پئي ويو. خاص ڪري لطيف جي ڪلام کي ته تشريحن جي وسيلي وطنيت کان ٻاهر ڪيڻ جي ڏاڍي جدوجهد ڪئي وئي. اڄ به ڪيترن ئي عالمن جون شاهه جي ڪلام متعلق تشريحون ان ڳالهه جو ثبوت آهن ته شاهه صاحب هن وطن جي ڳالهه نٿو ڪري، پر ان وطن جي ٿو ڪري، جيڪو انسان ڇڏي ڪري آيو آهي، ۽ وري جنهن طرف موٽندو. اهي تاويلون رڳو مسلمان عالمن جون نه آهن، بلڪ غيرمسلم عالمن به پنهنجن ڪتابن ۾ مروڙي، سروڙي سان وس ڪيو!

هن مٿين حقيقت کي پيش ڪرڻ مان منهنجو مطلب اهو آهي، ته ڏارين ته اسان کي پنهنجي ملڪ جي وسندين ۽ وٿاڻن، ماڳن ۽ مڪانن، خواه تاريخي حقائق کان آگاهه ڪونه ڪيو ۽ انهن ۾ دراصل اميد رکڻ به اجائي آهي، پر پنهنجن عالمن تي به شايد ڪنهن حد تائين خوف طاري رهيو، جنهن ڪري تحقيق جي لاءِ اسان کي وري ﺑﻪ ڪن سماجي ۽ جاگرافيائي ڏاڻن جو سهارو وٺڻو پوي ٿو.

پاڪستان جي ڏاکڻي سرحد جو تعلق عربي سمنڊ سان آهي. مگر ان سموري سرحد (سنڌ خواه بلوچستان) جو تمام گهڻو حصو لاڙ واري ٿو. لاڙ ۽ عربي سمنڊ جي سنگت ڪا نئين ڪالهي. پر اهو سنگ هزارن سالن کان قائم آهي، جڳن کان ڪيئي جنگي جهاز لاڙ جي ساحلي بندرن تان ڏوراهين ڏيهن ڏانهن مال کڻي ويندا هئا. هزارين سنڌي جهاز الهيءَ ديوقامت سمنڊ جي پيٽ ۾ آهن. هنن ته ائين ڪهندو

هو ته ان سمنڊ جو نالو "لاڙي سمنڊ" هجي ها، پر پوءِ به ان کي "عربي سمنڊ" سڏجي ٿو، الائي ڇو؟

تاريخ جا ڪتاب، جن جي مدد سان مون هن وڏي سمنڊ ۾ ٻيڙا اڇلائڻ جي جرات ڪئي آهي. ان جواب ڏيڻ کان ڪناره ڪش نظر اچن ٿا. هن مضمون جي آخر ۾ مون انهن ڪتابن جا نالا به ڏنا آهن. انهيءَ ڪري ته جيئن پڙهندڙ کي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ ۾ آساني ٿئي.

هتي هڪڙو ضمني سوال ڪجي ته بهتر آهي. اهو هيءَ ته ڇا، عربي سمنڊ کي، سعودي عرب وارن، عربن جي نسبت جي ڪري سڏجي ٿو؟ جيڪڏهن ان جو جواب اثبات ۾ آهي، ته پوءِ ان جا به اسباب ڳولڻ کپن. صرف اڪيون ٻوٽي عقيدت جو اظهار ڪرڻ يقيناً تحقيق جي دائري کي محدود ڪري ڇڏيندو.

ان کان سواءِ، ڇا ائين به ٿي سگهي ٿو، ته انهيءَ سمنڊ جي ڪنارن تي ڪا سنڌي قوم عرب يا عربي نالي سان موجود هئي، جنهن جي نسبت سان ان جو نالو عربي سمنڊ ٿيو هجي؟ هن ننڍڙي مضمون ۾ مان انهن سوالن جي جوابن ڳولڻ جي ابتدا ٿو ڪيان.

جنهن کي عربي سمنڊ سڏجي ٿو، ان جون حدون اپرلدي ۾ بمبئي (هندستان) ۽ سنڌ، اتر ۾ سنڌ، بلوچستان (پاڪستان) ۽ ايران، الهندي ۾ يمن ۽ سوماليه (آفريڪا) ۽ ڏکڻ ۾ هندي وڏي سمنڊ سان سلن ٿيون. هن سمنڊ جي ڪل ڦهلاءُ ۱۴,۹۰۰۰۰ چورس ميل آهي. جڏهن ته سراسري اونهائي ۹٦۰۰ فوٽ آهي. عربي سمنڊ کي گهڻي مان گهڻو پاڻي دجله، فرات، پورالي ندي، حب ندي ۽ سنڌو درياهه کان ملندو رهيو آهي. انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا ۾ لکيل آهي، ته دجله ۽ فرات، ٻنهي ندين کان سنڌو درياهه هن سمنڊ ۾ ٽيڻو پاڻي اڇلائيندو رهيو آهي. هن سمنڊ جي عمر ساڍا پاويهه ڪروڙ ورهيه ڄڻي وڃي ٿي گويا سنڌو درياهه هن جي ساڍن پاويهن ڪروڙ ورهين کان، فرات ۽ دجله کان ٽيڻي خدمت ڪندو رهيو آهي.

تاريخي اعتبار کان هن سمنڊ جو پهريون نالو يوناني ملاح هيرو ڊوٽس (Herodotus) ايري ٿرين سي (Erythrean sea) رکيو. هن هڪ نقشو 450 قبل مسيح ۾ تيار ڪيو، جنهن ۾ ٽن سمنڊن جا نالا ڄاڻايا اٿس. انهن ۾ هڪڙو آهي، ائٽلانٽڪ سمنڊ، جيڪو الهندي طرف آهي. ٻيو آسٽريلائي سمنڊ، اهو ڏکڻ طرف آهي ۽ ٽيون ايريٿرين سمنڊ جنهن کي اڄ عربي سمنڊ سڏجي ٿو.

مولانا سيد سليمان ندوي، ايچ ايم. ٻنهور ۽ جنت السنڌ جي مصنف ابن حوقل بغداديءَ جو نقشو پنهنجن ڪتابن ۾ شامل ڪيو آهي. ابن حوقل اهو نقشو ۹۴۳ع ۾ تيار ڪيو هو. چيو وڃي ٿو، ته سنڌ ۽ گجرات جو اهو پهريون نقشو آهي. هن نقشي ۾ عربي سمنڊ جي بجاءِ بحر فارس ۽ هندي سمنڊ ڏيکاريل آهن.

ايچ-ايم ٻنهور جي ڪتاب ۾ الاسطخري جو نقشو به شامل ڪيل آهي. هيءُ نقشو ۹۵۱ع ۾ تيار ڪيو ويو هو. هن نقشي ۾ به عربي سمنڊ جي بجاءِ بحر فارس ڏيکاريل آهي. ابن حوقل جي نقشي کان هن ۾ اها تبديلي آئي آهي، ته هن مان هندي سمنڊ جو نالو ختم ڪيو ويو آهي.

ايم-ايچ ٻنهور پنهنجي ڪتاب ڪيرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ ۾ راءِ سهاسي ٻئي II جي دور حڪومت جو نقشو پيش ڪيو آهي. هن نقشي ۾ عربي سمنڊ جي جاءِ تي لاڙي سمنڊ يا لاڙوي-بحر ڏيکاريل آهي. مگر ان ڳالهه جي وضاحت ٻنهور صاحب ڪانه ڪئي آهي، ته هن راءِ جي حڪومت جي وقت ۾ ان سمنڊ جو نالو لاڙي سمنڊ ڪهڙين ڳالهين جي ڪري رکيو آهي.

ڪيترن ئي ليکڪن جو رايو آهي، ته سڀ کان اول فونيشن (Phoenicians) قوم سمنڊ جي سيني تي جهاز راني ڪئي. فونيشن ڪير هئا ۽ پوءِ ڪيئن ختم ٿي ويا؟ ول ڊورانٽ (Will Durant) جو چوڻ آهي، ته اسان جو ان ڳالهه سان ڪوبه تعلق ڪونهي، ته هو ڪير هئا ۽ ڪٿان آيا. البته اها بهترين جهازران قوم هئي، جنهن

هر ڪنهن سمنڊ تي پنهنجا تجارتي ٻيڙا هلايا هئا. هن قوم لاءِ جنت السنڌ جي مصنف لکيو آهي، ته عبراني هن قوم کي ڪنعاني سڏيندا هئا.

يوناني ملاح هيروڊوٽس (Herodotus) لکيو آهي، ته الهن جا ابا ڏاڏا خليج فارس مان لڏي شام ۾ بحرروم جي ڪنارن تي اچي آباد ٿيا. الهن ۲۸۰۰ قبل مسيح ۾ ساموانڊي ڪنارن سان هڪ سو ميل ڊگهي پٽيءَ ۽ ڏهه ميل ويڪري پٽيءَ ۾ پنهنجي راڄ ڌاني قائم ڪئي. عيسوي سن کان ٻارهن صديون اڳ فونيشن قوم جو بحر-روم جي ڪنارن تي عروج هو. ساموانڊي ڪوجنا وارين تاريخن (History of Oceanography) ۾ ڄاڻايل آهي، ته فونيشن ملاح يورپ وارن ساحلي بندرن سان ته واپار ڪندا هئا، پر هو هندي سمنڊ يا اوپر طرف ڪڏهن به ڪونه آيا هئا، البته ڳاڙهي سمنڊ جي الهندي ڪناري وارن بندرن تي جيڪو به سامان سنڌي ٻيڙا کڻي پهچندا هئا، ته اهو سامان اها قوم خريد ڪري ۽ بحر روم جي ڪنارن وارن بندرن ۽ يورپ جي بندرن تائين پهچائيندي هئي. ماهرن جو خيال آهي، ته سامي نسل جون قومون ۽ عرب سنڌ جي يادگار اسل آهن.

فونيشن کان پوءِ تاريخي طور يوناني جهازران ساموانڊي مسافري تي اسرانڊي نظر اچن ٿا، جن ۾ هيروڊوٽس (Herodotus) ۽ نيارڪس (Nearchus) مشهور جهازران آهن. هيروڊوٽس ته مختلف سمنڊن جو ۴۵۰ ق-م ۾ نقشو به پيش ڪيو هو. نيارڪس ته سڪندراعظم سان سنڌ جي ڪنارن سان تمام گهڻو وقت گذاريو.

مگر سنڌي تجارت ۽ تاريخ سان ته ڏاڍو ان وقت ئي شروع ٿيو، جڏهن ايرانين ۽ عرب سڳورن "سنڌ" جو اچار ڦيرائي هند ڪيو. يوناني ته اڃا به گوءِ کڻي ويا، جو انڊس ۽ انڊيا جا لفظ اچاري سنڌ جي تشخص کي مورڳو ڳهوٽالي ۾ وجهي ڇڏيو. جيڪڏهن الهيءَ گهوٽالي کي درست ڪرڻ جي خيال سان، هندي وڏي سمنڊ کي سنڌي ٿا سڏيون، ته مورڳو بين الاقوامي برادريءَ سان ڪيڏيا ويڙهاسون،

الڪري هلڪن ملڪن حوالن جي آڌار تي اڪتفا ڪندي في الحال عرب سمنڊ کي ئي پنهنجي تجارتي دعويٰ جو موضوع بنايون ٿا.

مختلف شاهدين مان پتو ملي ٿو، ته سنڌ جا وڻجارا، جن جو تعلق دراوڙي نسل سان چيو وڃي ٿو، ٻه هزار سال قبل مسيح ۾ ساموندي تجارت جي لحاظ کان عروج کي پهتل نظر اچن ٿا. موهن جي دڙي مان هڪ مهر لڌي وئي آهي، جنهن تي ٻيڙي جي تصوير چٽيل آهي. ان مان پتو لڳي ٿو ته سنڌ جا دراوڙ ساموندي ٻيڙا به جوڙيندا هئا.

ڊاڪٽر اي - سي داس رگويد جي حوالن سان لکيو آهي، ته رگويد ۾ سنڌ جي وڻجارن چئن سمنڊن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن ۾ هڪڙو آهي، پورو سمنڊ يعني بنگال جو سمنڊ ٻيو هندي وڏو سمنڊ (سنڌي) ٽيون موجوده عربي سمنڊ ۽ چوٿون راجستاني سمنڊ، جيڪو هن وقت معدوم ٿي ويو آهي.

ڪاڪي ڀيرومل لکيو آهي، ته قديم سنڌ جا رهاڪو جهڙا جهازراني ۾ پڙ هئا، تهڙائي جهازن جوڙڻ ۾ قابل هئا. اهي سمنڊ جهاڳي ڏوراهن ملڪن ڏانهن وڻج واپار ڪندا هئا.

جنت السنڌ جي مصنف لکيو آهي، ته ڪلديه عراق جي الهيءَ حصي کي چيو ويندو هو، جتي فرات ۽ دجلہ پاڻ ۾ ملندا هئا. ٢٢٣٤ ق. م ۾ هن راڄڌانيءَ جو عروج هو. سنڌ جون اڳاٽيون ململيون ۽ خوشبودار مصالح هتي وڪامندا هئا. موهن جي دڙي مان لڌل شيون پڻ هي ملڪن جي واپاري ڏي وٺ جي نشاندهي ڪن ٿيون. بابل جو شهر به فرات جي ڪناري تي هو. ان جو بنياد نمرود وڌو هو. جنت السنڌ جو مصنف لکي ٿو ته بابل ۽ نينوا وارن سان سنڌ جا باقاعده تجارتي تعلقات هئا.

دراصل سنڌ جو اهو واپار، ابله، آر، سپار، ارخ ۽ اڪاد، جيڪي ايراني نار جي منهن ۾ شهر هئا، ۽ واپار جا مرڪز هئا. انهن

شھرن ۾ سنڌ جي شين جو واپار وڏي پئماني تي ھلندو ھو. سيد سليمان ندوي جو بيان آھي، تہ بندرگاھ آبلہ، جيڪو بصري جي قريب ھو، ان بندر تي ايترا تہ سنڌ جا پيڙا بيٺا ھوندا ھئا، ۽ ايترو تہ سنڌي واپار ھلندو ھو، جو عرب ان کي سنڌ جو ذڪرو سمجھندا ھئا. الھيءَ بندر تي حضرت عمر رضہ جي حڪم موجب ١٤ ھ ۾ قبضو ڪيو ويو.

السائيڪلو پيڊيا برٽينيڪا ۾ چاٿايل آھي تہ عرب حاڪميت ۾ ١٥ صدي عيسوي تائين بہ ان سمنڊ جو نالو ھندي سمنڊ ھو. يا ان کي ھندي وڏي سمنڊ جو حصو چيو ويندو ھو. بحرِ فارس (Persian Gulf) ۽ بحيرہ قلزم (Red Sea) بہ ٨ ۽ ٩ صدي عيسوي کان پوءِ سڏجڻ ۾ آيا.

ھن جي تصديق پي-ڪي ھٽي (P. K. Hitti) جي انھيءَ نقشي مان بہ ٿئي ٿي، جيڪو ھن عرب تاريخ (History of the Arabs) ۾ ڏنو آھي. ھن نقشي ۾ رڳو ھندي وڏو سمنڊ ڏيکاريل آھي، ۽ عربي سمنڊ جو نالو ئي ڪونھي.

چوڏھين ۽ پندرھين صدي عيسوي ڌاري عرب ۽ ايراني ملاح "عربي سمنڊ" ۾ ويرن چڙھڻ ۽ سمنڊ مانئي ٿيڻ جي وقت کي متعين ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. چيو وڃي ٿو تہ ڪي فارسي زبان ۾ لکيل ڪتاب ھٿ آيا ھئا، جن ۾ آفريڪا ۽ ايشيا جي ڪن بندرن جا نالا درج ٿيل آھن. ان مان ڪڏ اھو بہ واضح ٿيل آھي، تہ مذڪوره بندرن لاءِ ڪھڙي موسم سازگار ٿيندي. انھن ڪتابن ۾ چوماسي ھوائن جو بہ ذڪر ڪيل آھي. ۽ ھيءُ تمام اعليٰ قسم جي تحقيق ھئي، جيڪا مشرقي ساٿھن ڪئي ھئي.

مگر، ھن حقيقت کان بہ انحراف نٿو ڪري سگھجي تہ سنڌي ملاحن بہ سامونڊي مسافريءَ متعلق پنھنجا تجربا ضرور ڪن ڪتابن ۾ درج ڪيا ھوندا! پر سنڌ تي اڄ سھنديءَ جا ميڻھن ڪو ھڪ

دفعو تہ ڪول وٺا آهن، جو اهڙا نازڪ دستاويز الهن تباهڪارين کان محفوظ رهجي وڃن ها، پيو تہ ڇڏيو، پر ويجهڙائيءَ ۾ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ ٽن سُرن ۾ سمنڊ جي مسافريءَ جي تڪليف، موسمي حالتون، سمنڊ جي دهشت ۽ سنڌي ٻيڙياٽن جو عزم ۽ حوصلو جيڪو پنهنجي ڪلام ۾ بيان ڪيو آهي، ان جي وضاحتن ۽ تشريحن کي پڙهندا، تہ يقيناً توهان کي احساس ٿيندو تہ شايد شاهہ صاحب، لہ هن سمنڊ جي ڳالهہ ٿو ڪري، ۽ نہ ئي سنڌي ملاحن جي، آخر پنهنجي تاريخ ڪهڙي آڌار تي مرتب ڪجي؟

مٿي ڏنل آخري سوال جو جواب: جنرل هيگ "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" (Indus Delta Country) ۾ لس ٻيلي ۾ وسندڙ هڪ اهڙي قوم جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو تعلق دراوڙ اصل سان ڇيو وڃي ٿو. الهيءَ قوم کي عربيز (Arabis) جي نالي سان سڏيو ويو آهي. هن جو ذڪر مان مٿي بہ ڪري آيو آهيان. هيءَ قوم جنگجو ۽ جهازران بہ هئي. سڪندر جي فوج سان بہ الهن جي جنگ ٿي هئي. هن قوم جو نالو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بہ جامع سنڌي لغات ۾ ڏنو آهي، ۽ اها لاڙ واري حصي ۾ آباد هئي. اڄ اها قوم آهي يا نہ، اهو مسئلو تحقيق جوڳو آهي. في الحال ڊچندي ۽ ڪنبدي اهو عرض ڪندس تہ ڇا اها عربيز قوم تہ نہ هئي، جنهن جي نالي پويان عربي سمنڊ جو اهو نالو پيو!

آخر ۾ شاهہ صاحب جي هن بيت سان موڪلائي:

وَهَ تيڪَب وَهَڪَرا، جيت لنگرَ لـہ لَهرَنِ
وَڏالدَريون وَهَ سامُهيون، جَجهي زور جُنبنِ
ليڏُوءَ ۾ لـاتـاريـون، وٽـجـارا وِجهنِ
مَلا مُعليمَنِ، مـون ڳَرِي مُشِي ڳالَڙي.
(سريراڳ ٣-١٥)

مددي ڪتاب

1- Baluchistan through the Ages, Vol: I, Selection from Govt Record, Nisa Traders Quetta.

2- The Combridge Histoty of India, Vol: I, E. J. Rapson, 1922.

3- Chronobgical Dictionary of Sind, M.H. Panhwar Institute of Sindhology.

4- Encyclopedia of Brittannica, Vol: 14.

5- Encyclopedia of Americana, Vol: II.

6- Gazetteer of the Province of Sind, E.H. Aitken, Indus Publication Karachi.

7- History of the Arabs, P.K. Hitti, London, 1960.

8- History of Oceanography, Herold. Thurman, London.

9- India and the Indian Ocean, K.M. Panikkar, Mysore.

10- Imperial Gazetteer of India. Baluchistan, Sheikh Mubark Ali.

11- The Indus Delta Country, M.G M.R. Haig.

12- The Story of Civilization, Part: I, Will Durant.

سنڌي ڪتاب

١- جنت السنڌ: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

٢- جامع سنڌي لغات: جلد ٣، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

٣- رسالو شاهه عبداللطيف رح: ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، حيدرآباد سنڌ.

٤- سنڌ هڪ عام جائزو: ايچ. ٽي. لئمبرڪ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

٥- سنڌو ماٿر جي سڀيتا: محمد ادريس صديقي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

٦- قديم سنڌ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

٧- مير محمد معصوم بکري، سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

٨- لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ: خواجه غلام علي الانا، ڊاڪٽر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

٩- عرب و هند ڪے تعلقات (اردو): مولانا سيد سليمان ندوي، ڪريم سنڌ پبلشرز ڪراچي.

ديبل کان راوڙ تائين

محمود يوسفاڻي

ديبل کان راوڙ تائين لاڙ جي ايراضيءَ مان محمد بن قاسم جو رستو آهي، جنهن بابت اسان جي عالمن ۽ اديبن ان کي اهڙو ته منجهايو آهي، جو ٿور پڙهيو ماڻهو اها واٽ ني ڳولا ٿو ليي، جو ان تان هلي ديبل کان راوڙ تائين چچ نامي ۾ بيان ٿيل قلعا ۽ ڪوٽ ۽ ڪس ڏسي سگهي. ان ڪري مون لاڙ جي هن ڪالفراس ۾ الهيءَ واٽ تان ڪس ۽ پنڌ چچ نامي جي روشنيءَ ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

محمد بن قاسم جي ڪاهه سنڌ اندر ديبل کان شروع ٿئي ٿي، جنهن بابت پڻ اسان جي عالمن جا رايا آهن، جن موجب ڪي عالم ڀنڀور کي ۽ ڪي ٻين ماڳن کي ديبل ڪوٺي منجهي پيا آهن. پر اڄ الهن مولجهارن کان هٽي، سادي سودي واٽ وٺندس جنهن بابت اسان جي مشهور بزرگ ۽ قديم دور جي شاعر شاهه حسين اهلائي جو هڪ دوهو شاهدي ٿو ڏئي ته ديبل الهيءَ هنڌ ٿي ٿي هو، جنهن ۾ فرمايو اٿس ته:

ديبل پاس ڪيلجي، آيو آب اپار.
مڪلي ماڳ مٿاهين، تيس ڏارو ڏار.

جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته پير پٺو ڀرين ديبل جو رهاڪو هو، جتي پاڻي اچڻ کان پوءِ اهو ماڳ ڇڏي، ان جي ويجهو مڪليءَ ٽڪريءَ جي ڏاکڻي چيڙي تي هليو ويو جيڪو ماڳ ديبل جي لڳو لڳ هو.

آثارن مان اهو ثو ظاهر ٿئي ته ديبل اهڙو شهر هو، جيڪو درياءَ ۽ سامونڊي بندر هو. جنهن کي ڪڏهن درياءَ ٻي ڏکيو ته ڪڏهن سامونڊي زلزلن پڻ تباهه ڪيو. تاريخ ۾ لکيل آهي ته خليفي معتمد جي ڏينهن ۾ ديبل الدر زلزلو آيو، جنهن کان ڏيڍ لک ماڻهو مري ويا ۽ شهر کي وڏو نقصان پهتو (۱). الهيءَ کان پوءِ سن ۸۱۶ کان ۹۱۰ع تائين جلال الدين شاهه خوارزم ديبل ۾ ٻه سال کن رهيو الهيءَ عرصي ۾ هن ديبل جو بتخانو مسمار ڪري ان کي مسجد مان ملائي ڇڏيو، جيڪا مسجد پير پٺي کان ڏکڻ طرف موجود آهي، جنهن جي قريب اها ڏيوري يا مينار پڻ بيٺل آهي، جيڪو قديم دؤر ۾ جهازن جي سنگنل طور ڪم ايندو هو (۲).

ديبل جي مڪمل فتح کان پوءِ محمد بن قاسم کي ارمابيل جي رستي ليرون ڪوٽ وڃڻو هو، جنهن لاءِ چچ نامي ۾ اجهو هيٺين لکيل آهي:

"پوءِ محمد بن قاسم ديبل کان ارمابيل جي لڙائيءَ جو ارادو ڪيو، چاڪاڻ ته کيس الهيءَ رستي کان ڪوٽ ليرون وڃڻو هو (۳)."

هتي اسان جي بزرگ عالمن کي ارمابيل ڏسڻ ۾ ڪول آيو ۽ هو ٻوڙتي موڙتي لس ٻيلي جي اورماڙ ٻيلي تائين پهتا، جتان ئي جبل مان هنن سڌو رستو اختيار ڪيو، جيڪو سرزمين تي ته ڪولهي، ٻر هوا ۾ تي سگهي ٿو. اسان جا بزرگ عالم جيڪڏهن ٿوري محنت ڪن ها ته ديبل ۽ ليرون ڪوٽ جي وچ تي هنن کي اهو ارمابيل ملي وڃي ها، جيڪو سجاول تعلقي جي اوترين پاسي چيڙي وٽ آهي. جنهن کي آرمون ٻيلو يا "ڪوٽ آرمون" سڏجي ٿو، جنهن کي پوءِ ڪوٽ عالمون يا عالمون ٻيلو پڻ سڏيو ويو آهي، جيڪو موجوده جاگرافي موجب سجاول تعلقي جي تپي رالتا ۾ هيئنر به موجود آهي. جنهن جا کنڊر ٻڌائين ٿا ته اتي وڏو قلعو ۽ وڏو آباد شهر هو. ۱۸۵۶ع تائين به ان جي اها حيثيت هئي جو اهو ضلعي جو هيڊڪوارٽر هو (۴). هينئر اهو ديهه جي حيثيت ۾ آهي ۽ هينئر به سندس چوڌاري

لنيا وڏا چڱا خاصا پيلا آهن، جيڪو تيرهن ديهن ۾ ورهايل آهي.
هتي گهڻا پيلا الهيءَ ڪري هئا، جو هن ايراضيءَ جي اوپر کان سالگري جو لنيو وهڪرو وهندو هو، جنهن کي اسان جي عالمن سالگري مان ساڪرو نالو ڪوني، سچي جاگرافيءَ کي تبديل ڪري ڇڏيو آهي (٥). اهو سالگرو نالو ان وقت جي وڏي وهڪري مان لڪري اولهه طرف مُڙي پير پٽي تائين پهچندو هو.

ارمابيل کان پير پٽي واري ايراضي ٢٤ ميل ڏکڻ طرف آهي ۽ ارمابيل کان حيدرآباد کي ويجهو لئي بارن واري ايراضي ٤٨ ميل اتر طرف آهي، جتي محمد بن قاسم منزل ڪئي هئي، جنهن ماڳ کي عرب عالمن عربي صورتخطي ۾ 'بوره ره' يا 'بلهار' لکيو آهي، جيڪو پولهاڙيءَ جو بگڙيل نالو آهي، پولهاڙي اڄ به اتي هئي، هاڻ به اتي ئي آهي، جتي محمد بن قاسم موزون هنڌ ڏسي لٿو هو ۽ پاڻي جي اڻاٺ سبب دعا گهري هئائين، جا الله پاڪ قبول ڪري مينهن وسايو هو (٦).

اها سڀني کي خبر آهي ته نيرون ڪوٽ وارا خليفي کان امن جو پروانو وٺي آيا هئا، جنهن ڪري اهو شهر جنگ کان سواءِ ئي فتح ٿيو هو. جتان پوءِ محمد بن قاسم سيوهڻ طرف ويو هو ۽ اتي ڪافي قلعا فتح ڪري وري نيرون ڪوٽ پهتو هو، جتي کيس حجاج جو خط پهتو هو ته پيا پاسا ڇڏي درياءَ پار ڪري، راوڙ پهچي ڏاهر سان جنگ جوٽ. ان ڪري محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان درياءَ پار ڪرڻ کان پهرين ڏکڻ طرف وارا قلعا فتح ڪيا، جن ۾ مکي قلعو اشبهار جو هو. جنهن کي اسان جا عالم اصل سرزمين جي بدران بدڪا جي ڏکرين طرف وٺي آيا، جتي نه ڪاهي کوٽي سگهجي ٿي نه ڪا ڪاهي جي جاءِ ئي آهي. اصل ۾ اهو قلعو پيرو لاشاري اسٽيشن کان ٣ ميل ڪن پري ديهه درماٺو ۽ ٽپي چاليري ۾ آهي، جنهن جي چوڌاري اڄ به ڪاهي جا نشان ملن ٿا. هن قلعي ۾ اسماعيلي بزرگ سيد تاج الدين

عرف شاهه طريل جي درگاهه موجود آهي، جنهن جي ويجهو ويهار جو نشان پڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿو (٧). جيڪو ويهار برهمڻ آباد واري ويهار سان ملندڙ جلندڙ آهي. هن قلعي واري ايراضيءَ جو نالو اڄ سڏجڻ ۾ اچي ٿو، جنهن پويان اهو قلعو اڄ ويهار ٽالي سان مشهور ٿيو، جنهن کي عربن اشبهار ڪوٺيو، هيءُ قلعو سٽن ڏينهن جي مقابلي بعد عربن جي قبضي ۾ آيو، جنهن کان پوءِ ماڙي وسايو ۽ ٻيا قلعا پڻ عربن جي قبضي ۾ آيا، جنهن کان انهيءَ ايراضيءَ جو قلعدار موڪو پٽ وسايو عربن جو طرفدار ٿي پيو ۽ ظاهري طرح پاڻ کي عربن جي هٿان گرفتار ڪرائي وڃي انهن سان مليو ۽ خفيه طرح انهن جي مدد ڪندو رهيو. جڏهن عربن جو لشڪر جهم واري ايراضيءَ ۾ هو، تڏهن اها خبر ملندي ئي راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جسيه کي ڪنب جي قلعي ڏانهن موڪليو، جيڪو ڪنڪو لدي جو ڪپ ڏيئي ڪنب جي قلعي ڏانهن روانو ٿيو (٨). انهيءَ وچ ۾ عربن جو لشڪر، گاهه ۽ ڪاڌي جي کوٽ سبب سخت پريشان ٿي پيو ۽ گهوڙن ۾ اچي بيماري پئي ۽ سوار پڻ بيمار ٿي پيا. محمد بن قاسم اها خبر حجاج ڏانهن موڪلي، جنهن کين ٻه هزار گهوڙا ۽ ڪپهه سرڪي ۾ پچائي، سڪائي فوج ڏانهن موڪليو. جنهن بعد محمد بن قاسم موڪي جي مدد سان جهم جي کهيڙ دريا پار ٽپڻ لاءِ منتخب ڪيو، اهو جهم جو کهيڙ تعلقي ٽنڊي الهيار جي ٽپي چنبڙ جي ديهه ولڪي ۾ آهي، جيڪو هنڌ ليرون ڪوٽ کان ٢٥-٣٠ ميل اوپر ڏکڻ طرف آهي. جڏهن جسيه ڪنب جي قلعي طرف آيو، جيڪو قلعو عرب لشڪر جي پٺ کان ٿي ٿيو، جنهن کان حملي جو خطرو هو، تنهن ڪري محمد بن قاسم عطيه تغلبي کي پنج سؤ لشڪر ڏئي اگهاماٽي واري ايراضيءَ تي چوڪسي رکڻ لاءِ ڪند راه واري ماڳ تي مقرر ڪيو (٩). جيڪو ماڳ تعلقي ماتلي ۾ آهي، هن وقت اهو هڪ ديهه جي حيثيت رکي ٿو ۽ چوڌاري جيڪي ٻيون ديهون اٿس سي آهن: ديهه ڪوراڙ، ديهه ٻدرا مڏيالي، ديهه ڪاڙڪ، ديهه ڪاٽو ۽ ديهه

ڪاماراڻي وغيره ٻئي طرف اڳهاماڻو جهر جي ڳهيڙ ڪان ست- اٺ ميل اولهه طرف آهي.

ماتلي تعلقي جي اها ايراضي ڪاري ڪان مشهور آهي، جنهن لاءِ چچ نامي ۾ ذڪر آهي ته ديبل جي فتح بعد جڏهن جاهين پڌ راوڙ ڏالهن ٻي آيو، تڏهن راجا ڏاهر کي خبر پئي تنهن پڇيو ته جاهين شڪست ڪان پوءِ هينئر ڪٿي پهتو آهي ته لوڪر ٻڌايو ته "ڪاري مٺي" وٽ پهتو آهي (١٠).

جنهن ڳالهه تان راجا ڏاهر کي ڏاڍي مُنيان لڳي. اها ڪاري مٺي ماتلي تعلقي جي اوڀر طرف وارن ٽپن، ٽپي ٺاروڪوٽ، ٽپي آرائين ۽ ٽپي خيرو جوڻيجي ۾ آهي. جنهن ۾ هن وقت ڪيترين ديهون ڪاري مٺي جي نسبت سان مشهور آهن، جيئن ديهه ڪاري محمد علي، ديهه ڪاري سائينداد، ديهه ڪارياڻو وغيره. هتي چچ نامي ۾ جوءِ تيڪري جو ذڪر آهي، جنهن سان مراد آهي ١ نئين نري واهه٢ لئين نري توڙي پراڻي نري وغيره ماتلي ڪان ١٣-١٤ ميل ٻري اوڀر ڏکڻ طرف آهن جتي موڪي جو وڏو پاءُ راسل ظاهري طرح عرب لشڪر هٿان لئين نري وٽ يعني ڪنبي جي قلعي ڪان ١٥ ميل ٻري گرفتار ٿيو هو.

جڏهن محمد بن قاسم موڪي جي تعاون سان ٻيڙين جو بندوبست ڪري ورتو، تڏهن ٻيڙين جي پُل درياءَ ۾ متان ڪان هيٺ وهڪري ڏالهن چڏيائون، جيڪا درياءَ ۾ قابو ٿي بيٺي، ان بعد ان کي ڪلن سان ٻڌي مضبوط ڪري متان لشڪر ٽپايائون، اها ايراضي جتان لشڪر هُن پار ٿيو هو، اها ٽنڊي باگي ۽ ماتلي تعلقي ۾ اچي وڃي ٿي، جتي ڪرهل چن جا نشان اڄ ٻڻ موجود آهن، شاهه شريف رضوي هڪ بيت سان ڪرهل ڏالهن اشارو ڪيو آهي.

ڪرهل پربان ڪوه، سالور سگهو سالڏيو (١١)

اهڙيءَ طرح انهيءَ ايراضيءَ جي لغارين جي لڏ پلاڻ ۾ ٻڻ ڪرهل جو ذڪر اچي ٿو، جيئن هڪ دوهي ۾ آهي ته:

ڦرهي ڏاڍا ڦير ڪيا، ڪرهل لاٿا ڪيس
لغارين لڏا ڪنيا، مسڻ جهلينڊي مس. (١٢)

ڪرهل واري پٽ ۾ محمد بن قاسم جو لشڪر لاڙائي لاڙي ماڳ ۾ لٿو، جيڪو ماڳ لاڙ لڏي جي ڏيلتا وارو هنڌ آهي، جتي لاڙ لڏي ڪيترن ئي شاخن ۾ ورهائجي سمنڊ ڏانهن وهي ٿي، جيئن ڳاهي جي لاڙ، ڪنڊي جي لاڙ، آمر جي لاڙ، سومار جي لاڙ ۽ ڪولاچي جي لاڙ وغيره. ان سڄي جو مرڪز 'لاڙ جو پوڙو' مشهور آهي، جتي لشڪر لٿو هو، محمد بن قاسم جي مقابلي ۾ راجا ڏاهر جي فوج 'ڪجي جت' وٽ ديهه بکر چالديو ۾ لٿي هئي، جنهن ماڳ کي عرب عالمن ڪجو جت بدران "قاجي جات" لکيو آهي، پنهي لشڪرن جي وچ ۾ ٦–٧ ميل مفاصلو هو. پوءِ راسل جي صلاح سان عرب لشڪر لاڙائي ماڻ لڪري اتر طرف ڏاڏا واري پٽ ۾ وڃي لٿو ۽ سندن مرڪز ڪاري ڪپڙلي وارو پٽ هو، جنهن بابت ماموين اقيرن جو هڪ آکاڻو بيت مليو آهي:

جهيڙو لڳندو ڇهه پهر، ڪاپڙلي ڪاري،
سک وسندي سنڌڙي، مرمچي ماري (١٣)

ان وقت پنهي لشڪرن جي وچ ۾ هڪ وڏي ڇڇ هئي جنهن مان راسل پيڙين جي ذريعي عرب سپاهي ڇڇ کان پار ڪيا ۽ هر پيڙي ۾ ٣٠–٣٠ سپاهي سوار هئا. ان بعد پنهي لشڪرن جي وچ ۾ سخت جنگ لڳي، جيڪا جنگ پنجن ڏينهن بعد وڏي معرڪي کي پهچي ويئي جنهن ۾ راجا ڏاهر مارجي ويو ۽ سنڌ جي لشڪر هار کاڌي ان بعد عرب لشڪر راوڙ جي قلعي ڏانهن آيو.

راوڙ جو قلعو ولڪي واري ايراضيءَ ۾ ولڪي جي قديم کنڊرن کان اتر طرف پوڏاري لڏي جي ويڙهه ۾ هو، جنهن جي اوير طرف هاڪڙي ۽ مهراڻ جون قديم شاخون هيون ۽ اولهه طرف پوڏاري ۽ پوراڻ لڏيون هيون. هتان کان 'وڃوٽو' اٽڪل ١٠–١٢ ميل اوير طرف آهي. جيڪو محمد بن قاسم موکي کي جاگير طور ڏنو هو.

راوڙ جا کنڊر هن وقت به پن ميلن جي پکيڙ ۾ آهن، جتان منجنيقن جا گولا ۽ عرب دؤر جا سڪا وغيره ملن ٿا.

حوالا ۽ واڌارا

١- تاريخ الخلفاء صفحو ٣٨٠، ڪلڪتو، بحوالہ تمدن سنڌ مصنف مولاني شيدائي صفحو ١٨٤.

٢- اها مسجد اڃان سلامت آهي ۽ ان جو فوٽو رسالي نئين زندگي فيبروري ١٩٨٠ع واري پرچي ۾ صفحي ١٧ تي ڇپيل آهي ۽ مسجد جي پر ۾ ايئل مينار يا ڏيوري جو فوٽو ماهنامي نئين زندگي مارچ ١٩٨٠ع واري پرچي ۾ صفحي ٤٤ تي آيل آهي.

٣- مخدوم امير احمد، چچ نامو سنڌي صفحو ١٥٦، ڇاپو پهريون سال ١٩٥٤ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

٤- عزيز جعفراني تاريخ سجاول صفحو ٥٣، ٩٥، ٩٩، ڇاپو پهريون سال ١٩٨٦ع محمد بن قاسم لائبريري سجاول.

٥- مخدوم امير احمد، چچ نامو سنڌي صفحو ١٦٢ ”حاشيہ“ ڇاپو پهريون سال ١٩٥٤ع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

٦- مخدوم امير احمد چچ نامو سنڌي صفحو ١٦٥، ڇاپو پهريون سال ١٩٥٤ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

٧- الهيءَ ڏيوري يا ويهار جو فوٽو ماهنامي نئين زندگي جون ١٩٨١ع جي پرچي ۾ صفحي ٤٠ تي آيل آهي.

٨- مخدوم امير احمد، چچ نامو سنڌي صفحو ٢١٠، ڇاپو پهريون سال ١٩٥٤ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

٩- مخدوم امير احمد، چچ نامو سنڌي، صفحو ٢٢٣، ڇاپو پهريون سال ١٩٥٤ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

١٠- مخدوم امير احمد، چچ نامو سنڌي صفحو ١٥١، ١٥٢، ڇاپو پهريون، سال ١٩٥٤ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

١١- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهہ شريف جو ڪلام ميين شاهہ عنايت جي ڪتاب جي ڪلام ۾ صفحي ١٥٤ جي ”حاشيہ“ تي ڇاپو پهريون سال ١٩٦٣ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

١٢- راوي عبدالواحد عاصي هڪڙو، جنهن اهو بيت لغارين کان ٻڌو، جنهن کان مون قلمبند ڪيو.

١٣- ماموين فقيرن جو مشهور بيت جيڪو راجا ڏاهر ۽ محمد بن قاسم جي جنگ واري ميدان ڏانهن اشارو ڪري ٿو، اهو بيت مامُوين جي سٽن بيتن ۾ شامل آهي.

بدين ضلعي جون ٻہ مشهور قومون

(جَتَ ۽ ملاح)

ڊاڪٽر سرفراز احمد، ڀٽي

بدين کي ضلعي جو شرف تہ سنہ ۱۹۷۵ع ۾ حاصل ٿيو آهي، مگر هن خطي جي تاريخ ايتري قديم آهي، جيتري سنڌ جي تاريخ. هن ضلعي جي قديم تاريخ هڪ تہ هتان جي دڙن ۾ دفن ٿيل آهي، ٻي پٿرن تي اُڪريل آهي ۽ ٽين راوين جي سينن ۾ سانڍيل آهي، مگر افسوس جو هتان جي ڪنهن بہ قديم دڙي جي کوٽائي نہ ٿي آهي، نہ وري پٿرن تي اُڪريل ڪتبن وغيره جي تحقيقات ڪئي ويئي آهي، دڙن مان ملندڙ قديم ترين آثارن، مثلاً ۳۲۴ B.O. يعني سڪندر مقدوني جي وقت جا، يا موريہ گهراڻي جي بادشاه چندر گپت ۽ الهيءَ ڪاليوءَ برهمڻ دور جا آثار موجود آهن، پر الهن ڏانهن اڄ تائين ڪو توجهہ نہ ڏنو ويو آهي ۽ نہ وري راوين کان ملندڙ روايتن ڏانهن ڪو ڌيان ڏنو ويو آهي. اڄ دڙا زمين دوز ٿيندا پيا وڃن، پٿر پُرندا پيا وڃن ۽ پوڙها ويچارا موڪلائيندا پيا وڃن، اڄ بہ دڙن تي لوادرات ڦاٽل ورقن جيان ٽڙيا پکڙيا پيا آهن ۽ ڪجهہ قومون ۽ قبيلا جيڪي هن خطي جي قديم تاريخ، تهذيب ۽ تمدن جا مالڪ آهن، سي افسوس جو پنهنجي درخشان ماضيءَ کان بي‌خبر آهن.

آڳاٽي دور جون ڪجهہ سنڌي قومون، جن جو يونان، ايران ۽ عرب ملڪن ۾ وڏو ڏهڪاءُ هو ۽ جن جو عرب مؤرخن، جاگرافي لويسن ۽ سياحن وڏي شد و مد سان ذڪر ڪيو آهي، تن مان ٻہ قومون منهنجي اڄ جي مقالي جو موضوع آهن. "جت ۽ ملاح" جيڪي اڄ بہ هتان جي ساحلي علائقن ۾ آباد آهن.

جت، جنهن کي عربي زبان ۾ "زُطٌ" چيو ويو آهي.
لسان العرب ۾ لکيو ويو آهي ته "جت هڪ ڪاري رنگ جي خالص سنڌي قوم آهي، جيڪا قديم زماني کان عرب ۾ وڏي تعداد ۾ آباد هئي. ڪن مؤرخن بلوچستان جي باشندن کي به "جت" لکيو آهي.
"الزُّطُ جِيلٌ اَسْوَدُ مِنَ السِّنْدِ .... مِثْلَ الزِّنْجِ و الزِّنْجِي الرُّومُ و الرُّومِيّ" (١)
علامه محمد طاهر لکي ٿو ته:
"وَ هُمْ جِنْسٌ مِنَ الاَسْوَدِ مِنَ (السنود) و (النهود)" ٢)
يعني هي ڪاري رنگ جا سنڌي ۽ هندي جنس جا آهن.
تقويم البلدان ۾ بلوچن کي "جت" لکيو ويو آهي - مثلاً
"و اما البلوص المذكورون فَيُقالُ لَهُمْ فِي زَمانِنا الجَتّ"
الهن بلوچن کي اسان جي زماني ۾ "جت" سڏيو ويندو هو.
سنڌ ن آبادي متعلق قديم جاگرافي نويس ابن خردازبه لکي ٿو ته:
"مڪران ۽ منصوره (سنڌ) جي درميان ڪيترن سو ميلن تائين جتن جو علائقو آهي. هن جي چوڻ مطابق فهرج (ايران) کان سنڌ جي طرف اچڻ واري شاهراه جا هيءُ محافظ آهن. انهيءَ جي تفصيل ابن خردازبه هن طرح بيان ڪئي آهي.
"مِنْ اَوَّلِ مَكْرَانَ اِلَى المَنْصُورَةِ ثَلَثُ مِائَةٍ وَ ثَمانِيَةٌ وَ خَمْسُوْنَ فَرسخاً وَ الطَّرِيقُ فِي بِلادِ الزُّطِّ و هُمْ حُفاظُ الطَّرِيقِ" (٣)
يعني مڪران جي ابتدائي سري کان وٺي منصوره تائين ٣٥٨ فرسخن جو فاصلو آهي ۽ سڄو رستو جتن جي آبادي مان لنگهي ٿو. هي ماڻهو انهيءَ رستي جا محافظ آهن." اصطخريءَ سنڌ (منصوره)

---

(١) لسان العرب، ج-٧، ص-٣٠٨
(٢) مجمع بحار الانوار ج-٢، ص-٦٢
(٣) ابن خردازبه، المالڪ و الممالڪ ص ٥٦.

ڳالهه سلطان تائين سچي وچين علائقي کي جتن جو علائقو چاتايو آهي ۽ اتي جي سندن بستين ۽ ڳوٺن وغيره جو ذکر ڪيو آهي. (١)

سنڌ جي هيءَ قديم ۽ بهادر قوم عرب ۾ مختلف طريقن سان پهتي هئي. ڪجهه بصره کان عمان ۽ بحرين تائين ساحلي علائقن تي آباد تي رڍون ٻڪريون ۽ اٺ وغيره پاليندا هئا. انهن مان اڪثريت انهن جي هئي، جيڪي شاهانِ ايران جي فوج ۾ سپاهه ٿيو ايران ۽ عرب ۾ رهندا هئا. سندن مرڪز اهل يعني بصره ۽ ڏکڻ يمن هو. ٻئي طرف ايران ۾ تمام قديم زماني کان يعني هخامنشي دؤر ۽ ساساني دؤر حڪومت ۾ سندن وڏيون وڏيون بستيون ۽ ٻارونق شهر آباد هئا. ابن خردازبه لکي ٿو ته "اهواز کان فارس (شيراز) ويندڙ شاهراه تي تقريباً ٦٠ ميلن جي فاصلي تي جتن جو هڪ خوبصورت شهر "سوق" نالي آباد هو، جنهن کي جتن جي نالي تي زُطّيه يا زُطّ سڏيو ويندو هو." (٢)

ابن خردازبه وڌيڪ لکي ٿو ته "اهواز کان ازم تائين ٦ فرسخ جو سفر آهي ۽ ازم کان عبدين ٥ فرسخ جي فاصلي تي آهي ۽ هرمز تائين ٦ فرسخ آهن، پوءِ اتان زُطّ شهر ٦ فرسخ جي پند تي آهي." (٣)

اهيءَ شهر کان سواءِ خوزستان (ايران) جي علائقي ۾ به جتن جو هڪ سهڻو ۽ وڏو شهر آباد هو ۽ اهو شهر ٻن علائقن ۾ ورهايل هو، جنهن کي ٻن جدا نالن سان سڏيو ويندو هو - هڪ کي حومة الزُطّ

---

(١) اصطخري، المسالڪ والممالڪ ص ٣٥ (وبلدالن هوالمفورة واراض الزط و ما والاما الي الملتاف).

(٢) ابن خردازبه، "من الاهواز الي ازم ستته فراسخ و من ها عبدين خمسة فراسخ، ثم الي ارم هرمز ستته فراسخ ثما الي الزط ستته فراسخ" ص ٤٣.

(٣) ايضاً.

يعني جتن جو علائقو ۽ ٻئي خطي گڏي خابران چولدا هئا. اهي ٻئي علائقا ڪافي وسيع ۽ عريض هئا ۽ ٻئي لدين جي خوبصورت ڪنارن تي آباد هئا. اسطخري اقليم خوزستان جي وڏن شهرن جو تذڪرو ڪندي لکي ٿو ته "وحومة الزط و الخابرون و هما واحد و الزط و الخابران هما ڪورتان عامر تان علي انهرين جارين." (١)

حومة الزط ۽ خابران ٻئي هڪ ئي علائقي جا لالا آهن، زط ۽ خابران ٻئي ٻن وهندڙ لهرن جي ڪناري تي آباد هئا.

ابن خلڪان لکي ٿو ته "ڪنهن زماني ۾ سنڌ جا جت ڪابل ۾ به آباد هئا. الهن مان ئي امام اعظم، ابو حنيفہ لعمان بن ثابت زوطي بن ماه رخ پيدا ٿيو. ماه يعني امام حضرت ابو حنيفہ رحہ جو ڏاڏو، شاهہ ايران جو نائب هو ئي سگهي ٿو ته ايران ۾ وهندڙ جت پنهنجي ذهني قابليت ڪري، انهيءَ منزل تي پهتا هجن) نائب هجڻ جي ڪري ڪن روايتن ۾ زوطي بن ماه جي بجاءِ لعمان بن مرزبان آيو آهي (٢).

سنڌي جتن جي زبان ۽ زندگيءَ جا اثرات عربي زندگيءَ تي به پيا، جنهن جا ثبوت واضع لطر اچن ٿا. سندن خاص خاص شيون ۽ عادتون، جيڪي عربن ۾ رائج ۽ مشهور ٿي ويون هيون، الهن مان هڪ هئي متي ڪوڙائڻ جو رواج وغيره.

"و في الاخبار محلق راسه زطيه، قيل هو مثل الصليب كانه فيعل الزط" (٣)

ڪن خبرن ۾ آيل آهي ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه و سلم جن سنة جي جتن جي طريقي تي سر مبارڪ ڪوڙايو هو.

---

(١) اصطخري، ص ٩٤.
(٢) لسان العرب، ج - ٧، ص ٨-٣.
(٣) مجمع البحار، ج - ٢، ص ٦٢.

مجمع البحار جي مٿين حوالي مان واضح لڳو ٿئي ٿو تہ آيا پاڻ ڪريم جن اهڙيءَ طرح مٿو مبارڪ ڪوڙايو هو يا ڪنهن اصحابي سڳوري جو واقعو آهي، پر ظاهري لفظن مان اندازو ٿئي ٿو تہ خود رسول مقبول صلي الله عليه و سلم جن جو واقعو آهي. انهيءَ ڪان سواءِ جتن جي اسبت سان هڪ ڪپڙي جو قسم عرب ۾ مشهور هو.

"الزُّط جيل اسود مِنَ السند، إليهم تنسب الثياب الزُّطيہ"

"يعني جت سنڌ جا ڪاري رنگ جا ماڻهو آهن، انهن ڏانهن "ثياب زطيہ" منسوب آهي." انهيءَ عبارت مان معلوم ٿئي ٿو تہ "ثياب زطيہ" هڪ ڪپڙي جو قسم هو، جيڪو سنڌي جت تيار ڪري عرب جي بازارن ۾ فروخت ڪندا هئا يا اها سنڌن ذاتي پوشاڪ هئي، جنهن جي ڪري هنن ايڏي شهرت حاصل ڪري ورتي هئي.

سنڌي جتن جي ذريعي ڪجھ هندي راڳ ۽ سُر بہ قديم زماني ڪان عرب ۾ مشهور هئا، راڳ جا هينيان سُر عربن ۾ جتن جي وسيلي پهتا جاحظ بغدادي "ڪتاب الحيوان" ۾ هڪ شاعر جي رجز نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ هن مڇر جي آواز کي جتن جي لغمي سان تشبيھ ڏني آهي. ان رجز جو هڪ مصرعو هن ريت ڏنل آهي: "إذ تُغنين غِناءَ الزُّط." يعني مڇر جتن جي راڳ وانگر ڳائي رهيا هئا.

مٿين تصريحات مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ عرب ۾ جتن جون عادتون ۽ اطوار بہ مشهور هئا ۽ اها بہ خبر پوي ٿي تہ عرب ۾ سنڌي جت پنهنجي مادري، قومي ۽ ملڪي تشخص ۽ خصوصيات قائم رکڻ ۾ آزاد هئا مٿن عربي زندگي اهتري مسلط نہ ٿي هئي، جو هو پنهنجي زندگي بلڪل وساري ڇڏين، پر ان جي برعڪس هنن عربي زندگيءَ کي پنهنجن عادتن ۽ اطوارن کان متاثر ڪيو.

اهڙي طرح جڏهن سنہ ١٠ هجري ۾ بحرين مان بني حارث بن ڪعب جي مسلمانن جو وفد رسول الله صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾

حاضر ٿيو ته پاڻ سڳورن الهن ڪي ڏسي فرمايو ته "مِنْ هؤلاء القُومِ الذي كأنّهم رِجَالُ الهند (۱)." II

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته هتان جي جتن ۽ ملاحن فتح سنڌ کان پوءِ به محمد بن قاسم جو ساٿ نه ڏنو ۽ مقابلو ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ محمد بن قاسم هنن کي سخت سزائون ڏنيون ۽ حجاج بن يوسف جي حڪم تي سرڪش جتن ۽ ملاحن کي محمد بن قاسم پارن پچن سميت ڪڪر جي سنگلاخ ۽ پٿريلي علائقن ۾ قيد ڪيو. مگر هنن اتي به آڻ نه مڃي ۽ سخت دشوارين ۽ سختين جي باوجود هڪ چڱي خاصي قوت يا طاقت حاصل ڪري ورتي ۽ خود عراق ۾ حجاج جي ظلم کان تنگ اچي ڪيترا غلام ۽ بنو باهله جا موالي ۽ محمد بن سليمان بن علي جا لائنگي ماڻهو به پڇي اچي هنن سان مليا. پوءِ سڀني گڏجي اموي حڪومت جي مخالفت ڪرڻ لڳا ۽ حڪومت ۾ بدامني پيدا ڪرڻ لاءِ ڌاڪازلي ڪرڻ لڳا. پهريائين به جت عربن جي پيڙن کي ڦريندا هئا، پر جيئن جيئن سنڌن جماعت وڌندي ويئي، تيئن تيئن هنن جي جرئت ۾ اضافو ٿيندو ويو، ايستائين جو مامون جي زماني ۾ هنن بصره جو سڄو هيٺيون علائقو پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو ۽ جيڪو به جهاز بصري کان اڪرندو هو ته ان کي ڦريو ويندو هو. تنهن ڪري بغداد ۽ مصر جي وچ ۾ نقل وحمل جو سلسلو بند ٿي ويو، جيڪو عمل ڪافي عرصي تائين جاري رهيو خليفي معتصم جي ڏينهن ۾ عجيف بن عنبسه جتن کي شڪست ڏني ۽ ڪيترن کي گرفتار ڪري بغداد وٺي ويو، جتان ڪجهه کي خالقين ۾ آباد ڪيو ۽ زياده تعداد کي عين زربه ۽ پين سرحدي علائقن ڏانهن موڪلي ڇڏيو.

مسعودي پنهنجي ڪتاب "التنبيه و الاشراف" ۾ لکي ٿو ته: "معتصم جي زماني ۾ هندستان جا گهڻا جهاز گرفتار ڪيا ويا هئا،

---

(۱) رجال السند والهند، ص ۲۷۳ کان ۲۷۵.

II "موطا" امام مالڪ، ذڪر ابو سالم زوطي.

الهن ۾ هڪ وڏي جماعت هئي، جا ساحل فارس، عمان ۽ بصري جي درميالي علائقي ۾ ڦرلٽ ۽ قتل ۽ خونريزي ڪندي رهندي هئي ۽ پيو هندستان ۾ قحط ۽ گراڻيءَ ڪري هيءُ ماڻهو وڏي تعداد ۾ لڏ مڪاني ڪري اچي ڪرمان، فارس ۽ اهواز جي علائقن ۾ آباد ٿيا هئا ۽ الهن کي هتي وڏو غلبو حاصل ٿي ويو هو. معتصم الهن کي اتان ڪيڍي خانقين ۽ جلولاءِ ۽ شام جي هڪ شهر عين زربه ۾ آباد ڪيو، تنهن کان پوءِ ملڪ شام ۾ مينهن پالڻ جو رواج پيو. تنهن کان اڳ اهل شام ڪڏهن مينهن ڏٺي ئي ڪانه هئي.

ميد يا ملاح

ميد لفظ متعلق محققن جو خيال آهي ته هي خالص عربي زبان جو لفظ آهي جنهن جي لغوي معنيٰ آهي، "حرڪت ڪرڻ، سمنڊ جي بدبودار هوا ۽ ويڙن يا چولين جي اثر کان متو ڦرڻ ۽ ٿي يا الٽي ڪرڻ ۽ موانڊ يا ما ور جي معنيٰ آهي "دوا يا سخت مصيبت ۽ مشڪلات. ميد لفظ جي حقيقت کان آگاهه ٿيڻ لاءِ لسان العرب جي تفصيل جو جائزو ضروري آهي.

فراءِ چوي ٿو ته مون عربن کي ائين چوندي ٻڌو، ته ميد اهي ماڻهو آهن، جن کي سمنڊ ۾ چڪر، غشي ۽ ٿي اچڻ لڳي يعني اهو هڪ سامونڊي بيماري جو نالو آهي. الهيءَ کي استلاخن سامونڊي بلا يا مصيبت به چيو ويندو آهي، ته پوءِ سنڌ جي هيءَ ساحلي علائقن ۾ آباد قوم، عرب جهازرانن لاءِ هڪ وڏي بلا يا مصيبت هئي، هر ايندڙ جهاز کي ڦريندا هئا، عربن انهيءَ ڪري هن قوم کي ميد نالو ڏنو. تنهن کانپوءِ ميد لفظ جو مطلب ئي بحري ڌاڙو ٿي ويو.

---

(١) عرب و هند عهد رسالت ۾. ص ٤٦

(١) المالک و الممالک ٦٢

(٣) عربون کي جهازراني ص ٤

ميد قوم، سنڌ ۽ گجرات جي ساحلي علائقن تي آباد هئي، سندن مذهب ٻڌ هو. ابن خردازبہ، سنڌ کان هندستان جي ساحلي رستي جو بيان ڪندي لکي ٿو تہ "سهراڻ (درياهي سنڌ ڪاٻوء) جي ٻهراڻ منزل کان سرڪش ڏاڪن جو سلسلو شروع ٿئي ٿو ۽ ٻئي منزل تائين پوري علائقي کي سندن نالي تي ميدن جو علائقو چيو ويندو آهي."

الهيء مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي هيء قوم تجارتي جهازن لاء ڪيڏو نہ وڏو خطرو بڻيل هئي، تنهن ڪري عربن هنن کي هڪ وري مصيبت قرار ڏيندي هڪ بيمار جو نالو ميد ڏنو.

دراصل هيءُ بحر جا بادشاه هئا، جنهن ڪري هنن تي ڪنهن بہ بري حڪومت جو حڪم ڪولہ هلي سگهندو هو. ايراني کين اميرالبحر بہ سڏيندا هئا، هنن جو ٻيو نالو آهي ملاح، جيڪو بڻ عربي لفظ آهي، هن لفظ جي وضاحت سيد سليمان ندوي هن طرح ڪئي آهي:

"عربن ۾ جهازراني لاء سڀ کان عام لفظ "ملاحة" آهي، جيئن تہ سمنڊ جو پاڻي کارو ۽ لمڪين ٿيندو آهي ۽ عربي ۾ کاري ۽ لمڪين کي "ملح" چيو ويندو آهي، تنهن ڪري سمنڊ جي پاڻيء مان لوڻ يا لمڪ ٺاهڻ کي اولاً ملاح چيو ويو، پوء سمنڊ ۾ وچڻ واري کي ملاح چوڻ لڳا ۽ الهيء مان "فعالة" جي وزن تي "ملاحة" يعني جهازراني جي پيشي يا ڌنڌي کي چوڻ لڳا، ٻيو لفظ الهيء لاء سفالة آهي، جيڪو ظاهر آهي تہ "سفينة" مان نڪيل آهي. تنهنڪري جهازراني کي ملاح ۽ سفان چولدا آهن ۽ بحار جو لفظ بہ استعمال ٿيندو آهي جيڪو بحر مان نڪيو آهي.

خليج فارس جي سنڌي ۽ عرب جهازرانن مان ڪن کي لفظ "الخوذة" جي نالي سان سڏيندا هئا. ان لفظ جو جمع نواخذة ٺاهيو ويو آهي. ماهرين لسانيات جي چوڻ مطابق هي لفظ هندي فارسي جي ترڪيب تي ٺاهيو ويو آهي، جنهن کي اردودانن "ناخدا" لکيو آهي ۽ سنڌيء ۾ ان لفظ کي "ناکئا" چيو ويندو آهي، مثلاً شاه سائين جي بيتن ۾ ناکئا لفظ استعمال ٿيو آهي:

"ايهين ڪج ٻاڏائيا جنهن اتر ٻرين ميڙان،
ڪارؤن تي ڪريان، تو ڏر آئي لاڪنا!"

سري راڳ ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

"ٻنڊر جان ٻڌي، ته سڪائيام سمهو،
ڪپر تو ڪن ڪري، جئن مائي منجهه مهي،
ايڏو سُورُ سهي، لهه بد لہ ڪجي الاڪنا."

مختصراً سنڌ جا هيءُ ڪاري ڪيڙائون دليا جي وڏن ۽ عميق بحرن يا سمنڊن کي زير ڪري چڪا هئا، اهڙي طرح جڏهن بحر روم ۾ پهتا ته عربن بحر روم ۾ جهاز هلائيندڙ لاءِ "لوتيءَ" جو لفظ استعمال ڪيو. الهيءَ ذات واري قور اڄ به سنڌ جي ساحلي علائقن ۾ موجود آهي لفظ نوتي، جاهليت جي دؤر جي شعرن ۾ به مليو آهي. (اعشي) ۽ صحابه الڪرام جي زماني ۾ به مليو آهي.

اهلِ لغت نوتي لفظ جي معنيٰ هيءَ ٻڌائن ٿا:

"والنوتي الملاح الذي يدبر السفينة"(١) يعني نوتي، ملاح جيڪو جهاز جو سجو انتظام ڪندو آهي.

نوتي لفظ کي عربي وزن ۾ ڪري "نوات" جي صورت ۾ به استعمال ڪيو ويو آهي. مثلاً: هڪ آيت جي تفسير ۾ حضرت ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنه کان مروي آهي ته

"الهم کانو النوالين اي ملاحين" اهي ماڻهو نوات يعني ملاح هئا. ماهرين لسانيات مطابق اهو لفظ عربيءَ زبان ۾ قديم زماني کان موجود ته هو مگر خالص عربي نه آهي.

جوهريءَ، صحاح ۾ هن لفظ جي تشريح ڪئي آهي ته "هي اهلِ شام جو محاورو آهي."

---

(١) لسان العرب في ڪلام ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنه، ١٦٣

"وهو من ڪلام اهل الشام" (١) الهيءَ تشريح مان معلوم ٿئي ٿو تہ رومي رستي ڪان "لوتي" لفظ شام مان ٿيندو عرب ۾ آيو آهي. اهو لفظ اصل ۾ رومن ملاحن لاءِ استعمال ڪيو ويو، جيڪو لاطيني لفظ "Nautais" آهي، جنهن مان فرينچ لفظ "Nautique" ۽ انگريزي ۾ "Navy" نيوي، "Navigation" نيويگيشن، "Naval" نيول، "Nautical" ناٽيڪل وغيره لفظ نڪتا آهن.

هند جي لاڙ واري حصي ۾ ساحل سمنڊ جي قريب هيءَ قوم لوت يا لوتي، قديم ايامن کان آباد هئي، جن جا ٻيڙا يا جهاز بحر روم تائين ويندا هئا: سيد سليمان ندوي هنن کي عرب ڄاڻايو آهي. هيءُ لکي ٿو تہ "ڏکڻ هندستان ۾ هڪ عربي النسل قوم "لائت يا لوائت" آباد آهي، خيال ٿو ٿئي تہ هو انهن ئي لواتين يعني عرب جهازرانن جي اولاد آهن، جيڪي بعد ۾ هندستان جي ساحلن تي آباد ٿي ويا (٢)."

اهو فقط سيد سليمان ندوي صاحب جن جو خيال آهي، ڪين يقين ڪرڻ گهرجي. دراصل هيءَ خالص سنڌي قوم آهي ۽ سنڌ جي ملاحن جو هڪ پاڙو يا لڪ آهي ۽ سنڌ جا ملاح سڪندر اعظم جي ڏينهن يعني سن ٣٢٤ق.م قبل مسيح ۾ بہ هت آباد هئا ۽ سنڌن مقابلا سڪندر سان ٿيا هئا (٣).

ملاح جي لاءِ هڪ ٻيو لفظ عربي ۾ "داريءُ" اچي ٿو. هي لفظ بہ قديم آهي. حضرت علي عليه السلام جي شعر ۾ پڻ آيو آهي (٤). داري لفظ جي معنيٰ آهي، اهو ملاح جيڪو جهاز جي بادباني جو

---

(١) ڏسو صحاح ۾ لفظ لوت ٧٦
(٢) عربون ڪي جهازراني، ص ٧
(٣) بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ، ص ١١، ١٢
(٤) "ڪانه قلع داري" (حضرت علي عليه السلام)

التنظام ڪندو هجي(۱). مـلاح جي لاءِ ٻيو لفظ آهي "صاريءُ". اهو لفظ زمانۂ جاهليت جي دوُر جي شاعر اعشي ميمون جي قصيده ۾ ملي ٿو(۲).

اهي سڀ ملاحن جون نـڪون يا ٻاڙا آهن، جيڪي اڄ به سنڌ ۾ موجود آهن.

(۱) "الملاّح الذّي يلي الشراع"

(۲) عربون کي جهازراني، ص ۸

سنڌي لسانيات ۾ محمد سومار شيخ جون خدمتون

هدايت پريم

محمد سومار شيخ صاحب جن جي دلچسپي، سنڌي ادب جي گهڻن ئي پهلوئن سان هئي، سنڌي شاعري، ادب جي تاريخ، ثقافت جي تاريخ ۽ لوڪ ادب سان گڏ لسانيات ۾ پڻ شاندار خدمتون سرانجام ڏنيون اٿائين. سندس لکيل ڪتابن جو ڳاڻيٽو ٻن سون کان مٿي آهي، جن ۾ان چوٿائي کن سڀ ڇپيل آهن ۽ ٻيا قلمي نسخن جي صورت ۾ محفوظ آهن. (۱) هونئن تہ محمد سومار شيخ صاحب جي لکڻين ۾ سنڌي ٻوليءَ تي ڪافي ڪجهہ لکيل نظر اچي ٿو پر جن ڪتابن ۾ لسانيات جي حوالي سان ڪاوشون ڪيل آهن تن مان مکيہ طور هي آهن: ڪڇين جا قول، آريائي زبانون، سنڌي ٻولي ۵ هزار ورهيہ اڳ، سنڌي ۽ پراڪرت، سنڌي اور پراڪرت (اردو) سنڌي ۽ سنسڪرت ۽ سنڌيءَ ۾ آوازن جا تبادلا.

”ڪڇين جا قول“ ڪتاب ۾ محمد سومار ”ڪڇ جي ٻوليءَ جي سري هيٺ، ڪڇ ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ تي ڪوجهائي مضمون لکيو آهي، ڪڇي يقيني طور تي سنڌي ٻوليءَ جو هڪ Dialect محاورو آهي. اهڙو اظهار محمد سومار ٻہ ڪري ٿو:

ڪڇي ٻولي اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو هڪ ننڍو دفعو آهي ۽ اهڙو درجو رکي ٿو جهڙو سنڌ ۾ ٿري، لاڙي، اترادي وغيره لهجا رکن ٿا. (۲)

ڪجهه محاوري جون سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاوري سان پيش ڪندي ترتيب وار لحوي بناوتون، تلفظ ۽ اکرن جي مٽا سٽا جا مثال سلسلي وار ڏنا اٿائين، جيڪو سنڌس محنت جو بيمثال ثبوت آهي. اکرن جي مٽا سٽا ۾ ”س“ ۽ ”هه“ جي مٽا سٽا تاريخي اعتبار کان جاڻائي اٿس جنهن جا نهڪندڙ مثال پيش ڪيا اٿس. معياري سنڌي ۽ ڪڇي جي مٽا سٽا وينجن توڙي سُرن جي تفصيل سان ڏني وئي آهي، جنهن جو داد ڏيڻ گهرجي.

جهڙي طرح محمد سومار شيخ صاحب کي ادب ۽ ثقافت سان لنو لڳل هئي تهڙي طرح لسانيات سان به سندس بيحد پنجي وٿو. هيءُ موضوع عام طور تي ته هڪ خشڪ موضوع سمجهيو ويندو آهي، پر هن موضوع کي پنهنجو حسن به اهي ته رنگينيون به آهن، بشرطيڪ ڪجهه بنيادي اصولن ۽ قاعدن قانونن جي مناسب ڄاڻ هجي. جيڪا شيخ صاحب وٽ موجود هئي. هن موضوع جي باري ۾ شيخ صاحب پاڻ لکيو آهي:

لسانيات به هڪ عجب گورک ڌنڌو آهي، جنهن کي ان جي چس آئي سو ڇڏڪ هميشه انهيءَ جو ٿيو. موضوع سخت خشڪ آهي پر منهنجي خيال ۽ تحقيق موجب منجهس جيڪي چاشنيون آهن ۽ قومن جي ڇر پر آهي، سا ڏسيو هڪ لاڏني لاول کان به وڌيڪ سليس ۽ سهڻو موضوع ٿيو پوي ۽ ڏکيائي ته ذري جي به نظر نه ٿي اچي التو شوق ۽ ذوق رات ڏينهن انهيءَ شوق کي پورو ڪرڻ لاءِ ڪتابن پٺيان ڪتاب ٿو ڪٺائي ۽ هڪ ڳالهه مان ٻي ڳالهه پيدا ٿي ٿئي جو ڳالهه مان ڳالهوڙو ٿيو ٿو پوي. مون رکو ”س“ ۽ ”هه“ جي تبادلي کي ڏسڻ شروع ڪيو ته ان سان ابترا ته موضوع ڦٽي نڪتا جو عمر ساري رکو الهن تي پيو پڙهان ۽ لکان ته به ٿورو آهي. انهيءَ ڏس موجب مون سنڌي سنسڪرت جهڙي ڏکئي موضوع کي هٿ ۾ کنيو آهي. وس وڌا ڪيا اٿم پر ڪٿي ٿيڙ ڪائي ويو هولدس ته شڪ نه آهي. (٣)

ٿيو ته شيخ صاحب ڪونه ڳاڻا آهن، پر افسوس هي آهي ته شيخ صاحب پنهنجا زرين خيالات ۽ نظريات صرف ٽن اصولن تي مرڪوز ڪيا آهن تن مان به هڪ غيرلسانياتي آهي. حالانڪ لسانيات جي ڪن تمام اهم ڪتابن جا حوالا ڏنا اٿائين. جن کي پڙهڻ بعد سندس لسانيات جي ڏس ۾ معلومات وسيع ٿي چڪي هئي، 'ڪچين جا قول' ڪتاب ۾ لسانيي جاگرافي جي اصولن تحت تجزيو ڪيل آهي پر اصل ۾ لسانيات جي موضوع تي شيخ صاحب جا اهم ڪتاب 'سنڌي ۽ سنسڪرت' ۽ 'سنڌي ۽ پراڪرت'، 'سنڌي ٻولي ۵ هزار ورهيه اڳ'، ۽ 'سنڌيءَ ۾ آوازن جا تبادلا'، آهي. سندس نظريا ٽن اصولن تحت قائم ڪيل آهن:

١- هڪ قوم-هڪ ٻولي.

٢- آوازي تبادلا.

٣- مختلف رسم الخط جي ٻاڻ ۾ پيٽ ڪرڻ.

ٻولين جي قديم توڙي جديد تاريخ جاچڻ پرکڻ لاءِ لسانياتي ڪم آهي، جنهن ۾ ثابتيون ۽ شاهديون به لسانياتي ڏيڻ گهرجن. اهڙو رايو اڄڪلهه سچيل آهي. جديد تحقيقات مطابق هاڻ هڪ قوم-هڪ ٻوليءَ جو نظريو رد ٿي چڪو آهي. اڄ به ڪيترين ئي قومن هڪ ٻولي ڳالهائين ٿيون ۽ هڪ قوم ڪيترين ئي ٻولين استعمال ڪري ٿي. اهڙا مثال ملن ٿا. قومن (Races) جو مطالعو به جديد طور تي ٿي رهيو آهي قومن جي قدامت کي ٻولين جي قدامت سمجهڻ به درست تصور ڪونه ٿو ڪيو وڃي. تاريخي لسانيات جا اصول لسانياتي شاهدين جي تقاضا ڪن ٿا ۽ غيرلساني شاهدين کي پيروي جوڳو تصور نٿو ڪيو وڃي(۴).

”آوازن جا تبادلا“ شيخ صاحب جو محبوب مشغلو معلوم ٿئي ٿو. ”سنڌيءَ ۾ آوازن جا تبادلا“ ڪتاب ۾ بيحد دلچسپ آوازي تبادلا ڏنا اٿس. ٻوليءَ ۾ آوازن جي بدل سدل لاءِ وڏا ٿي سبب ڄاڻايا اٿس، سي هي آهن:

١- پراڻي رسم الخط
٢- غلط اچارڻ.
٣- ڌار ڌار لهجا/محاورا (٥).

ٻوليءَ ۾ آوازن جي تبديل ٿيڻ جا ڪيترائي پيا ٻه سبب ڪارڻ آهن. جهڙوڪ: مختلف ٻولين ڳالهائيندڙ قومن جو پاڻ ۾ ميلاپ ۽ سماجي دٻاون جا اثرات وغيره به آهن. سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ڪي ثابت ڪرڻ ۽ شيخ محمد سومار مذڪوره آوازي تبادلن کي پڻ بنياد بڻايو آهي.

”سنڌي ۽ سنسڪرت“ ڪتاب ۾ شيخ صاحب الف بي وار صوتياتي ڦيرگهير تي وضاحت سان نظر وڌي آهي ۽ سنڌس ڇواڻي سنڌيپ جي قديم رخ تي پهچڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ۽ قديم سنڌي خط کي پڙهڻ جي وڏي ڪوشش پڻ ڪئي آهي هن ڪتاب ۾ اڪثر ڪري ديوناگري، گجراتي، هٽي، خوجڪي، ڪروشني، برهمي ۽ روسن اکرن جي لکت واري صورت جي پيٽ ڪئي وئي آهي ۽ انهن مان نتيجا اخذ ڪيا آهن. ”گ“ اکر جو ذڪر ڪندي لاءِ ماهرن لسانيات گرم ۽ ورلر جي قانون - اصل ٻوليءَ جو ”گ“ پين ٻولين ۾ ”ڪ“ ٿيو- موجب سنڌيءَ ۾ ”گ“ آواز اڃا ٿي موجود آهي، جيڪو سنسڪرت ۾ به ڦري ’ڪ‘ تي چڪو آهي، ان جا ڪيترائي مثال ڏنا اٿائين (٦). اهڙي طرح سنڌي ٻولي سنسڪرت کان وڌيڪ قديم ٻولي ثابت ڪئي اٿائين.

”سنڌي ۽ پراڪرت“ ڪتاب شيخ صاحب جي جاکوڙ جو هڪ بيحد اهم دستاويز آهي. هن ڪتاب جو بنياد هيٺين ٽن اصولن تي رکيل آهي:

١- دنيا جي قديم بستي - سنڌ.
٢- سنڌ جون قديم قومون.
٣- قديم سنڌي رسم الخط.

شيخ صاحب موجب تحقيقاتي ۽ تاريخي نڪتہ نظر سان هيءَ حقيقت واضح آهي تہ سنسڪرت کان سنڌي گهڻو قديم هئي ۽ سنسڪرت تي صوتياتي اثر انڪل روهہ ٥ء سيڪڙو سنڌيءَ جو ڇانيل هو. (٧)

پراڪرت جي لاءِ شيخ محمد سومار پنهنجو هڪ منفرد نظريو رکي ٿو، سندس خيال موجب:

سنڌي زبان لاءِ ٻہ انقلاب وڏا آيا. هڪ آرين کان اڳ وارين اينڊرو قومن وارو انقلاب ۽ ٻيو آرين جي اچڻ وارو انقلاب، انهن ٻنهي انقلابن مان ۽ ٻولين جي ميل ملاپ مان هڪ نئين مبهم ٻوليءَ جنم ورتو جنهن جا آثار آرين کان اڳ بہ موجود هئا ۽ آرين جي اچڻ وقت اهي آثار گهرا ٿيا ۽ انهيءَ ڪري هڪ نئين ٻولي پيدا ٿي جنهن کي پراڪرت ٿو چئجي (٨)

دراصل ”پراڪرت“ لفظ جي معنيٰ آهي، غير مصنوعي يا فطري زبان. جنهن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت جي معنيٰ آهي، صاف ڪيل يا پاڪيزه ٻولي. قديم ڀارتي ناٽڪن ۾ بادشاهہ وزير ۽ امير سنسڪرت مڪالما ڳالهائيندا ڏيکاريا ويا آهن ۽ عام ماڻهو ۽ زالون عام پراڪرت ڳالهائيندي ڏيکاريا ويا آهن. ڪلاسيڪي سنسڪرت، ويدن جي زماني واري ويدڪ سنسڪرت مان ترقي ڪري برهمڻن ۽ پنڊتن جي علمي ڪوشش سان پاڪ پوتر ۽ مذهبي ٻولي بڻي.

هند آريائي ٻولين جي تاريخ جي مطالعي مان هيءَ ڳالهہ صاف ظاهر ٿئي ٿي تہ اشوڪ اعظم جا اڪر ڪرايل ڪتبا (٢٥٠ ق م) ۽ پاتنجلي جون تحريرون (١٥٠ ق م) ظاهر ڪن ٿيون تہ ٽين صدي قبل مسيح تائين هڪ آريائي زبان اتر هندستان ۾ رائج هئي (٩)

سنڌي ٻوليءَ جي اصليت ۽ قدامت جي باري ۾ شيخ محمد سومار هڪ اهم نظريو قائم ڪيو آهي، جيڪو ڌيان جوڳو آهي، شيخ صاحب جي چوڻ مطابق:

"موهن جي دڙي" جي تهذيب ۽ تمدن کان پوءِ آريا آيا ۽ اهي قديم قومن سان مليا، انهن جي تهذيب، مذهب ۽ ٻوليءَ تي سنڌيت جو تمام وڏو اثر پيو. انهن جي مقدس زبان "ديوباني" ۾ سنڌي لفظن جي اجتماع جي سامهون سينو ساهي نه سگهي ۽ پنهنجو وجود وڃائي ويٺي. (١٠)

ساڳئي ڪتاب ۾ وڌيڪ صفحي نمبر ١٢١ تي لکيو اٿس ته آرين ڪي بيشڪ پنهنجي زبان هئي ۽ هو پاڻ سان پنهنجي زبان کڻي آيا هئا، مگر پنجاهه سالن کان پوءِ انهيءَ تي ايترو اثر رهيو، اهو اثر سنڌي ٻوليءَ جو هو، جو هوءَ اصل واري ٻولي ذري گهٽ سمجهه کان مٿي ٿي وئي. خود اها آرين جي قديم زبان اجان پڙهجي نه سگهي آهي. هائي جي ڳالهه ٿي ڪهڙي، خود انهيءَ ويدن واري وقت ۾ به انهيءَ آرين جي قديم زبان کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان صاف انڪار ڪيو. (١١)

شيخ صاحب جي خيال ۾ آريا اول اول سنڌ ۾ اچي رهيا ۽ آرين جي ٻوليءَ کي بگاڙيو ۽ وڌايو سنڌي ٻوليءَ ئي هو. جنهن جي هنگامي ۾ اچي آرين جي ٻولي ختم ٿي وئي، مگر سنجوڳ مان جيڪا وچان ٻولي پيدا ٿي، جهڙوڪ پراڪرت ۽ پوءِ ان مان پيدا ٿيل ٻيون ٻوليون، انهن تي سنڌيءَ طرح لا، مگر اڻ سڌيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جو بنيادي اثر بذريعي سنسڪرت حائل آهي. سنسڪرت ۽ ان کان متاثر ٿيندڙ ٻولين تي سنڌيت جو اهو رنگ پراڻي وقت کان چڙهيل آهي ۽ سنسڪرت جو جنهن به ٻوليءَ تي اثر هوندو، انهيءَ تي سنڌيءَ جو اثر الخود شامل ٿيو وڃي ٿو، ڇو ته سنسڪرت جو بنيادي ڍانچو سنڌ ۾ ئي سنڌي ٻوليءَ جي سنجوڳ مان ٺهيو هو. (١٢)

سنڌي ٻوليءَ جي قدامت معلوم ڪرڻ لاءِ ٺوس دستاويزي ثبوت يعني لکيتن جي غير موجودگيءَ ۾ بيحد پيچيده ۽ ڏکيو عمل آهي. سنڌي ٻولي ٻه هزار ورهيه يا ٽي هزار ورهيه اڳ ڪهڙي روپ ۾ هئي،

سندس صوتياتي، غوياتي ڍانچو ڪيئن هو، ڪوبه احوال معلوم نه آهي. ۵ هزار ورهيه پراڻن سنڌو سيپتا جي ڪتبن مان مليل مهرون پڙهڻ جون ڪجهه ڪوششون ضرور ٿيون آهن، پر ان ٻوليءَ کي صوتي قدرن ۾ تبديل نٿو ڪري سگهجي، ان جي رڳو معنوي پهلوئن تي روشني وڌي وئي آهي. اها سنڌ جي آڳاٽي ٻولي ته ضرور هئي، پر ان جو موجوده سنڌي ٻوليءَ سان رشتو قائم ڪرڻ ناممڪن ته نه، پر دشوار ضرور آهي. آوازي تبادلا ۽ قديم رسم الخط جي پيٽ ڪرڻ ناڪافي ثبوت فراهم ڪن ٿا. تاريخي لسانيات جي ڪجهه اهم اصولن جهڙوڪ صوتي، صوتياتي، غوياتي، معنوياتي ۽ سماجياتي پهلوئن جو تاريخي اعتبار کان مطالعو ڪرڻ ۽ پين انهن سمورين ٻولين جا اثرات جانچڻ، جيڪي تاريخي دورن ۾ سنڌي ٻوليءَ سان واسطي ۾ رهيون، ان سموري ڪم بعد ئي سنڌي ٻوليءَ جي اهڙي قدامت واري هام هڻي سگهبي.

شيخ محمد سومار جون سنڌي لسانيات ۾ ڪيل خدمتون بيحد اهم آهن ۽ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ سدائين يادگار رهنديون. خاص ڪري "سنڌي ۽ پراڪرت" ۽ "سنڌي ۽ سنسڪرت" ڪتاب ۾ ڏنل وڏا تفصيل (Exhaustive Data) جيڪي سنڌي، سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظن جو هڪ پنبدار آهي، آئينده تحقيق لاءِ هڪ مفيد بنياد فراهم ڪري ٿو. سندس ان ڇپيل ڪتابن کي ڇپائڻ جي تمام گهڻي ضرورت آهي، بلڪ سندس نظرين کي اردو ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري شايع ڪرڻ گهرجي.

حوالا

(۱) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو - سنڌي ادب جي تاريخ ۱۹۸۳ - ص ۳۰۰.

(۲) محمد سومار شيخ - ڪچين جا قول ۱۹۷۷ - ص ۴۹.

(۳) محمد سومار شيخ - سنڌي ۽ سنسڪرت (اڻ ڇپيل) ص ۷ ۽ ۸.

(۴) بائنن، ٿيوڊورا - هسٽاريڪل لنگئسٽڪس ص ۴۷ - ۲۶۲.

(٥) محمد سومار شيخ ـ سنڌيءَ ۾ آوازن جا تبادلا ص ٧٠
(٦) محمد سومار شيخ ـ سنڌي ۽ سنسڪرت (اڻ ڇپيل) ص ١٨٧٠
(٧) محمد سومار شيخ ـ سنڌي ۽ پراڪرت (اڻ ڇپيل) ص ٦٠
(٨) محمد سومار شيخ ـ سنڌي ۽ پراڪرت (اڻ ڇپيل) ص ١٨٠
(٩) ڊاڪٽر مهر عبدالحق ـ ملتاني زبان اور اسکا اردو سي تعلق، ص ٢٨٠
(١٠) محمد سومار شيخ ـ سنڌي ۽ پراڪرت ص ١١٣٠
(١١) محمد سومار شيخ ـ سنڌي ۽ پراڪرت ص ١٢١٠
(١٢) محمد سومار شيخ ـ سنڌي ۽ پراڪرت ص ١٢٣٠

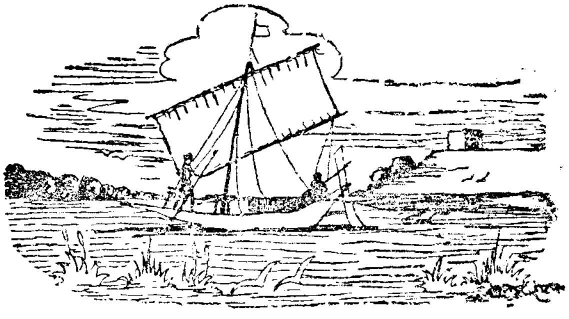

لاڙي محاوري جو لساني جائزو

ڊاڪٽر داد محمد "خادم" بروهي

ٻولي حقيقت ۾ هڪ بي انت سمنڊ جي مثل آهي، جيڪو هر وقت ڇوليون هڻندو نظر اچي ٿو. ان ڇولين سبب هو پنهنجن ڪنارن جي ڪيترن ئي شين کي پنهنجي زوردار ۽ لڳاتار جهٽڪن سان ڳاري ڳوري ڪنارن وٽ مختلف رنگ اختيار ڪري ٿو. سندس تيز طوفاني ڇوليون ڪٿي ڪٿي پنهنجن (ڪنارن) کان نڪري وڏي ايراضيءَ کي پنهنجي اثر ۾ آڻي انهن کي پنهنجي حدن ۾ شامل ڪري ڇڏين ٿيون.

مختلف ٻوليون پنهنجن سرحدن تي ملن ٿيون جتي هڪٻئي تي ان ميلاپ سبب اثرانداز ٿين ٿيون ۽ ميٺ محبت سبب زندهه ٻولي پنهنجي ذاتي اثر رسوخ ۽ زوربار سان ٻي ٻوليءَ جي سرحد ٽوڙي ان جي اندرين ايراضين تي پنهنجو اثر وڌائي ان تي پنهنجو رنگ چاڙهي ٿي. ان کان علاوه پنهنجي پرواري ٻوليءَ کي ريجهائي پرچائي هميشه لاءِ پنهنجو ڪري ٿي ڇڏي. اهڙيءَ طرح پنهي ٻولين جي حدن اندر پنهي ٻولين جا محاورا وجود ۾ اچن ٿا.

سنڌي ٻولي به اهڙين ئي خوبين جي مالڪ آهي، جنهن جي اثر رسوخ ۽ ميل ميلاپ سبب هي ٻولي مختلف علائقن ۾ مختلف محاورن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جيڪا نه صرف سنڌ اندر بلڪ سنڌ جي سياسي حدن کان ٻاهر پنجاب، بلوچستان، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ راجستان جي علائقن ۾ به ڳالهائي وڃي ٿي ۽ معياري، اترادي، ماڇڪي، جنڊالي، فراڪي، ڪيتراڻي، ڪوهستاني، لاسي، جدگالي، لاڙي، ڪڇي ۽ ٿري

نالن سان مستعمل آهي(۱)، جنهن سبب هي بولي نہ صرف هڪ اهميت واري بوليءَ جي حيثيت رکي ٿي، بلڪ هميشه ترقي ڪندي اڳتي بہ وڌندي رهي ٿي.

موضوع جي لحاظ کان هت اسين لاڙي محاوري تي ڪجهہ لساني بحث ڪنداسين، ڇو تہ لاڙي محاورو سنڌ جي هڪ اهم ۽ وڏي محاوري جي حيثيت رکي ٿو. هي محاورو سنڌ جي ضلع ٺٽي ۽ ضلع بدين جي علائقن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو، جنهن تي ڪڇي، ڪاٺياواڙي ۽ گجراتي بولين جو اثر آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جن لکيو آهي تہ "هي محاورو سنڌي زبان جي وڏن محاورن مان هڪ آهي ۽ لازمي طور ڪي اثر هن پاڙيسري محاورن جا قبول ڪيا هوندا ڇو تہ سنڌ سرحدن اتر کان معياري سان اولهہ کان ڪوهستاني محاورن سان ۽ اوڀر کان ٿري محاوري واري علائقن سان ملن ٿيون، بدين تعلقي ۽ ڪڇ رياست جي وچ تي ڪڇ جو رڻ آهي. ملڪ جي ورهاڱي کان اڳ ڪڇ جي گادي پيچ ڏي وهٽن ذريعي اچ وڃ عام جام ٿيندي هئي. ڪانٽي ۽ مزدوري لاءِ ڪڇي بدين تعلقي ۾ ايندا هئا، ڪي مستقل طور رهي پيا ۽ مائٽيون بہ ڪيائون، بدين ۾ ڪنيارن، منڌرن ۽ مينگهواڙن جي بوليءَ تي ڪڇي جو اثر خاص طور گهڻو آهي" (۲) گريئرسن جي بيان مان معلوم ٿو ٿئي تہ داردي قومن جو اثر لاڙ تائين ڦهليل هو ۽ لاڙي محاوري ۾ اچ بہ داردي بولين جا اهڃا اهڃاڻ ملن ٿا. (۳)

هن محاوري تي اهو اللو سنڌ س پنهنجي علائقائي نالي جي نسبت سان قائم ٿيو آهي. لاڙي لهجي جو صوتياتي نظام سنڌي جي

---

(۱) بروهي داد محمد "خادم" سنڌي بوليءَ ۽ ان جا محاورا_ ماهوار پيغام ڪراچي فيبروري ۱۹۸۸ع، ص ۲۰.

(۲) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر "لاڙ جي لغات" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ۱۹۷۵ ص ۱۹

(3) J. A. Grierson, "Linguistic Surrvy of India" Culkata Part-1, Vol-1, 1927 P. 109-112

عام صوتياتي نظام جهڙو آهي. هن ۾ پچپوان، ڏندوان، مهاروان، مورڌ لي سخت تارون ۽ نرم تارون وارا آواز آهن، اهي آواز ڏوڪڻا، چوسڻا، گسڻا، ڪهڻا (لڪوان)، ڦرڪڻا، ڪول روان ۽ ليم سر قسمن ۾ گروهن ۾ ورهائي سگهجن ٿا. (۱) لاڙي لهجي ۾ واپاري لساني ڪري ملائي ملباري ۽ تيلگو لفظ به گڏجي ويا آهن. (۲) هن محاوري ۾ پورچوگيزي لفظ ڪجهه انداز ۾ شامل ٿي ويا آهن. (۳)

محاورن جو مطالعو به لسانيات جي هڪ اهم شاخ آهي، جنهن لاءِ صوتيات جي علم جي ڄاڻ نهايت ضروري آهي (۴) هاڻ جڏهن اسين لاڙي محاوري جي صوتيات جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺنداسين ته ان ۾ اسان کي معياري محاوري کان ڪافي فرق محسوس ٿئي ٿو ڇو ته پڙهيل طبقي کي ڇڏي ڳوٺاڻي ٻولي ڳالهائيندڙن جي ٻوليءَ مان اسان کي ڪافي فرق محسوس ٿئي ٿو. پڙهيل طبقو پنهنجي زبان کي معياري ٻوليءَ طور ڳالهائيندو آهي، جڏهن ته اڻ پڙهيل ۽ ڳوٺاڻا پنهنجي ماحول واري ٻولي ڳالهائڻ تي مجبور هوندا آهن، ان ڪري عام طور اڻ پڙهيل طبقي ۾ ف = ق، ز = ج، ذ = د، کهہ = ک، پ = ب، د = ت، ش = س، ه = ع، ۽ ي = ج جي اچارن ۾ بدلجن ٿا. مثلاً لاڙي محاوري ۾ "يتيم" کي چون "جتيم" ۽ "ياءُ" کي چون "باءُ" الهن لفظن ۾ "ج" جو اچار "ي" ۽ "ياءُ" جو اچار ڦري

---

(۱) الانا غلام علي ڊاڪٽر "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ۱۹۷۷ ص ۱۵۷

(۲) ايضاً ص ۱۶۳

(۳) الانا غلام علي ڊاڪٽر "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ۱۹۷۷ ص ۶۲-۱۶۳

(۴) الانا غلام علي ڊاڪٽر "سنڌي صوتيات" ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد ۱۹۶۷ ص ۷

"ٻاڻ"(١) ۾ بدلجي استعمال ٿئي ٿو. اهڙي طرح ڪيترن ئي لفظن مان "هہ" جو اچار حذف ٿي وڃي ٿو. مثلاً "جهڙو"، "تهڙو"، "ڪهڙو"، "اهڙو"، ۽ "آهڙو" جا لفظ ڳوٺن ۾ "هہ" جو اچار وڃائي "جيڙو"، "تيڙو"، "ڪيڙو"، "ايڙو"، ۽ "اوڙو" طور استعمال ٿين ٿا. يعني الهن لفظن ۾ "هہ" جي اچار بدران "ي" جو اچار استعمال ٿئي ٿو. جڏهن تہ ڪجهہ هنڌن تي "هہ" سان گڏ "ي" جو اچار بہ شامل ڪري الهن کي "جيهڙو"، "تيهڙو"، "ڪيهڙو"، "ايهڙو" ۽ "اوهڙو" استعمال ڪجي ٿو. لفظ "آهڙو" ۾ جيئن تہ "آ" جو اچار ڪجهہ متالهون آهي ان ڪري اتي "ي" بدران "و" جو اچار استعمال ڪجي ٿو.

سنڌي اچارن جي نظام (صوتيات) مطابق ڪن اچارن جي ٻاڻ ۾ مٽ سٽ هلندي آهي ۽ اڄ تائين اها رائج آهي. ان جو مثال "ء" ۽ "ي" جي مٽ سٽ آهي(٢) ان لحاظ کان جڏهن اسان لاڙي لهجي جو وڌيڪ گهرائي سان جائزو وٺنداسين تہ ڪجهہ پيا اهڙا لفظ بہ ملن ٿا، جيڪي ڪجهہ فرق سان استعمال ڪجن ٿا. مثلاً: لفظ "جڳايو" ۽ "چڙهائيو" طور استعمال ڪري "ء" حرف جو اضافو ڪن ٿا. ٻـر ڪٿي ڪٿي "اِهو"، "آهو"، لفظن ۾ "ي" ۽ "و" اچارن جو اضافو ڪري "هہ" بدران "ء" جي مٽا سٽا ڪجي ٿي مثلاً: "اهو" کي "ايئو" ۽ "آهو" کي "اوئو" ڪري استعمال ڪجي ٿو. "اهو" ۾ جيئن تہ "اِ" جو هيٺيون اچار شامل آهي ان ڪري ان ۾ "ي" جو اضافو ڪجي ٿو. جڏهن تہ "آهو" ۾ "آ" جو مٿيون اچار شامل آهي ان ڪري ان ۾ "و" جو شامل ڪيو وڃي ٿو.

لاڙي محاوري جو صرف جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺبو تہ ان لحاظ کان بہ لفظن ۽ جملن ۾ ڪجهہ فرق محسوس ٿئي ٿو جيڪو معياري ۽

---

(١) الانا غلام علي ڊاڪٽر "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ١٩٧٧ ص ١٥٦-١٥٧

(٢) بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر "رسالي ۾ جامع مستند متن لاءِ صورتخطي" ٿماهي مهراڻ حيدرآباد ١٩٨٦/٤ ص ٣٦

لاڙي محاوري ۾ موجود آهي. صرفي لحاظ کان لفظن جي تقسيم ۽ هڪجهڙي سان گڏجي اچڻ سان الهن ۾ جيڪا تغير يا تبديلي اچي ٿي يا ان ۾ اضافي سان جيڪا نئين صورت پيدا ٿئي ٿي الهيءَ تي بحث يا ذڪر ڪرڻ کي "صرف" چيو وڃي ٿو (١). پيرو مل آڏواڻيءَ به لفظن جي قسمن ۽ انهن جي صورت ۾ ٿيندڙ تبديلين کي صرفي تبديلي ٻڌايو آهي (٢). لاڙ جي ڳوٺن ۾ هيٺين معياري لفظن کي فرق سان استعمال ڪجي ٿو:

معياري محاورو: منهنجو تنهنجو ڪنهنجو.

لاڙي محاورو: مُونجو تُنجو يا توجو (٣) ڪينجو.

مٿين لفظن ۾ "منهنجو" ۾ "ن" ۽ "هه" بدران "و" جو اچار لفظ "تنهنجو" ۾ "ن" ۽ "هه" جو حذف ٿيڻ ۽ لفظ "ڪنهنجو" ۾ "ن" ۽ "هه" بدران "ي" جو اچار شامل ڪجي ٿو.

لاڙي محاوري ۾ جڏهن حرف جر لفظن جو جائزو وٺون ٿا ته انهن ۾ به ڪجهه فرق محسوس ٿئي ٿو. مثلاً: "ڪٿان"، "جتان" ۽ "هتان" جا لفظ هن محاوري ۾ "ڪيٿان"، "جيٿان" (٤) ۽ "هيتان" ڪري استعمال ڪجن ٿا، جن ۾ حرف "ي" جي اچار جو اضافو ڪيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح "آهين" ۽ "آهي" جا لفظ ڪٿي ڪٿي "هين" ۽ "هي" يا "ئي" طور ڪم آڻجن ٿا. مثلاً: هيٺ ان قسم جا جملا پيش ڪجن ٿا.

---

(١) مولوي عبدالحق ڊاڪٽر "اردو صرف ونحو" اردو اڪيڊمي ڪراچي ڇاپو پيو جولاءِ ١٩٦٩ ص ١٠-١١

(٢) آڏواڻي پيرومل، "وڏو سنڌي ويا ڪرڻ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ١٩٨٥ع، ص ١٦٣.

(٣) الانا غلام علي ڊاڪٽر، "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ١٩٧٧ع، ص ١٦٢.

(٤) ايضاً.

۱. ڪٿان وٺي آيو آهين؟ معياري
ڪيٿان وٺي آئيو هين؟ لاڙي
۲. هن جو ٽالو ڇا آهي؟ معياري
هن جو ٽالو ڇا ئي؟ لاڙي
هن جو ٽالو ڇا هي؟ لاڙي

معياري محاوري جا لفظ "ڪيڏالهن"، "جيڏالهن"، "تيڏانهن"، "هيڏالهن"، "هوڏالهن" ۽ "ايڏالهن" ۽ لاڙي ۾ ڪجهه فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. الهن لفظ مان "ن" ۽ "هه" حذف ٿي وڃن ٿا ۽ اهي "ڪيڏان"، "جيڏان"، "تيڏان"، "هيڏان"، "هوڏان" ۽ "ايڏان" طور ڪم آڻجن ٿا. جيڪڏهن الهن لفظ جي اسان اترادي، جغدالي ۽ فراڪي محاورن سان ڀيٽ ڪنداسين ته اسان کي اجان وڌيڪ فرق محسوس ٿيندو. مثلاً:

معياري	لاڙي	اترادي	جغدالي	فراڪي
ڪيڏالهن	ڪيڏان	ڪاڏي	ڪيڏي	ڪيڏي
جيڏالهن	جيڏان	جاڏي	جيڏي	جيڏي
تيڏالهن	تيڏان	تاڏي	تيڏي	تيڏي
هيڏالهن	هيڏان	هيڏي	هيڏي	هيڏي
هوڏالهن	هوڏان	هوڏي	هوڏي	هوڏي
ايڏانهن	ايڏان	ايڏي	ايڏي	ايڏي

مٿين لفظن کي ڀيٽ ڪندي اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته لاڙي محاورو معياري محاوري کي ٻين محاورن کان وڌيڪ ويجهو آهي، بلڪ الهن کان وڌيڪ معياري آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۾ لفظن کي گهٽائي وڌائي يا اڪيلي ٻوٽيءَ ڪري استعمال ڪيو وڃي ٿو. اهڙن محاورن ۾ اترادي، ماچڪي، جغدالي، فراڪي ۽ ڪيترائي محاورا به شامل آهن. پر لاڙي لهجي ۾ به اهڙيون خوبيون موجود آهن. مثلاً "ڊِڄَڻ" کي ڇون

”جيڊڻ“ (١). هن لفظ ۾ ”ڊ“ جو لفظ اڳيان ڦري وڃ تي استعمال ڪيو ويو آهي، جڏهن ته ”ج“ جو حرف بدلجي ”ج“ طور استعمال ٿيو آهي.

اهڙيءَ طرح جڏهن اسان ڪجهه لفظن کي غور سان جاچينداسون ته انهن ۾ اسان کي لاڙي محاوري ۾ جهڱدالي ۽ فراڪي محاوري جهڙيون تبديليون به نظر اچن ٿيون. بلوچستان جي سبي خطي ۾ ”جڏهن“. ”ڪڏهن“ ۽ ”تڏهن“ لفظن کي هيٺين طرح استعمال ڪيو وڃي ٿو:

معياري	اترادي	ماڇڪي	جهڱدالي	فراڪي
جڏهن	جڏهين	جڏين	جڏين	جڏي (٢)

لاڙي محاوري ۾ ”جڏهن“ کي ”جڏين“، ”ڪڏهن“ کي ”ڪڏين“ ۽ ”تڏهن“ کي ”تڏين“ ڪري استعمال ڪجي ٿو يعني انهن لفظن جي ”هه“ جو اچار ”ي“ جي اچار ۾ بدلجي وڃي ٿو ۽ انهن جي وسرڳائي صورت بدلجي اوسرڳ تي وڃي ٿي.

هاڻ جڏهن اسان لاڙي محاوري جو لهجو جي روشنيءَ ۾ جائزو ٿا وٺون ته ان ۾ ڪجهه فرق محسوس ٿئي ٿو ڇو ته آسپاس جي ٻولين جي اثرن سبب جيڪو اثر پوي ٿو، ان جي ڪري لفظن جي جوڙجڪ ۾ فرق پئجي وڃي ٿو. اسان جي ٻوليءَ ۾ لهه، لهه، مهه، ڙهه، ٺهه، ۽ ڏهه، ڇهه اهڙا مرڪب حرف آهن، جن کي عام طور ته مرڪب چيو وڃي ٿو، پر حقيقت ۾ اهي مفرد حرفن جي حيثيت رکن ٿا، ڇو ته لکڻ وقت ته انهن جي ظاهري صورت ٻن جدا جدا حرفن

---

(١) الانا غلام علي ڊاڪٽر ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ١٩٧٧ع، ص ١٦٤

(٢) بروهي داد محمد خادم ”سبي خطي ۾ سنڌي زبان جي محاورن جو لساني جائزو“ پي ايڇ ڊي ٿيسز سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، سال ١٩٩٠ع، ص ٣١٧.

جهڙي آهي، پر ڳالهائڻ وقت اهي مفرد طور استعمال ٿين ٿا (١). ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، محترم علي نواز حاجن خان جتوئي ۽ مرحوم محمد سومار شيخ جن اڪثر پنهنجن تصنيفن ۾ انهن جي مفرد هئڻ جي وضاحت ڪندا رهيا آهن.

مٿين حرفن سان اسان جي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ استعمال ٿين ٿا. مثلاً "لهہ" سان "ڳالهہ" يا "ٿالهي"، "لهہ" سان "ڪالهي" يا "پانهو"، "مهہ" سان "سامهون"، "ڙهہ" سان "چاڙهي"، "ڻهہ" سان "ماڻهو" ۽ "ڏهہ" سان "جڏهين" وغيره. انهن لفظن جو اسان جڏهن لاڙي سان گڏ مختلف محاورن جو جائزو ٿا وٺون تہ اسان کي انهن جي مرڪب بدران مفرد صورت نظر اچي ٿي ۽ نہ صرف مفرد بلڪ وسرڳ ڪان اوسرڳ بہ ٿيل استعمال ٿين ٿا. هيٺ مثال ڏجن ٿا:

معياري	جڏهن	چاڙهي	پانهو	ماڻهو	ڳالهہ	سامهون
اترادي	جڏهين	چاڙهي	پانهو	ماڻهو	ڳالهہ	سامهون
ماڇڪي	جڏين	چاڙي	پانو	ماڻون	ڳالهہ	سامون
جنڊالي	جڏين	چاڙي	پانو	ماڻون	ڳال	سامون
فراڪي	جڏي	چاڙي	پانو	ماڻون	ڳال	سامون
ڪيترائي	جڏ	چاڙي	پانو	ماڻون	ڳال	سامون
ڪوهستالي	جڏهين	چاڙي	پالهو	ماڻون	ڳال	سامون
لاسي	جتر	چاڙي	پالو	ماڻون	ڳال	سامون
جدڪالي	جتر	چاڙي	پالو	ماڻون	ڳال	سامون
لاڙي	جڏين	چاڙي	پالهو	ماڻهو-ماڙهو	ڳال	سامهون
ڪڇي	جڏئين	چاڙي	پالو	ماڻون	ڳال	سامون
ٿري	جڏئين	چاڙي	پانو	ماڻون	ڳال	سامون(٢)

(١) بروهي داد محمد خادم "سبي خطي ۾ سنڌي زبان جي محاورن جو لساني جائزو"، پي ايچ ڊي ٿيسز، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ١٩٩٠ع، ص ٢٥٥.

(٢) ايضاً.

لاڙي محاوري ۾ ڪي خوبيون اهڙيون بہ آهن جن موجب معياري لفظن مان "هہ" جو اچار حذف ڪريو ڇڏين. هونئن تہ ٻين ڪيترن ئي محاورن ۾ بہ "هہ" جو اچار حذف ڪيو وڃي ٿو، پر لاڙي محاوري ۾ "هہ" مان گڏ انهن پر وارن حرفن کي بہ حذف ڪيو وڃي ٿو، جيڪي "هہ" جي اڳيان يا پويان هجن. مثلاً:

معياري	لاڙي	حذف	معياري	لاڙي	حذف
توهين	توين	هہ	پهتو	پوتو	هہ
آهيان	آيان	هہ	آهي	آئي	هہ
پارهن	پارَ	هہ - ن	پارهن	پارَ	هہ - ن
تيرهن	تيرَ	هہ - ن	چوڏهن	چوڏَ	هہ - ن
اوهان	آن	و- هہ - ن	آهي	اوء (۱)	هہ - ي

اهڙيءَ طرح هن محاوري ۾ ڪي اهڙا لفظ بہ آهن جن مان "هہ" حذف ڪري "ي" يا "و" جو اضافو ڪيو وڃي ٿو يا "هہ" بدران "ء" استعمال ڪيو وڃي ٿو. مثلاً:

معياري	لاڙي	حذف	اضافو
اوهين	آئين	و- ي	ء
اوهان	آن	و- هہ	آ
آهي	آوء	هہ - ي	و- ء
جهڙو	جيڙو	هہ	ي
تهڙو	تيهڙو (۲)	هہ	ي
ڪهڙو	ڪيڙو	هہ	ي
پهتو	پوتو	هہ	و
منهنجو	موجو	ن- هہ - ن	و
تنهنجو	توجو (۳)	ن- هہ - ن	و

---

(۱) الانا غلام علي ڊاڪٽر "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ۱۹۷۷ ص ۱۵۹

(۲) ايضاً ۱۵۸

(۳) ايضاً ۱۵۸

هيٺ ڪجهه اهڙن لفظن جي اڀٽي پيش ڪجي ٿي جن ۾ معياري ڪان ڪجهه فرق محسوس ڪري ٿو سگهجي.

معياري	لاڙي	معياري	لاڙي
پنهنجو	پانجو	جنهن	جيئن
ڪنهن	ڪين	تنهن	تيئن
ڇا	ڪڇا	ڪريو	ڪرو
ڇڏيو	ڇڏ و	ڏياريم	ڏياريهم
کان	ڪنان	ميني	[illegible]
اچي وئي	آوئي	چڻ ته	جڻڪ
ڏينهن	ڏينئن	ٻوي	ٻوئي
ڏنائينس	ڏينئس	چون	چوٿن
آتان	اوتان	اِتان	ايتان
پهتو	پوئتو	پڇو	پڇيو
همت	هميت	خوشي	کشي
پڊڻ	پنڊڻ	پڌساري	پڌساري
ماڻهو	ماڙهو	دانهن	دائن

هن مڃ ري ۾ ڪي اهڙا لفظ به آهن جيڪي معياري کان بلڪل مختلف آهن، بلڪ ان قسم جا لفظ سنڌي ٻوليءَ جي ٻين محاورن ۾ به استعمال ڪونه ٿا ڪيا وڃن. ڊاڪٽر غلام علي الانا جن ڪجهه اهڙا مثال پيش ڪيا آهن. مثلاً:

لفظ	معنيٰ	لفظ	معنيٰ	لفظ	معنيٰ
آجهي	دل ۾ اچڻ	آرا	تکو وهڪرو	ارٽ	سمجهاڻي
اڪارڻ	هڪلڻ	آڪرڻ	قبول ڪرڻ	آڙيڪو	ڪنڊو
آنو	صاف نه ٿيل	آناڳ	آڳٽ	ڀٽون	وڇون
جاڙ	هميشه	آلو	لسي	آني	ٻڪري
ميڄڻ	متان	پيال	اوير	ماتائو	آڦر (۱)

(۱) الانا غلام علي ڊاڪٽر ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو ۱۹۷۷ ص ۱٦۴.

لاڙي محاوري ۾ ڪي اهڙا محاورا به موجود آهن، جن ۾ ڪينجهر جو محاورو، جاتي جو محاورو ۽ ماڇر محاورو شامل آهن. پارهين ڪوهين پولي پي جي مصداق انهن محاورن ۾ به فرق موجود آهي. مثلاً ڪينجهر ۾ "خبر" کي "کبر"، "خير" کي "کير"، "ڪينجهر" کي چون "ڪينجر"، "ڪونهي" کي "ڪولي"، "سگهان" کي "سگان"، "لاهي" کي چون "لائي"، "آهي" کي چون "آئي" (۱) اهڙيءَ طرح جاتي واري محاوري ۾ به فرق آهي. مثلاً هو "ماڻهو" کي چون "ماڙو"، "ڳالهه" کي چون "ڳال"، "يتيم" کي چون "جتيم"، "آهي" کي چون "اوءِ"، "آهين" کي چون "آئين"، "هنن" کي چون "هنيڻ"، "انهاري" کي چون "نياري"، "پنهنجا" کي چون "پانجا" ۽ "ڪنهن" کي چون "ڪيڻ" (۲).

ماڇر محاوري جو جائزو وٺبو ته ان ۾ به فرق محسوس ٿئي ٿو. هن محاوري ۾ "خاموش" کي چون "کاموش"، "اڄهو" کي چون "اڄو"، "ٿيا" کي چون "ٿا" (۳). اهڙا لساني ڦيرگهير ڏار ڏار اصطلاحن، پهاڪن، چوڻين ۽ ڳالهائڻ جي ڍنگ مان معلوم ڪري ٿي سگهجي. جيڪا اڪثر ڪري پڙهڻ سان تعلق رکي ٿي.

اهڙيءَ طرح لاڙ علائقي جي جتن ۽ سنڌرن جي محاورن ۾ به فرق آهي، جيڪو هت طوالت کان بچڻ خاطر ڪونه ٿو ڏيئي سگهجي.

هاڻ جڏهن اسين لاڙ جي شاعريءَ جو جائزو وٺون ٿا ته ان ۾ به ساڳيو لاڙي محاورو استعمال ٿيل آهي، ڇو ته هرڪ شاعر پنهنجي علائقي جي نمائندگي ڪري ٿو. هو نه صرف ان علائقي جي ٻولي استعمال ڪرڻ تي مجبور هوندو، بلڪ شاعريءَ جو فڪر ۽ فهم به

---

(۱) الانا غلام علي ڊاڪٽر، "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، ۱۹۷۷ع، ص ۱۶۸.

(۲) ايضاً

(۳) ايضاً، ص ۱۶۹.

پنهنجي ماحول مطابق استعمال ڪري ٿو. هيٺ اسين لاڙ جي معروف ۽ مقبول شاعر مولوي احمد ملاح مرحوم جي شاعريءَ جو مختصر لساني جائزو وٺنداسين. جنهن ۾ سنڌس ”ديوان احمد“ ۾ ڪجهه مداحون ۽ مناجاتون به شامل آهن.

مولوي عبدالله جوڻيجو، جن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جي صلاح مشوري ۽ هدايتن تي مولوي احمد ملاح جي غزلن جو ديوان سنه ۱۹۷۳ع ۾ بدين ڪان شايع ڪرايو (۱)، جيڪو سنڌي ادب ۾ هڪ سونهري باب جي حيثيت رکي ٿو.

مولوي صاحب هڪ ڪامل فن شاعر جي حيثيت سان سنڌ جي هڪ عظيم شاعر جو درجو ماڻي چڪو آهي. سنڌس شعر الهامي شعر جي حيثيت رکي ٿو، جيڪو سنڌس ئي علائقائي ٻولي لاڙي محاوري ۾ چيل آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لکن ٿا ته سنڌس شاعري ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا تمام گهڻا لفظ موجود آهن (۲).

سنڌس شاعريءَ ۾ ٿري، ڪڇي، ڪوهستاني، لاسي، فراڪي ۽ اترادي محاورن جون خوبيون به ملن ٿيون. سنڌي ٻوليءَ ڪان علاوه هن اردو، سرائڪي، فارسي ۽ عربي زبان به گهڻي انداز ۾ استعمال ڪئي آهي، نه صرف اهو بلڪ سنڌس شاعريءَ ۾ بروهي ۽ بلوچي زبان جا لفظ به ملن ٿا، تنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هو فارسي، عربي، اردو، سرائڪي، بروهي ۽ بلوچي زبانون به چڱي طرح ڄاڻندو هو.

سنڌس شاعريءَ ۾ سادگي، رواني، اثرانگيزي، احساسات جي ادائيگي، خيالن جي پاڪيزگي، لفظن جي موزونيت ۽ زور بياني جهڙجهي انداز ۾ موجود آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌس شاعري پوري سنڌ ۾ مقبوليت حاصل ڪري چڪي آهي.

---

(۱) مولوي عبدالله جوڻيجو، مرتب، ”ديوان احمد“ بدين سنڌ، ۱۹۷۳ع.
(۲) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ديباچو، ”ديوان احمد“، بدين سنڌ، سنه ۱۹۷۳ع، ص ۸.

معياري سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا لفظ به آهن جن ۾ ڪجهه پيون پڇاڙيون ملائي وڌيڪ مفهوم حاصل ڪيو ويو. ڊاڪٽر غلام علي الانا جن "ولت" پڇاڙي سان ياڳ + ولت = ياڳولت ۽ ڪلا + ولت = ڪلاولت (۱) جا لفظ مثال طور پيش ڪيا آهن، پر اهي پڇاڙيون مختلف محاورن ۾ مختلف لهجي بدلجي استعمال ٿين ٿيون يعني اهي پڇاڙيون ڪٿي "ولت" بدران "والد" ته ڪٿي "مند" طور استعمال ٿين ٿيون. مثلاً: ياڳ + والد = ياڳولد يا درد + مند = دردمند وغيره. مولوي احمد ملاح جن لاڙي محاوري جي لحاظ کان ان پڇاڙيءَ کي "والد" طور استعمال ڪيو آهي. مثلاً:

(۱)

"دردوندن" جون دليون، دم دم لا دلبر يار وَڏي،
حرف هيٺي تي رکي، هي هي! مَ وجهه هروار وڌ.

(ديوان احمد ص ۱۲٦)

(۲)

"هدايت ولدن" کي هدايت وٺي،
مگر موڙهان لاءِ مولجهارو لڌيڏ.

(ديوان احمد ص ۱۲۹)

بلوچستان جي سبي خطي جي سنڌي ٻوليءَ جي فراڪي محاوري ۾ اسم حاليه لفظن مان اڪثر ڪري حرف "د" جو اچار حذف ڪيو ويو ٿو. مثلاً: هو "مارينده و" يا "پڙهائينده و" کي چون "مارينو" يا "پڙهائينو" (۲) اهڙيءَ طرح مولوي احمد ملاح مرحوم "ماريندم" "ٿيندم"، "هاريندم"، "وڃيندم"، ۽ "سڏيندم"، لفظن کي فراڪي محاوري جهڙي انداز ۾ بيان ڪيو آهي، جنهن جا ڪجهه مثال هي آهن.

(۱)

منتون ميڙيون ملڻ لئي ملڪ سڀ ملهه ۾ ته ميل!
مغز "مارينم" ڪيترو، مهندان به مغرور لظر.

(ديوان احمد ص ۱۳۷)

---

(۱) الانا غلام علي ڊاڪٽر "سنڌ معلم" س - ا - ب حيدرآباد ۱۹۸۴ع ص ۱۴۲

(۲) بروهي داد محمد خادم "سبي خطي ۾ سنڌي زبان جي محاورن جو لساني جائزو" پي ايچ ڊي ٿيسز، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۱۹۹۰ ص ۲۰۰ع.

(٢)

مسي ۾ ساهه جان آهين، ته سالبيئڙا منياريندس،
اجل جي ات "ٿيندم" ارواح تبه اوڏالهن اڏاريندس.

(ديوان احمد ص ١٥٠)

(٣)

عمر اسين پنهنجي ڏيهه ۾، هلون سج، چنڊ جي ساهي تي،
ڏيو ڏاتار جو منهن! کو لـ اڳ "پارينم" لـ پاريندس.

(ديوان احمد ص ١٥١)

(٤)

گل کم وٽ بي کمان، منهن وٽ، قمر کومائجي،
تير جيئن تارا "وڍيندم"، تر "سڏيندم" ترس ترس.

(ديوان احمد ص ١٥٢)

سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي محاورن ۾ لفظن پٺيان "آن" ٻڌاڙي ملائـي استعمال ڪئي ويئي ٿي، اترادي، فراڪي، جڳدالي ۽ ماڇڪي الهن محاورن ۾ شامل آهن. جن ۾ "آن" بدران "آئون" پچاڙيون ملائجن ٿيون پر مولوي احمد ملاح مرحوم لاڙي محاوري ۾ بہ ان قسم جا صيغا استعمال ڪيا آهن. مثلاً هن "قرب ڪان" يا "قربان" بدران "قربئون" "ڪان" بدران "ڪئون"، "الستئان" بدران "الستئون" طور استعمال ڪيا آهن. بيت آهن!

(١)

مون ڪي مجاز ماريو، پارٺ پيهار پاريو،
"قربئون" قريب ڪاريو، گهمرو مٿي غريبن.

(ديوان احمد ص ٢١٩)

(٢)

ڪٿي خام "ڪئـون"، اکيون پاس آيُ؟
ٻيئو پيانه چنبا، زلف لالن جي لڳـ.

(ديوان احمد ص ١٨١)

(٣)

"السنئون" ڏالهن تو، ڏهہ ڏهہ دفعا ڏي دل چڪيون،
ڏک پرايم منهن ڏسي، ڏوهہ ڏيهہ کي ڏيندس ڪين ڪين.

(ديوان احمد ص ٢٣٨)

اهڙي طرح ڪجهہ محاورن ۾ حرف "ي" جو اضافو ڪري استعمال ڪيو ويو آهي. فراڪي، جنڌالي، ماچڪي الهن محاورن ۾ شامل آهن جن ۾ اڪثر "ي" حرف جو اضافو ڪيو ويو آهي. پر مولوي احمد ملاح طرفان ان قسم جي اضافي کان معلوم ٿو ٿئي تہ لاڙي محاوري جهڙي معياري محاوري ۾ بہ "ي" حرف جو اضافو موجود آهي. مثلاً:

(١)

لهاريان لور "ليشالي" پرين لاهن پريشاني،
پسان شال پاڪ پيشالي، لهن لاچار جون لوهون.

(٢)

"ايرادي، اوچتي آئي، وڏيس قيد ڪنهن قسمت ۾،
اڪين ۾ آب آئيو، الڳ ٿئي پرڏيهہ ۾ پاريان.

(ديوان احمد ص ٢١٥)

مٿين ٻنهي بندن ۾ "نيشاني" ۽ "ايرادي" جا لفظ حرف "ي" جي اضافي سان استعمال ڪيا ويا آهن. منهنجي خيال ۾ "نيشالي" لفظ کي "پريشاني" ۽ "پيشالي" قافين سان هڪجهڙائي پيدا ڪرڻ لاءِ "ي" جو اضافو ڪيو ويو آهي، جڏهن تہ "ايرادي" لفظ ۾ "ي" جو اچار سندس محاوري جي لحاظ کان شامل ٿيل آهي.

مولوي احمد ملاح پنهنجي ٻولي ۾ لفظ "ناهي" کي مختلف نمونن سان استعمال ڪيو آهي. هن ڪٿي "ناهہ" ڪٿي "ناهي" تہ ڪٿي "ناهين" طور استعمال ڪيو آهي. پاڻنجي ٿو تہ هن بحر ۽ وزن کي پورو ڪرڻ جي خيال سان ائين ڪيو هجي. حالانڪ عام طور لاڙي محاوري ۾ منهنجي خيال ۾ هڪڙي لفظ کي ان طرح ٽن قسمن ۾ استعمال ڪولہ ٿو ڪيو وڃي. بيت هي آهن:

(١)

خير "لـاهـ" ڳـاڙس ڪنهن سخت سپ،
ڪه ورتو قلب زلف ڪاري جو ڪپ.
(ديوان احمد ص ٨٠٤)

(٢)

"لاهي" دعوي دم هڻ جي، دوستي دلدار جي،
سر تي شمشيرون شهادت، چڪنديون چوڏار اچ.
(ديوان احمد ص ٨٩)

(٣)

آهي اي الصاف تنهنجو، ڳهائيجين هٿ ڳان حبيب،
باب "لـاهين" برهه جي جو، تي پڇي بيزار اچ.
(ديوان احمد ص ٨٩)

مٿين ٽن بندن مان پهرين بند جي پهرين سٽ ۾ ملاح جن لفظ "ڪنهن" بدران "ڪنهين" استعمال ڪيو آهي جنهن ۾ حرف "ي" جو اضافو ٿيل آهي. انهيءَ طرح سان سنڌي ٻوليءَ جي ڦراڪي، جهنگالي ۽ ماڇڪي محاورن ۾ به "ي" جو اضافو ڪري استعمال ڪيا وڃن ٿا. مثلاً: انهن محاورن ۾ لفظ "جنهن" کي "جنهين" يا "جين" لفظ "تنهن" کي "تنهين" يا "تيين" لموني استعمال ڪجي ٿو. مولوي ملاح جن به "ڪنهين" کان علاوه "جنهن" لفظ ۾ به "ي" جو اضافو ڪري "جنهين" طور استعمال ڪيو آهي. مثلاً:

جنهن ڳان اڳي نه جڳ ۾ لالو نشان شوري،
اي حق هدايتون ٿيا حاصل "جنهين" حضورا. (١)

انهيءَ ساڳي بند ۾ هن پهرين مصرع ۾ "جنهن" کي معياري لمولي سان پڻ استعمال ڪيو آهي.

---

(١) بلوچ لبي بخش بلوچ "مداحون ۽ مناجاتون" س.ا.ب حيدرآباد ١٩٥٩ع ص ٤٠٨.

ملاح جن پنهنجن ڪچهه ٻندن ۾ لفظ "سون ڏالهن" کي اترادي، ماڇڪي ۽ جغدالي محاوري جي لفظن والکر "سان ڏي" استعمال ڪيو آهي، جيئن ته لاڙي محاورو سنڌي ٻوليءَ جي ٻين سڀني محاورن کان وڌيڪ معياري آهي. ان جي باوجود ان ۾ اترادي ۽ جغدالي محاوري جهڙا لفظ استعمال ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هو اتر سنڌ جي محاوري کان به چڱيءَ طرح واقف هو. بيت هي آهي.

ما ٿيٽسٽر منهه جي، ٻڻ مڙ کلي معنيٰ اثر،
جي ڪرين محبوب "مان ڏي" منهن منور کي قدر.
(ديوان احمد ص ١٣٧)

جيئن مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته ملاح جي ٻوليءَ ۾ ڪوهستالي ۽ لاسي محاورن جون خوبيون به موجود آهن، تنهن موجب سندس شاعري ۾ لفظ "ڪوهه" به ملي ٿو جيڪو اڪثر ڪري ڪوهستاني ۽ لاسي محاورن ۾ "چا" بدران استعمال ڪيو ويجي ٿو. بيت ملاحظہ فرمايو.

(١)

"ڪوهه" جاڻان خود ڪهڻ لئي، يا ڪچهري لئي قريب،
تو ورائي طاق تاڙيا، منجهه ٻري پاهر اڃا ٻاق.
(ديوان احمد ص ٨٢)

(٢)

صبح چڙهي سج مٿي، سر تي سهان سنهڻن سٺيون،
روز راهون "ڪوهه" روڪين، رول رُل رُل آسپاس.
(ديوان احمد ص ١٤٧)

سندس ٻوليءَ ۾ اردو ۽ سرائيڪي زبان جو اثر به موجود آهي. مثلاً: هن هڪ لفظ "چوان" کي اردو ۽ سرائيڪي جي ٻن حصن کي ملائي "ڪهان" جوڙي استعمال ڪيو آهي. يعني اردو جو "ڪهه" ۽ سرائيڪيءَ جي "آکان" جو "آن" حصو ملائي "ڪهان" لفظ جوڙيو آهي. ان کان علاوه "ڏسڻ" بدران "ديکين" جو لفظ استعمال ڪيو اٿن. بيت هي آهن.

صبح سالجهي سبق سون، سبحان ربي العظيم،
جا "ڪهان" تنهنجون ڪروڙين قدرتون قائم قدير، (۱)
ائين "ڪهان" ٿو ڪين، تان پڻ ڪات منهنجي ڪند مٿان،
بلڪ آهيان خون ۾ خوش، ڪوڙ خنجر کي قدر.
(ديوان احمد ص ۱۳۶)

مٿين بندن ۾ "سبحان ربي العظيم" ۽ "قائم قدير" جيا پتا لفظ عربي زبان جا آهن، جيڪي هن پنهنجي صرف مقصد ۽ مفهوم کي حاصل ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيا آهن، بلڪ انهن لفظن کان قافيو ۽ رديف ملائڻ جو مقصد به حاصل ڪيو آهي.

بلوچستان جي ڪڇي علائقي جي ٻن عظيم سنڌي شاعرن سيد رکيل شاهه ۽ سيد چيزل شاهه جن پنهنجي شاعريءَ ۾ "ڏينهن رات" جي مفهوم کي "رات ڏينهان" ۽ "راتيان ڏينهان" طور استعمال ڪري داد حاصل ڪيو آهي. جڏهن ته مولوي احمد ملاح به "رات ڏينهان" طور استعمال ڪيو آهي. سيد رکيل شاهه، سيد چيزل شاهه جو والد پڻ هو ۽ جهوڪ شريف جي شاهه عنايت جو مريد هو. ٻنهي پيءُ پٽن جي ڪلامن جا مجموعا شايع ٿيل آهن، ٿن مان سندن شاعري جو هڪ هڪ بند مثال طور پيش ڪجي ٿو.

(سر مالجهه)

"رات ڏينهان" تان يڪي، تن منجهه تانگهه لگير،
ٿنيل ڦوڙائي ماريس، سر پيرن تان سي.
رت روئن سي "رکيل"، دور ڪيائون دل جو،
انهي ته اڏي تي عاشق، ڪيئي ته وڃڙا ڪسي. (۲)
سيد رکيل شاهه

---

(۱) بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر "مداحون ۽ مناجاتون" مرتب: س. ا. ب حيدرآباد ۱۹۵۹ع ص ۴۰۴.
(۲) هرگن لعل ڪمند و مل، مرتب، "بحر العشق" (رکيل شاهه جو رسالو) درگهه فتح پور ڪڇي بلوچستان، ۲۱- فيبروري ۱۹۶۸ع، ص ۱۶۶.

(سر بلاولي)

"راتيان ڏينهان" طلب تمامي، اهي حرص ڪيا حيران،
دليا دنيا ڪندا وتن، ڪنيون ويندا ارمان،
پير ِمغان دي دستؤن پيتر، "چيزل" ۾ ڪر جام. (١)
سيد چيزل شاهه

(١)

"رات ڏينهان"، رت ڦڙا، رويو لهاريان رَند رَلد،
جي هنيين ۾ هند ڪيو، تن لئي ڳوليان هند وهند،

(٢)

"ڏينهن راتيون" ڏوهه ۾، جاڻي وڃائي مون چمار،
تون ته ڏيندين، ڪير ڏيندو، ڏيهه جو ڏاتار. (٢)
مولوي احمد ملاح (ديوان ملاح، ص ١١١)

مولوي احمد ملاح جي مٿين بيتن ۾ "رات ڏينهان" ۽ "ڏينهن راتيون" بئي طريقا استعمال ڪيل آهن. هڪڙو معياري آهي ۽ ٻيو طريقو مختلف محاورن جي استعمال سان اختيار ڪيو ويو آهي. "ڏينهان راتيان" جا لفظ سرائڪي ٻوليءَ ۾ به استعمال ڪيا وڃن ٿا. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته احمد ملاح جي ٻوليءَ تي سرائڪي زبان جو ڪافي اثر موجود آهي، جيئن سيد رکيل شاهه ۽ سندس فرزند سيد چيزل شاهه جي شاعريءَ تي آهي.

بلوچستان جي لس ٻيلي جي سنڌي زبان کي لاسي چيو وڃي ٿو، جيڪو سنڌي زبان جي هڪ محاوري جي حيثيت رکي ٿو. لاسي

---

(١) فتح چند ڪنيا لعل، مرتب، "بحر العشق"، فتح ڪلاٿ هائوس جيڪب آباد، فيبروري ١٩٨٧ع، ص ١٦٧.

(١) بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر "سداحون ۽ مناجاتون" س. ا. ب حيدرآباد، ١٩٥٩ع، ص ٣٩٩

محاوري ۾ عام طور "ت" جو حرف حذف ڪري "دوست محمد" کي "دوس محمد" چوندا آهن. سنڌي شاعريءَ ۾ به اهڙا لفظ ملن ٿا. مثلاً:

"دوس" اچي، "دوس" محمد چوء، هوت مٺيو سڀ هور،
گهڙي چڱڪوي چنڊ چڪور، تهڙي پيتر پرت پريم جي(۱).

"دوست" کي "دوس" ۾ استعمال ڪرڻ جو لهجو لاسي ڪان علاوه جدگالي، ڪوهستاني، اتراد ي، جڳدالي، فراڪي ۽ گيتراٽي محاورن ۾ به موجود آهي. مولوي احمد ملاح به اهو طريقو استعمال ڪندي "دوست" کي "دوس" چيو آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

لـ ڏي دل ديس مان، ڪنهن دوست ڏي "دوس"،
لـ ان ري سنجهـ ارم، آرام ايندوس.
(ديوان احمد، ص ١٥٥)

مولوي صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ فارسيءَ جا لفظ به استعمال ڪيا آهن، جن مان "مژگان" کي سنڌي ٻوليءَ سان گڏ ڪري ڪم آندو آهي، بيت هي آهي.

پڙ الدر آيا پريں، پيڪان پنبڻين جي سميت،
منهن ڏيئي "مژگان" کي، ماري سڄان ميدان ڪيون.
(ديوان احمد، ص ٢٧٥)

مولوي صاحب جي شاعري کي غور سان پڙهبو ته ان ۾ اسان کي بروهي، بلوچي زبان جا لفظ به استعمال ٿيل ملن ٿا. هن "ڊَوَل" ۽ "گهٽ" جا ٻه لفظ بروهي ۽ بلوچي زبان جا استعمال ڪيا آهن. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيس ٻنهي ٻولين جي ڄاڻ هئي. مٿين لفظ "ڊَوَل" جي معنيٰ آهي "طرح" يا "لمولو" جڏهن ته "گهٽ" جي معنيٰ آهي "سوگهو" يا "قاتل". انهن لفظن کي مولوي صاحب

(۱) بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر "پيلاين جا پول" زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو پهريون ١٩٧٠ع، ص ٤١٥

ڏاڍي سهڻي پيرايي ۾ استعمال ڪري مثال قائم ڪيو آهي، هي بيت آهن:

(١)

ڪيئن ٽليا ٽي ڍول منهنجا، ڍيل واري "ڍَول" سان،
رائي راڻي جي روش، رفتار جي ڏي ڪا خبر.
(ديوان احمد، ص ١٣٤)

جڳت سارو نہ جالي مٽ، وڻس هرڪو حسن ۾ "ڳهٽ"،
سجايا تنهن سجڻ سج، چنڊ، ستارا آءُ تہ ڏيکاريانءِ.
(ديوان احمد، ص ٢٧٧)

اهي ٻئي لفظ جيئن تہ بروهي ۽ بلوچي زبان جا آهن، پر ساڳي ئي معنيٰ ۾ لاسي، جدگالي، ڪوهستاني، اترادي، جنڊالي، فراڪي ۽ کيتراڻي محاورن ۾ بہ استعمال ٿين ٿا ۽ سنڌي ڳالهائڻ وارا اهن کي پنهنجي ٻوليءَ جا لفظ سمجهي آسانيءَ سان استعمال ڪندا آهن. اهوئي سبب آهي جو ملاح جن بہ اهن کي پنهنجي شاعري ۾ استعمال ڪري پاڻ کي ڳهٽيون ٻوليون ڄاڻندڙ شاعر ثابت ڪيو آهي.

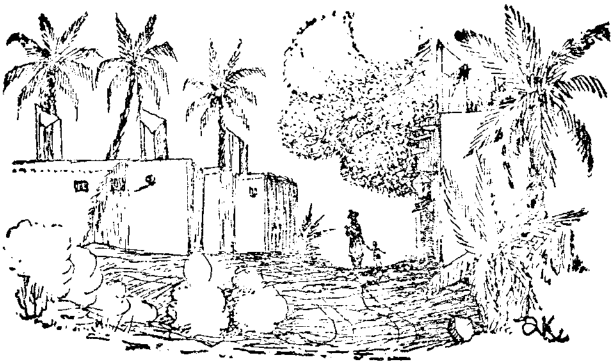

خواجا محمد زمان جي زندگيءَ جو هڪ فڪري پهلو

ڊاڪٽر غلام نبي سڏايو

لاڙ پنهنجي ادبي، ثقافتي ۽ تمدني ورثي جي ڪري تاريخ ۾ هڪ نمايان ۽ منفرد حيثيت وارو علائقو رهيو آهي. موجوده بدين ضلعي جي اهميت پڻ ان علائقي ۾ شامل هجڻ ڪري آهي. هن علائقي جي تاريخي حيثيت ۾ وڌيڪ اضافو آڻڻ ۾ اتان جي تاريخي ماڳن ڪاڪن سماواتي، ڪولاچو، ونگو، جياڻ، ولاسو، ولهار، مالدر، جاتي ۽ پين علائقن جو عمل دخل رهيو آهي. انهن تي اهي نالا گهڻو ڪري اتي رهندڙ قومن جي نسبت سان پيا آهن. سائين محمد سومار لکي ٿو ته سماواتي-سمن سان، ڪولاچو-ڪولچي ملاحن سان، چاچڪان-وانگي قوم سان، (چاچڪان سرڪار چاچڪن قوم جي برکتي ڪڇي سڏيو ويندو هو) تحفة الڪرام جو صاحب لکي ٿو ته ونگو چاچڪن جي سرڪار گان متي هڪ جهولو ڳوٺ ۽ جدا سرزمين آهي(۱). جياڻ جو علائقو جوکيجن سان وابسته آهي، جڏهن ته ولاسو، ولاسين ملاحن سان، ولهار-لغارين سان، مالدر-منڊرن سان ۽ جتن سان جاتي جو علائقو منسوب آهي(۲).

ضلعي بدين جي سرزمين پنهنجي سيني ۾ اهڙا ته گوهر ناياب لڪايو پئي اچي جن جي ادبي، علمي ۽ سماجي ڪارنامن، سنڌ جي سرزمين تي رهندڙ ماڻهن جي تاريخ کي وڌيڪ خوبصورت، امن پسند ۽ بهادر قوم جي روپ ۾ پيش ڪيو آهي. سنڌ جي ادبي تاريخ

اهڙن ڪارنامن سان پري پيئي آهي. سومرن جي ڏينهن ۾ 'مرڪاڻ شيخن' پنهنجا گيت ڳايا، عبداللطيف 'ڪيسر' جهڙو ڀڪالو شاعر، سالوڻ فقير خاصخيلي (۱۹۷۵-۱۸۷۰ع) لڙ بيت جو بادشاهه شاعر(۳) مولوي احمد ملاح (وفات ۱۹۶۹ع) (۴) ۽ خواجه محمدزمان کي هن سٽ جي سرواڻن مان ليکي سگهجي ٿو.

جيئن ته هن مضمون ۾ آئون هتان جي هڪ اهڙي هستي جي فڪري پهلوءَ کي نئين انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس جيڪا هستي لطيف سائين جي همعصر ۽ لاڙ جي اهڙي قداور شخصيت آهي جنهن کي دنيا وارا خواجه محمدزمان لنواريءَ واري جي لالي سان سڃاڻن ٿا.

خواجه صاحب حاجي عبداللطيف نقشبندي جي گهر رمضان شريف ۱۱۲۵هه (۱۷۱۳ع) لنواري شريف ۾ ڄائو، پنهنجي والد وٽان قرآن حڪيم جي تعليم ورتائين ۽ باقي تعليم جو سلسلو ٺٽي جي مخدوم محمد صادق وٽ پورو ڪيائين. خواجه صاحب ظاهري توڙي باطني تعليم ۾ بلند درجي تي فائز نظر اچي ٿو، ان وقت جي وڏي بزرگ هستين ميان ابوالقاسم نقشبندي ۽ ميان محمد نقشبندي ٺٽوي جي خاص مريدن مان هو(۵).

لنواري جي لال جي پوري زندگي الاهي عبادت ۽ حقوق العباد جي واٽ تي هلندي گذري. ڀٽائي سائين جيتوڻيڪ عمر ۾ وڏو هو، پر سندس علمي، ادبي ۽ روحاني منزل جي ڪري، سائس ملڻ لاءِ پٽ کان ڪهي لنواري شريف ويو هو. ڀٽائي جا لاڙ تان هميشه پيرا رهندا هئا، پر ڀڄاڙي عمر ۾ به پنڌ ڪيائين. ڀريون پيرو خواجه محمدزمان سان خاص ملاقات لاءِ لنواري لنگهي ويو ۽ ٻئي دفعي ڪربلا معليٰ جي زيارت لاءِ وڃڻ وقت به اهو رستو اختيار ڪيو هئائين، پر واٽ تان ئي واپس وريو هو. سائين محمد سومار لکي ٿو ته لطيف کي آخري عمر ۾ اهو خيال ٿيو ته خواجه صاحب سان ملاقات ڪجي ۽ ڪجهه روحاني نڪتا هڪ ٻئي تائين پهچائين(۶) ڊاڪٽر گربخشاڻي به هڪ دستخط پارسي نسخي ”مرغوب احباب“ جي حوالي

سان اهڙي ملاقات جي تصديق ڪئي آهي. (٧) انهي ملاقات جو تفصيل مولانا عبدالرحيم گرهوڙي جي تاليف ڪيل ڪتاب "ابيات سنڌي" ۾ ڏنل آهي جنهن جو سنڌي ترجمو ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي ڪيو ۽ الهي سلسلي جو پيو ڪتاب ڊاڪٽر ڪرپخشاڻي جو تاليف ڪيل "لنواري جا لال" آهي.

الهن ڪتابن ۽ پين گهڻن مقالن ۽ مضمونن ۾، ملاقات کي صرف روحاني ملاقات جو درجو ڏنو ويو آهي، هن مقالي ۾ آئون انهي ملاقات جي فڪري پهلو کي لئين الداز ۾ ڏنو آهي جنهن جي ضرورت گهڻو اڳ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي محسوس ڪندي لکيو ته "فڪر جي گهرائي ۽ متالت جي ڪري، خواجه صاحب جو ڪلام ايترو ته ڳوڙهو آهي جو ان کي شرح کان سواء سمجهڻ البته مشڪل آهي." (٨)

دراصل اهي صوفي درويش دليا کان الڳ ٿلڳ رهڻ جا قائل ڪونه هئا. سماجي اڻ برابري، لساالصافي ۽ پين اهڙن اليڪ مسئلن تي ويچار ڪرڻ ۽ الهن جو حل ڳولهڻ سندن جوابداري ۾ شامل هو.

الهيءَ ملاقات جي ضرورت ڪهڙي سبب ڪري پيدا ٿي، ان تي سوچڻ لاء اسان کي ان دور جي مائهن جي رهڻي ڪهڻي ۽ الهن جي مسئلن کي سامهون رکڻو پوندو لطيف ۽ خواجه صاحب جي شاعري جو رُخ الهن مائهن ڏانهن هو جيڪي ڳوٺن ۾ رهندڙ ۽ سماجي اڻ برابري جو شڪار هئا، سندن شاعري جو مقصد اسلامي تعليم جو پاڪ پيغام پهچائڻ ۽ روحاني توڙي صوفيانه تبليغ هو.

سنڌ ۾ تنهن وقت پيري مريدي جو رواج زور تي هو، پير ئي مائهن جا مسئلا حل ڪندڙ ۽ حاجت روا هوندا هئا، پير پنهنجي مريدن کي سياسي مفادن لاء به استعمال ڪندا هئا، اهو طريقو اسلامي نظرئي جي بلڪل خلاف هو.

شاهہ لطيف ۽ خواجہ صاحب جي شاعري اسلام جي سچي فڪر ۽ لغرئي ڏالهن رجوع ڪري ٿي، لطيف سائين پنهنجي دور جو هڪ عظيم شاعر ۽ ڏاهو هو، هن سوچيو تہ ڪهڙي ريت پنهنجن ماڻهن کي منٿون ڪس ڏجي جيئن اهي سماجي براين کان بچي، پنهنجن معاملن کي پاڻ حل ڪرڻ جي لائق بنجن.

سنڌي ماڻهن ارڙهين صدي جي وچ ڌاري ميان نور محمد ڪلهوڙي جي سرڪردگي ۾ جزوي آزادي ۽ خود مختياري حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ورتي هئي. انهن ڪوشش ۽ سعيي کي هٿي ڏيڻ ۽ مٿين معاملن جي حل لاءِ، ان وقت جيڪا هستي لطيف کي نظر آئي، اُها هئي خواجہ محمدزمان ۽ اهوئي سبب هو جو لطيف سائين وٽس ڪهي ويو.

ٻئي شخصيتون پنهنجي ماڻهن جي اخلاقي، سماجي، اقتصادي، نفسياتي ۽ روحاني ڪهوٽائي لاءِ پاڻ کي جوابدار سمجهنديون هيون ۽ جڏهن اهڙي ضرورت محسوس ڪيائون تہ ٻنا لنيد وڏائي واري فرق جي هڪ ٻئي سان ملاقات ڪيائون.

اها ملاقات ڪن عام رواجي انسانن جي ملاقات ڪونہ هئي، پر ٻن اهل دل عشاقن ۽ قومي شعور رکندڙ شخصن جي گڏجاڻي هئي جنهن ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ جي پياري مخلوق جي اسرارن جو احوال علامتي انداز ۾ اوريو ويو هو.

چون ٿا تہ لطيف سائين جڏهن خواجہ صاحب جي دروازي تي پهتو تڏهن خادم کي چيائين تہ اندران وڃي اجازت وٺي اچ. خواجہ صاحب خادم هٿان چورائي موڪليو تہ ”هڪ گهڙي انتظار ڪريو مان پاڻ اچي توهان جو در تي آڌر ڀاءُ ڪيان ٿو.“ لطيف سائين کانئس پڇيو تہ ”پاڻ ڪهڙي مشغولي ۾ ويٺا هئا.“ خادم وراڻيو، ”پاڻ ماٺ ۾ ويٺا هئا.“ شاهہ سائين تنهن تي فرمايو تہ ”الهي مشغولي مان ڪڏهن فارغ ٿيندا جو اسان ڏانهن توجهہ ڏيندا. اسين پاڻ ٿا

اندر هلي سائس ملون." جڏهن ڀاڻ خواجه صاحب ڪي عالم استغراق ۾ ڏٺائون تڏهن هي بيت پڙهيائون.(٩)

سامي سفر هليا، ڪو پروڙي پنڌ،
جن هيناهان ڪنڌ، آئون لڏ جيئندي ان ري.

هي بيت لطيف سائين جي اندر جو اظهار آهي جنهن ۾ معنيٰ جا گوهر لڪل آهن. لطيف سائين انهي علامتي بيت ذريعي خواجه صاحب جو ڌيان ڇڪائيندي فرمايو ته "جنهن رمتي تي السالڪن جي بقا لاءِ ڪم ڪندڙ عظيم السان هلي رهيا آهن، سو ڪو سولو سفر ڪو نه آهي، پر ان مقصد تائين رسائي لاءِ پنهنجي وجود کي وڃائڻو آهي. دراصل اهو فڪر ئي آهي جيڪو السالي بقا لاءِ ڪارائتا ڪُر مرتب ڪري ٿو.

جن السالن پنهنجيون زندگيون الهي مقصد جي حاصلات لاءِ فڪر ڪندي گذاريون، سي ورڻ جا نه آهن ۽ انهن کان سواءِ جيئڻ بيسود آهي، پر آهي هاڻي دنيا تياڳي هليا ويا ۽ هاڻي انهن جي جاءِ اوهان ورتي آهي، اوهان ئي منهنجي رهنمائي ڪري سگهو ٿا.

واقعي اهڙن عظيم سهوتن جي صحبت زندگي جو امرت آهي. هن بيت ۾ سماجي بقا ۽ بهبودي جا سوين سوال پوشيده آهن. سندس جواب ۾ جيڪو بامعنيٰ بيت خواجه صاحب چيو سو هن ريت آهي.

ڪين آهين، ڪين ٿين، وڃي ڪين ڪماءِ،
لاڳاپا لوڪ جا، "لا" سين سڀ لهراءِ،
سامي پوءِ سائينداءِ، ڳالهه ڀريان جي ڳُجهه جي.

خواجه صاحب لطيف سائين جي مقصد کي پرکي ورتو. ڪيس اها به بخوبي ڄاڻ هئي ته لطيف سائين هڪ سماج سڌارڪ ۽ قومي درد رکندڙ السان آهي، تنهنڪري جواب به سندس سوال سان مطابقت رکندڙ ۽ علامتي پيرائي ۾ هو. فرمايائين: "تنهنجو وجود،

تنهنجي هـيءَ جسماني جدوجهد تيستائين جي ٿا آهي، جيستائين تـون پيا سڀ رشتا ناتا، ڪم ڪار حتيٰ ڪ پنهنجو وجود بہ عوامي رشتي آڏو ڦٽا نہ ڪيا آهن. جڏهن الهي راز جي تهہ کي ڇاٽي ولندين، تڏهن عظيم ۽ ڏاها انسان توتي انساني پيار جي اهميت جو راز ظاهر ڪندا.“

هونءَ بہ الله تعاليٰ جي وحدانيت ۽ حاڪميت کي تسليم ڪرڻ جو واحد ذريعو اهو آهي تہ دل و جان سان سماجي تقسيم، طبقاتي امتياز ۽ غيرعادلانہ سوچ جي مخالفت ڪجي. الهيءَ ڪري ئي صوفي فرد سان محبت کي ئي اجتماعيت جو مقصد سمجهندا آهن.

لطيف سائين ڪـي اهو جواب مـلـي چڪو هو تہ ان واٽ تـي توکي اچا وڏيڪ محنت سان ڪم ڪرڻو آهي. ماڻهن جي دلين تي راج ڪرڻ لاءِ، الهن سان محبت ڪرڻي آهي ۽ الهن جي مسئلن کي حل ڪرڻو آهي. ان مقصد لاءِ پيون سڀ واسطيداريون ڇڏڻيون آهن.

لطيف سائين الهـيءَ سلسلي ۾ پنهنجن مـاڻهن تـي گهڻو ڪـم ڪيو هو. هن پنهنجي پيغام جي گهرائي ۽ سنگم ۾ سنڌي ماڻهن جي سڀني طبقن کي قابو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر ڪي مسئلا اهڙا هئا، جن جو حل اجا ڳولڻو هو.

جيئن تہ سنڌي سماج ۾ مسلمان، هندو، پڙهيل، اڻ پڙهيل، ماڏا ۽ حريف سڀ شامل هئا. لطيف کي پنهنجن سان گڏ ڏارين جي شاطرانہ چالن جي بہ پوري پروڙ هئي. هن کي اهـا بہ خبر هئي تہ ڪالئس اڳـ قوم سان خوشحالي جا سبز باغ ڏيکاري لـکت ۾ ڪي معاهدا ڪيا ويا آهن. دراصل اهي ئـي معاهدا سنڌن آزادي ۽ قومي خوشحالي آڏو ۾ وڏي رڪاوٽ بڻبا پئي آيـا. الهن جي حاصلات بہ ڏکي هئي. لطيف لاءِ اهڙي صورتحال ڏکوئيندڙ هئي. اهي اهڙا سوال هئا جن جا کيس جواب گهربل هئا. سڄي صورتحال هيٺينءَ ريـت پيش ڪيائين:

قلم وهي ويو ڪالهه، سرتيون ڪنهن سهاڳ لاءِ،
الڪ اکيئي لکيو، جت نه ٻهچي ٻانهه،
ڪنهن کي ڏيان ڏالهه، ته پرين مان سين هيئن ڪيو.

جيئن ته اهي معاهدا پنهنجن جي ئي هٿان ٿيا هئا تنهنڪري لطيف ڪنهن تي دانهين ٿئي، "پنهنجي هٿ جي ڦٽي، ڪير ڏي ڏتي" واري صورتحال هئي. ڌارين وٽان معاهدا موٽائڻ به ڏکيو ڪم هو. ڪو رستو ڪونه هو، تنهنڪري خواجه ڏانهن رجوع ٿيو هو.

خواجه صاحب بصيرت جو مالڪ هو، هر ڳالهه سوچي سمجهي پوءِ ڪيائين. لطيف جي پيدا ٿيل گنڀير صورتحال کيس منجهائي وڌو. پر ڪا راهه ۽ ڪو رستو کيس ڳولڻو ئي هو. چيائين:

ويهه وجهي تن وٽ، قلم جنين جي هٿ ۾،
ميٺيو انڪ اکيون، واري پڻ لکن،
پنو سو پاڙهن، جن سان پسين پرين کي.

خواجه صاحب جو مقصد لطيف کي اهڙي راهه تي لڳائڻو هو، جتان کيس منزل سولائيءَ سان ملي سگهي، هن کيس چيو ته الهيءَ پروگرام کي پايه تڪميل تي رسائڻ لاءِ، تون اڪيلي سر ڪجهه به ڪري نٿو سگهين. تو کي گهرجي ته سيني ڏاهن ۽ قلمڪارن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري، اهو پروگرام سندن آڏو رک. جڏهن اهي اعليٰ دماغ ۽ ڏاها متو ٿيڪي وٺنا، ته پڪ سان اکين لکت کي ميٽي، ٻيو معاهدو تيار ڪرائي وٺندا، جيڪو معاهدو تنهنجي منشا وارو هوندو جنهن سان تنهنجو قومي خوشحالي حاصل ڪرڻ وارو مقصد پورو ٿيندو،

جيئن ته خواجه صاحب هن بيت ذريعي لطيف سائين کي پين فهم ۽ فڪر رکندڙ ڏاهن ماڻهن سان ملاقات ڪرڻ ۽ الهن سان گڏجي ايڪي اتحاد لاءِ سوچڻ جو ڏس ڏنو هو. واقعي ان وقت سنڌ ۾ هڪ ئي وقت ۾ سوين مدرسا علم جي روشني پکيڙي رهيا هئا، ڪيترائي

ڏات ڏٺي پنهنجن ماڳن ۽ مڪانن ۾ ثقافتي ۽ علمي لحاظ سان اهڙيون ته بيشڪون قائم ڪيو ويا هئا جو انهن مان هرهڪ جي اوطاق اڪيڊمي جو ڪم ڏيندي هئي، انهن عالمن جا نالا ڳڻائيندي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (متوفي ١١٦١هه)، محمد ضياء الدين، ميان نعمت الله، ميان محمد صادق، آخوند محمد شفيع، آخوند ابوالحسن جهڙا عالم ۽ مير محسن (متوفي ١١٦٣هه) غلام علي 'مداح'، پالچند 'آزاد'، شيوڪرام 'عطارد'، شيخ محمد محفوظ 'سرخوش' غلام علي 'مومن' محمد پناه 'رجا'، مير ابوالبقا ۽ مير ابوتراب 'ڪامل' جهڙا شاعر ٺٽي ۾ موجود هئا، جن مان هرهڪ پنهنجي دور جو غزالي، دواني، سعدي ۽ انوري هو. (١٠)

خواجه صاحب لازمي طور تي اهڙن عالمن ۽ شاعرن کي چڱي ريت سڃاڻندو هوندو. تڏهن ته لطيف سائين کي اهڙن ماڻهن سان ملڻ جو ڏس ڏنائين. انهن مان هرهڪ بزرگ جي اوطاق "دارالمصنفين" ۽ "ندوة المصنفين" هوندي هئي ۽ هرهڪ استاد ۽ عالم جو مدرسو "دارالعلوم ديوبند" ۽ "ندوة العلوم" هو. اهي سڀ ادارا هڪ نظرئي جي بنياد تي وجود ۾ آيا هئا، تنهن ڪري قومي، سماجي ۽ علمي بيداري لاءِ لازمي طور انهن هڪ پرپور ڪردار ادا ڪيو هوندو ۽ اهوئي سبب هو جو خواجه صاحب لطيف سائين کي اهڙن شخصن ڏانهن رجوع ٿيڻ جي ترغيب ڏني هئي.

اهڙي سوچ ۽ شعور رکندڙ پيرن ۽ ڪيترين ٻين شخصيتون هيون جن سان خواجه صاحب جي صلاح ڪان اڳ يا پوءِ لطيف سائين مليو ۽ قوم و ملت لاءِ صلاح مشورا ڪيا. اهڙن ماڻهن جي محمد ابراهيم جويو نشاندهي ڪئي آهي: شاه شهيد، شاه اسماعيل صوفي، ٺٽي جو مخدوم محمد معين، سيوهڻ جو مخدوم ميان دين محمد، اگهم ڪوٽ جو مخدوم ميان پير محمد، ڪوٽڙي ڪبير جو مخدوم ميان محمد، روهڙي جو ميان جان الله رضوي، کهوڙکي جو ميان محمد موسيٰ جيلاني ۽

پيا عالم شاھ سائين جيا سانٿياري ۽ دوست ھئا، جن ھيٺين سنڌ ۽ سنڌي سماج لاءِ سانٺهن جو قومي اتحاد قائم ڪرڻ تي گهريو. (١١)

لطيف سائين جنهن مقصد لاءِ پٽ تان ڪهي خواجہ صاحب سان ملاقات لاءِ آيو ھو، اھو ڪيس حاصل ٿي چڪو ھو. لطيف سائين جو ڏانهس ڪهي وڃڻ ثابت ڪري ٿو تہ ھو اِ صرف ھڪ باشريعت ۽ طريقت وارو السان ھو پرڪڏوڪڏ ھو پنهنجي قومي مسلڪ جي چاڻ رکندڙ ڏاھو بہ ھو.

بس ثابت ٿيو تہ خواجہ صاحب ۽ لطيف سائين پنهنجي دور جا بہ وڏا بزرگ ۽ ڏاھا ھئا، ھنن جي گفتگو سماج ۾ ٿيندڙ ڏاڍ ۽ جبر ۽ اڻ برابري خلاف ھئي ۽ اھا گفتگو ھڪ علامتي عمل (Symbolic Activity) ذريعي ٿي ھئي.

لطيف سائين ١٧٥٢ع ۾ لاڏائو ڪيو ۽ ان ڪان تقريباً ويھہ سال پوءِ ١١٨٨ھ مطابق ١٧٧٤ع ۾ خواجہ صاحب وفات ڪئي ۽ پنهنجي مراقبي واري حجري ۾ دفن ٿيا. (١٢)

حـــوالا

١- قانع علي شير: "تحفة الڪرام" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٥٧ع (سنڌي ترجمو) ص ٤١٦.

٢- شيخ محمد سومار: "بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ" لاڙ ادبي سوسائٽي بدين، ١٩٧٥ع. ص ٣٦.

٣- بلوچ نبي بخش (ڊاڪٽر): "لاڙ جا بيت" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٧٠ع. ص ٠٣

٤- ملاح حاجي احمد: "ديوان احمد" بدين ١٩٧٤ع. ص ١٦ مضمون ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو.

٥- تحفة الڪرام: ص ٤١٥.

٦- شيخ محمد سومار: "لطيف سائين جا لاڙ تان پيرا" تنظيم و فڪر سڪر ١٩٨٦ع. ص ١٢٥.

٧- گربخشاڻي هوتچند مولچند (ڊاڪٽر): "مقدمہ لطيفي" ورسٽي
ببليڪيشن ڪراچي ١٩٧٧ع. ص ٥.
٨- جوڻيجو عبدالجبار (ڊاڪٽر): "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"
سره ڪتاب حيدرآباد. ١٩٧٣ع. ص ٨٩.
٩- دائود پوٽو عمر بن محمد (ڊاڪٽر): "ابيات سنڌي" سنڌي ادبي
سوسائٽي ١٩٣٩ع. ص ديباچو (دفعو پيو)
١٠- تحفة الڪرام: ص ١٤٣.
١١- جويو محمد ابراهيم: "شاهہ سچل سامي" سنڌي اديبن جي
ڪوآپريٽو سوسائٽي حيدرآباد ١٩٧٨ع (پيو ڇاپو) ص ٧٥.
١٢- الانا غلام علي (ڊاڪٽر): "لاڙ جي ادبي ثقافتي تاريخ" سنڌ يونيورسٽي
١٩٧٧ع. ص ٣٥٤.

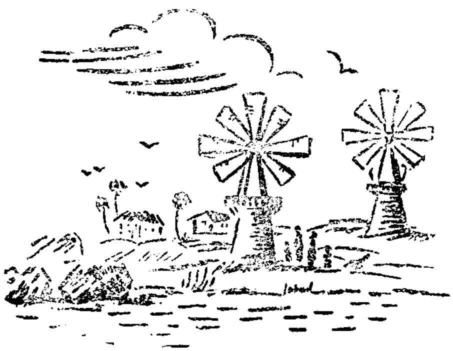

سنڌي سڳي سڀبو

زيب نظاماڻي

لاڙ، ڏرتي جي ڳولي تي سدا سهڻي سون ساريکي سنڌ جو هڪ اهڙو طبعي ڀاڱو آهي، جنهن جي مٽي سخت ۽ ڪلراٺي آهي. جتي سمنڊ جو ڪنارو به، ته سنڌو درياهه جي ڇاڙ به آهي. طبيعات جي ڄاڻن جو چوڻ آهي ته هر خطي ۾ طبعي اثر ان خطي جي رهواسين جي طبعيت، مزاج، رهڻي ڪهڻي، طور طريقت، علم ۽ هنر وغيره تي تمام گهڻو ٿيو. پر الاءِ ڪيئن؟ جڏهن به، لاڙ جي ڪلراٺي مٽيءَ جي رهواسين ڪي پسندي آهيان، ته سنڌ م سوچ جي ڇولي اپ چڙهي چولدي آهي ته ٻاڙي ۽ ڪاري تي ٻلجندڙ هنن ماڻهن جا من ايڏا مٺا، جهڙا ڪر چارين ڳارين جا ڦڪل ٻيرون! سولهن ۾ اهڙا جهڙا چالڊوڪي ۾ ڪينجهر مٿان جرڪندڙ ڪنول! مزاج ۾ منجهن بسنت رُت جهڙا هڳاءُ! ٻولي اهڙي مڌر ۽ مٺڙي جو آها وريو وريو ٻڌي ٻڌجي. گيت ايڏا رسيلا جو هوائون به هڳاءُ وراڻيون ٿيو پون. بلاشڪ تڏهن ته لاکيڻي لطيف به پنهنجي بيتن ۾ لاڙي لهجو اپنايو آهي. لاڙ جنهن ۾ روپ جي راڻي روپا جو محل هجي، جتي دودي جهڙا جوڌا جنميا هجن، ان لاڙ جو اتهاس اڳي کان اڳرو آهي، اهائي لاڙ آهي جنهن ڪيئي دفعا پورڳنائن جو ڪونڪو ڀرم ڀڃايو آهي. خلجي ڪتن ۽ مدد خان پٺاڻ جي اوهرن گهوڙن ان کي لتاڙيو، چيڀاٽيو ۽ چچريو آهي ۽ ڌرتيءَ کي تنگ ٻروڻ ڪيو آهي. ها سمولڊ به صدين کان پنهنجي پيٽ ۾ پريل ڳاراڻ ان جي سيني تي هاريندو رهيو آهي، پر لاکيڻن لاڙين جي اڳيان اهي سڀ ايذاءَ ۽ اهنج ڪجهه به نه آهن. هنن هر دور

۾ لئين اتساهه سان جيون جي جوت جلائي رکي آهي. هولئن به لاڙ سنڌ جي سڀيتا جو مرڪز رهي آهي، اهوئي سبب آهي جو اها هنر ۽ فن ۾ سدائين سرس رهي آهي. لاڙي جوڙن سان گڏ لاڙي لارين به پنهنجو پاڻ هر ميدان تي موکيو، ملهايو ۽ مڃايو آهي.

لاڙي لاري جيڪي ميدان ملهايا آهن، انهن مان هتي آئون سنڌس هنر واري ميدان جو ذڪر ڪنديس، هنرن ۾ به، يہ هنر، گج ۽ چڇ منهنجي هن مختصر ليک جا موضوع آهن.

ا- گج

گج هڪ مشهور ۽ مقبول اوڍڻي ۽ سنڌي سڀيتا جو هڪ انوکو انگ آهي، اهو ڪيئن تو جڙي، ڪٿي تو لهي ان بابت ٿوري ڄاڻ ڏجي ٿي.

ماڳ:

سنڌ جي پچاڙ کان ٿورو، اورالهون پيلي جي وٽ سان ڳوٺ حاجي ابراهيم پنهور ۾ وڃڻ ٿيم، سنڌو ڪناري پيرين پيادي وڃي پاڻ پيڙي ٿيم. هي‌ء هڪ اهڙي وسين آهي جتي جڏهن سنڌو پرجي اٿلي ته وهه واهه لہ تہ پاڻيء بہ ماڻهوء لاء چڻ ولاٽي وکر. هتي جون لاريون ويچاريون پاڻي آڻڻ لاء آسر ڏيو اٿن ۽ پيلهڙا ٺيلهڙا ڪنيو ڪولهين ڏور ڪولجين جيان قطارون ڪريو سنڌو لتاڙيو وڃن ڍورن، ڍليڻ يا ڪوهرن تان پاڻي پرين ۽ اتان اچن ته گهرٻار جي جي بہ ڪن تہ ڍور ڍڳن ۽ مال وٿاڻ کي به منهن ڏين، جلد به جوتين تہ آن بہ چڙين، جيڪي وقت بچين سو ڏين ٽوپي ۽ سيبي کي! سيبي ۽ ٽوپي جو سنڌن جنسارئي نرالو آهي، اصل ڏسي پيو من ٺري، عقل دنگ رهجيو وڃي! الهن سنڌياڻين جي سيئل گجن ۽ پرتيل ڪپڙن کي ڏسڻ سان ائين پاسندو تہ ساري سنسار جي سونهن ٿولئر ٿولئر بڻجي سنڌ ۾ ٺالڪجي وئي آهي.

گج، گهوڙا باڙي، سجاول، ٺٽو، ماتلي، بدين، ملهڻ، فتح باغ، ڪڙيو گنهور، جاتي، جنگ شاهي، جهمپير يا ائين چئجي تہ لاڙ جي لنڊي توڙي وڏي پاڻ ۽ پيٽي ۾ پينرون جوڙين.

گج جا قسم:

لاڙي ناريون جيڪي گج پرين، تن جا مکيہ قسم هي آهن:

۱. ڪچي پرت وارو گج ۲. پڪي پرت وارو گج ۳. مُکي وارو گج ۽ ۴. پالڌٽي وارو گج. گج پڪي يا ڪچي ٽانڪي وارو يا ٽوڏارن ۽ ٽڪن وارو هجي، انهن سڀني جي پرڻ جا مرحلا گهڻو ڪري ساڳيا ٿين.

گج پرڻ جا مرحلا:

ٽڪي: سڀ کان پهرين سگهڙيون گج لاءِ ڪپڙي جي چولڪ ڪن، جنهن کي "ٽئي" چَون. ٽئي مان مراد گج جي مٿئين حصي، اڌ ٻانهن ۽ اڌ چولي منجهان آهي. ٽئي جو ڪپڙو گهڻو ڪري سوٽي ٿئي ۽ ان جو رنگ لاک رتو يا بلڪل ڳاڙهو هوندو آهي.

استر: ٽئي هيٺان سوٽي ٻاهلين يا ٻافتي جو ٿلهو ڪپڙو ڏين ته جيئن پرت پرائڻ ڪري ٻيهي.

ليڪ: ڪي گج ليڪيل ته ڪي بنا ليڪ نهن. ليڪيل گجن کي ڏسي پاسندو ته ڪر لڳندو ته جن اهي گج پريا آهن، سي سگهڙيون جاميٽريءَ جون تمام ماهر هجن! اهڙا ته سهڻا اڌ گول، چوڪنڊا، ٽڪنڊا، گول ۽ مستطيل نظر ايندا، جو اچرج مان ڏندين آگريون اچي ويندا يون. ليڪ جا به ڪيئي نمونا ٿين ۽ هرهڪ گل جو الڳ نالو به ٿئي، انهن جاميٽريڪل نمونن ۾ پڻ ڪيئي نمونا ٿين.

منڊ يا منڊٽا:

سگهڙين جي هنري ٻوليءَ ۾ منڊ يا منڊٽا مان مراد آهي آئوٽ لائن يا سناڻ جي. ليڪيل ليڪن مٿي ڪاري سُٽ يا ڪاري ڪچي پٽ سان منڊ ڪن. ڪچي، پڪي، مکي يا پالڌٽي وارو گج هجي، پر منڊ سڀني ۾ هڪ ئي رنگ يعني ڪاري رنگ سان ٿئي، رڳو فرق اچي ٽانڪن ۾، ڪچي واري گج ۾ ٽانڪو رسي يا ڏانديءَ جهڙو ٿئي ته پڪي ۾ وري آنڪ سان پرجي، پر ڪي گج وري بلوچي ٽانڪن، جنهن کي منڊ پٽڙو ٽانڪو چَون، انهن سان ٽانڪجن.

ذات ڦل:

هن مرحلي ۾ رنگ ڀرجي ٿو. رنگن جو سٽاءُ ائين جيئن ونل ڪرن مٿان اپريل البلٽا! رنگن ۾ ڳاڙهو، پيلو، نيرو، واڱڻائي (جنهن کي ماوو) ۽ نامي (جنهن کي رتو چرون) شامل آهن. اڇو رنگ ته چوڌاري ڦرندو رهندو. ذات ڦل ۾ چير ۽ ڪوٽي جي گلن جي ٻاهران گول يا ڪنڊياري تاري جهڙو دائرو به ٿئي.

سٽڻ:

سٽڻ مان مراد آهي، ٽڪ ڪچي ڪرڻ، ٽڪ ڪچ ۾ ائين آهي جيئن آڪاش تي اونده ۾ تارا. هن مرحلي ۾ سوٽي يا ڪشميري جو ڌاڳو استعمال ٿئي ٿو.

ڪڙ:

ستيل يا ٽڪ ڪچي ڪيل مرحلي کي هڪو ڪرڻ کي "ڪڙ" چئبو آهي. ڪڙ لاءِ مختلف رنگن جو سٽاءُ ٿئي. رنگ، ذات جي مناسبت سان استعمال ٿين.

ڏوب:

ٽڪ ڀرجڻ کان پوءِ ٽڪن جي چوڌير وري انيڙا رنگارنگي گل پون، جن کي ڏوب گل چون. ڏوب ڀرجڻ کان پوءِ ائين لڳندو آهي، ڄڻ ڪچ جي مٿان ڪي رنگارنگي ٻوٽا اڀي وينا آهن. ڪي واري ڪچ ۾ وري موتين جي ڏوب مڙهين.

ڏونگر ۽ ڏڪڙا:

هاڻ ته ڪچ جي سونهن ويتر وڌائيندي جڏهن ڳاڙهن، نيرن، پيلن، ماوين رنگن ۽ پٽ جا ٺهيل ڏونئر ٽاڪيا. ڏونئرن مٿي وري ڪاري پٽ جو گول ٽڪڙو ٽاهيو، انهن تي ستارا ۽ موتي مڙهيا ۽ موتين سان ڳنڍ وري ڪچ ڪوڏين، لالن، ٻاولين يا چنوآلين جو جنسار ڏسڻ وٽان هوندو آهي.

موهنڊ:

موهنڊ لاڙي ٻولي ۾ الهن ٻنين کي چون، جيڪي ٽئي وٽان گج کي وڏو ڪن. اهي رنگارنگي ريشمي ڪپڙي جون ٿين.

سيلاچ:

موهنڊ يا ٻنين جي ڪنارن کان ڳاڙا مڙهين جنهن کي سيلاچ چون ۽ الهن جي مٿان موتي ۽ ستارا به ٽاڪين. سيلاچ ڪاري سُٽ سان به پرين ته ڪڏهن ڪاري پَٽ سان به پرين.

ڪشا:

ڪنجري واري گج کي ٻنيءَ وٽان ڪپڙو ڪين ٽئي، الهيءَ ڪري ٻنيءَ وٽان ڪشا يا کهيون وجهن، جيڪي ڪپڙي مان ناهين، الهن تي ڦندڻ ۽ سيلاچ به مڙهين.

گج جو ملهه:

گج جن مرحلن مان گذري ٿو، اهي ڪيڏا نه محنت طلب آهن! ان جو اندازو مرحلن کي پڙهڻ سان لڳائي سگهجي ٿو. هاڻي ان جو ملهه ڪيترو هئڻ کهرجي؟

حقيقت ۾ اها چيز املهه آهي، پر ان جو ملهه ٻڌڻ سان نه صرف حيرت ٿيندي پر افسوس به. اهڙا آڇا گج ۽ ملهه صرف ٽيهن رپين کان وڌ ۾ وڌ به ٿي سؤ! جڏهن ته اهي سا ڳيا گج واپارين جي هٿ چڙهن ته اهي سون کان هزارين رپين تائين وڪڻن پر پورهيت ٽارين کي ڪچاڙو ٿو ملي!! بقول لطيف سائين:

پاشاهي نه پاڙيان مرتيون سڀئي سان،
ڏکي اگهاڙن کي ڪين ڏڪائين پاڻ!
پيهر چاهي، چاڻ ابر جي اوصاف سين.

ريتن ۽ رسمن ۾ گج جي اهميت:

پاندڙي وارو گج:

پاندڙي وارو گج آهي پائين جن جي ڪا باس باسيل هجي، اولاد نه ٿئي يا پٽ لاءِ ڪتان ولي نه ملي يا سڪي ٻني اٿ جمي،

سندس وهاڻ لاءِ جوڙايل ڪُڄ پالڏي جي ڪپڙي جو ٿئي. لاڙي پيڻ پنهنجي پاڻ جي اميد ڏسڻ لاءِ رات ڏينهن هڪ ڪري سرتين سان سلجهي ڪُڄ ٺاهيندي آهي، اهو ڪُڄ خاص ڪري مڪي وارو ٿئي جيڪو روپي ۽ سونهري ڌاڳي سان مڙهيو ويندو آهي، هن ڪُڄ ۾ ٽڪن جو به جنسار هوندو آهي ته ٽولئر ٽڪڙن جو به ٽڪسات.

لاڏل جي وهانءَ جا ڏينهن مهينا اڳ پڌرا ته ڪُڄ ٺاهن لاءِ ڪُڄ "سوڻ" ٿئي. کهوٽيتيون ڪڏجي سڏجي ٽانڪو ٽانڪو هڻندي سوڻ ۾ حصو وٺن. ٽالهي ۽ کهڙي جي ردم تي لاڏا به چون ته ٽالڪا به ٽانڪين. اهو جنسار پريو ڪُڄ ڪنجري وارو ڪُڄ ڪونجي، جيڪو مونڙي جي ست رلڪي شلوار ۽ رنڪرتي پالڏي سان ونيءَ ڪي وهان ويل اوڍائين. چل مل جرڪندڙ ڪُڄ جي جنسار جي جوت ئي نرالي آهي، هر سون پاري جي لارين جو جوڙيل ڇيڄ به لاڙ جو هڪ مثالي هنر آهي.

٢- ڇيڄ

سپاجهڙن سانگين ۽ مالولد ماروئڙن جي ڪڪائن گهرن ۾ جتي اڪري مهري هجي. جنڊ ۽ چنڊي جونجي اتي ڇيڄ جو ڇپڪو نه هجي ته اتي جيون جو ردم اڻپورو پاسيو. آن ڳاهجي دلڪ ٿئي ۽ واٽر جي ويلا اچي ته زالين مڙسين وچ ڪري ۾ ڇيڄ ۾ آن وجهي واءَ سامهون جهلي هيٺ ڪيرائي آن ڪي اجرو ڪن. اڪري يا ننگهه ۾ آن ڇڙي يا جنڊي ۾ ڏري اهو ڇيڄ ۾ وجهي تارين. ان تار جي ردم تي ننڍيون وڏيون ويهي ڳر لاهيو ڳيچ ڳائين، جنهن ڪي اپڙڻ چرن. جنهن گهر ۾ ڇيڄ نه هجي ته ان گهر جي گهرڌياڻي ڪي سگهڙ ڪوله ڪونجي!

ڇيڄ اڄڪلهه وڏن ماڻهن جي گهرن جي ڊرائينگ رومز ۾ شوپيس طور نظر ايندا آهن، پر اهي مسڪينن جي ليتل گهرن جي پٽين تي ڪلين ۾ يا گهرا اڳڻ تي ڪتل مني مٽان ٽنگيل هوندا آهن.

چڇ ڪيئن ٿو جڙي...

گهڻو ڪري ٽي چار سگهڙيون رلجي ويهي چڇ جوڙين ۽ چڇ ۾ ڪو سولو ڪين جڙي. ڪيترن ئي مرحلن مان نبرجي پوءِ وڃيو چڇ جڙيو راس ٿئي. چڇ گهڻو ڪري ڪوڪر، شڪاري، ڪرگلا، ميربحر ۽ جت ناهين ۽ ڪي ٻيون ۾ ذاتيون ان هنر ۾ پڙ آهن.

سنڌي سگهڙ لارين مان لاڙي لاري جت سنهي سئي مان نازڪ ۽ نفيس پرت پري ٿي. آت ڪانين کي چلي چاپيءَ کر لاهي چڇ ۾ جوڙي.

وکر جي ورچ:

سڀ ڳان ڀرين وکر جي ورچ ٿئي. وکر ۾ سٽر جون ڪاليون چارين جون چوڪٽيون، چمڙي جون تندون ۽ رلڪن روين لاءِ ڳاڙهو سائو رلڪ ۽ ٽونٽر ٽانڪڻ لاءِ پشم جا ڏورا شامل آهن.

چل:

سٽر جون ڪاليون چلي چاپيءِ هڪ سارڪيون ڪن. پوءِ چوڪڙين کي ناسي زلڪ ۾ پسائي رکن جيئن موڙڻ مهل ۽ چوڪڙيون ڇڃي نه پون.

ٻٽ لائڻ:

هن مرحلي ۾ چليل ڪانين کي ٻڪيڙي هڪ سارڪو ڪري ۽ ڪانين کي پاڻ ۾ ملائڻ لاءِ پشر تي ٻترائين جنهن کي ٻٽ لائڻ ڪري ڪونين.

مڙهڻ:

هن مرحلي ۾ ڪانين کي ڪٽي چوڪڙين سان ملائي سيبا ڏين. سيبا سوئي سان اچن جنهن کي سبڻ، ڳنڍڻ يا مڙهڻ چون.

چڇ ٻانڌيون:

هاڻي سگهڙيون چڇ ٻانڌيون تيار ڪنديون جيڪي وري چڇ جي ٽاسري تري سان ملايون ويندڻيون آهن. چڇ ٻانڌن ۾ ٻڻ ڪانيون، چوڪڙيون ۽ چمڙي جون تندون سيبي لاءِ ڪم اچن.

گل چٽڻ يا رنڱڻ:

ڪاني ۾ ڪپهه يا ڪپڙو ٻڌي ٻسيل رنگ سان ٻوڙي چيچ تي ڇٽ ڇٽين ۽ ٻوه سڪائڻ لاءِ رکن.

ٽونڊڙ ٽانڪڻ:

وهان جي رسم لاءِ جوڙيل چيچ تي ٽونڊر، ٽڪون، ٻشر، ڇهڙي جي تندن سان ٽانڪين.

پير:

چيچ جي قسمن ڪي پير ڇون گاگڙو (وڏو) ڪولڊو (اونهون) سڌو، تامسرو ۽ ٻاراٽو چيچ جا پير آهن.

رسم ۽ رواج ۾ اهميت:

چيچ سانئن سوٽن جي ويل ڪم اچي. گل چٽڻ، تسو مٿڻ يا مٽ ڪولائڻ لاءِ آندل ڳارڪن ۽ ڪاج جو پيو وکر، پتاشا، نباتون لونگ ۽ ڦوٽا وغيره ٻه چيچ ۾ ڪٽي ريت ڪن انڪان سواءِ ٻڪي جي رسم ۾ پڻ چيچ اڳيرو ٿي نظر ايندو.

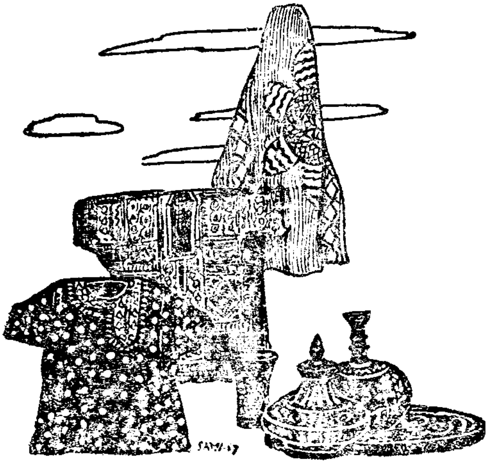

سي جيءَ جيارا ماڻهو هئا

عبدالله ملاح

"ويا پريت ڏئي هو ٻاليارا،
اڄ ڪينجهر تن جا ڪاليارا،
ڇا راڳ تن سان رچ ڪيا،
جي تنهنجي آڳ آجهائي ويا."

سنڌ جي سدا ملوڪ پٽ لاڙ جي جيڪا زرخيز روحن جهڙي زرخيز مٽي آهي، ان پاڻ سان ڇا ڇا نه تخليق ڪيو آهي؟ هن مٽي، هن پٽ، هن آسمان هيٺ، ڪڏهن به هن ديس جي ماڻهن کي تاريخ جي سفر ۾ تنها نه ڇڏيو آهي.

جڏهن به زماني ڪنهن نه هئندڙ جبل جهڙي ماڻهوءَ جي تمنا ڪئي آهي ته لاڙ زماني جي ان تمنا جي پورائيءَ لاءِ پنهنجي ڪُک سان اهڙي ماڻهو جڻي اپائي جوان ڪيا آهن جن ماڻهن لاءِ قومون صدين تائين سڪنديون آهن. جن ماڻهن کي ڏسڻ، پسڻ جي حسرت ۾ ويچارا لسل ڌرتين جا ڏيون پٽ آسن جا ڏيا ٻاري ذلتن جا رڻ جهاڳيندا آهن ۽ رڻ جهاڳي اڌوريون آسون دلين ۾ کڻي، اڌورا اکين جا خواب کڻي مري ويندا آهن، ٻيارن جيءَ جيارن، پرجهلن ماڻهن کان سواءِ ڌرتيون سڃيون آهن، قومون ٻکيون ۽ اُجون آهن. جن قومن کي پنهنجي قومي جوانيءَ ۾ شاهه لطيف ۽ فاضل نه مليا، انهن ويچارين قومن جڻ قومي حياتي ۽ جوانيءَ ماڻي ئي ڪانه.

تاريخ ڏاهن ۽ بهادر فردن کان سواءِ جڏي ۽ انڌي آهي. ڏاها ۽ بهادر فرد تاريخ جا پير ۽ تاريخ جو نور هوندا آهن. شاهه عنايت

پنهنجي زماني جي گهرج جي تخليق هو. هو پيدا نه ٿئي ها ته، تاريخ جي ڳانڍاپي جون ڪڙيون، ڪڙين سان ملائڻ ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هئي. شهيد فاضل راهو ۱۹۳۳ ۾ تاريخ جي هڪ وڏي گهرج ڪالپوءِ راهوڪيءَ جي هڪ گهر ۾ جنمي وڏو ٿي سارو ٿيچ ۽ سنڌ نه ملهائي ها ته، هين پٽ جا ماڻهو ويهن صديءَ جو سچو سچ رنج ۾ اڄ سرن ها. وفا ۽ قومي عشق جي ويران پٽن تي اهڙا دلبر ماڻهو نينهن ۽ لياءُ جو سينهن ٿي وسندا آهن.

شهيد فاضل راهو، چاچي احمد خان راهو جي گهر ۾ عام رواجي ٻارن جيان جائو، عام رواجي ٻارن جيان سال چاري چار درجا پڙهي رڳو عيدن تي نوان ڪپڙا وجهي سمجهه پريو ٿيو. هن وٽ ڪابه گهٽي ملڪيت ڪانه هئي ۽ نه هو ڪنهن قبيلي جو سردار هو. ۽ نه ڪنهن درگاهه جو جانشين هو ۽ نه وري سندس خانداني سلسلو ڪنهن پيران پير دستگير يا بادشاهه لوابن سان مليو ٿي. هن عام رواجي ٻهراڙيءَ جي آسٽ ويهڻ واري خاندان ۾ پيدا ٿي جيڪا تاريخ ۽ زماني جي جيءَ ۾ جاءِ والاري آها هر ڪنهن جي بخت ۽ نصيب جي ڳالهه ڪانهي. سندس تاريخ ۾ ۽ موجوده زماني جي ماڻهن وٽ جيڪو مان مرتبو آهي اهو پڻ فردن طرفان عطا ٿيل مان نه آهي پر اها مڃتا سندس عملي وک جو ڪاياپلٽ تاريخي ڪرشمو آهي.

تاريخ جي ڪنهن لمحي ۾ دودو ٿيڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي، وڏي ڳالهه جبلن، آسمانن، ڪان به وڏي ڳالهه آهي. ته آها هي آهي ته ماڻهو پنهنجي حياتي جي سمورن پلن ۾ دودو هجي سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جا اکين وارا ماڻهو ان سچ جا شاهد آهن ته شهيد فاضل سمورو تاريخ جو سپ ڪان وڏو سچ سنگينن جي ڇاڇن ۾ ڳالهايو ۽ جيڪي به، وکون کنيون آهي پنهنجي روح ۽ پنهنجي وجود تي هر مصيبت وسائي کنيون هو. پنهنجي حياتيءَ جا سمورا پل دودو هو، هيمون هو، هوشو هو، دريا خان هو. هين پنهنجي حياتيءَ ۾ اهڙو ڪو هڪڙو به لمحو نه گذاريو جو اڄ تاريخ جو بي ريا جج آگر کٽي چئي هي پل فاضل تنهنجو اڻايو هو.

سي جيءَ جيارا ماڻهو ها، سي سڀ ڳالهه پيارا ماڻهو ها،
جن ساهه ڏئي ويساهه ڏنو، جي دل ۾ درد دکائي ويا.

ڪالهه رات مسافر آيا هئا، جن پنهنجا جيءَ جلايا هئا،
تي ڇا ڇا چرڪا ڇاڻ ڪري، هو ڪيڏا سچ مچائي ويا.

هُن پنهنجي علائقي جي ماڻهن جي ٽِل دلين ڪي انهن ٿورا ڏنا جو ڀاڻ ميرن ۽ جاگيردارن جي خدائي ۾ ماڻهن جو دل گهريو محبوب ٿي پيو. ١٩٥٨ع ۾ بي-ڊي جي اليڪشن ۾ بيٺو ته ميرن جي نظاماڻي اميدوار ڪي وڏي شڪست ڏنائين. اليڪشن ۾ چوالڊجڻ ڳالهه انتهائي مختصر ۽ ٿوري سياسي سگهه جي باوجود هن علائقي جي هارين ڪاڻ جاگيردارن سان عقابن جيان اٽڪي پيو. ١٩٦٤ع ۾ ڀاڻ پولين ڪائونسل ترائي جو چئرمين چونڊيو ويو. سڄي سنڌ جيان لاڙ پٽ ۾ به ويچارا هاري ۽ سنڌن ٻچا جاگيردارن جي درن تي زرعي غلامن جيان ٿي پليا. ڳالهه ڳالهه تان جاگيردار ته پري ٿيو پر ڪمدار به ڪين ڪتن سان ڪٽ ڪارائيندا هئا. ان ذلت خلاف شهيد فاضل جيڪا ويڙهه ڪئي اهڙي ويڙهه شاهه عنايت ۽ حيدر بخش جتوئي ڳالهه سواءِ سنڌ پٽ ۾ پيو ڪو به سياسي اڳواڻ هزارين خواهشن جي باوجود به نه ڪري سگهيو آهي.

لاڙ ۾ جت ۽ ڪولهي زمينن جا مالڪ آهن، اها فاضل جي جنگ جي وڏي ثابتي آهي. هو پورهيتن جو ليڊر به هو پر ان ڳالهه به وڏيڪ هارين جي ذلتن، بيوسين ۽ ڏکن جو وڏو وڪيل هو. حيدرآباد جي ڪورٽن ۾ سنڌس بغل ۾ سدائين ماڻهن جون درخواستون هونديون هيون. ڪڏهن هين آفيس ۾، ڪڏهن هُن آفيس ۾، ڪافي ماڻهو ڪيس ناميارو وڪيل سمجهندا هئا. ناميارو دانشور ۽ ڪالم نويس سائين علي احمد بروهي سنڌس شهادت ڳالهه پنهنجي مضمون ”گل چنو ڪرڻ جو“ ۾ ڪيس وڪيل ڪري لکيو. ١٧ جنوري ١٩٨٧ع تي بي بي سي سنڌس شهادت جي جيڪا خبر نشر ڪئي ان ۾ ڪيس وڪيل ڄاڻايو ويو. اڳتي هلي جڏهن آغا رفيق ”سوال“ ڊرامو لکيو ته

ان ۾ به ڪيس وڪيل ڪري ڏيکاريو ويو. سچ به ته هو سنڌ جي صدين جي صدائن ۽ سورن جو ٻي ڊپو بهادر وڪيل هو. هو ويو هليو ته ائين ٿو لڳي، ڄڻ ماڻهن جي ذلتن، ڏکن، مسئلن ۽ ايوسين جا ڪيس تاريخ جي عدالت ۾ خاموش آهن؛ انهن ڪيسن جي ڪوبه سماعت ٻڌڻ وارو ڪونهي. ڪوبه جرح ڪرڻ وارو ڪونهي چپ چپات لڳي پئي آهي. ٤- مارچ ١٩٦٧ع ۾ ايوب شاهي جي زمالي ۾ ڪمشنر مسرور جي حڪم تحت چار شوري جي پل وٽ سنڌ جي شاگردن کي لڏٽڪو ڪري ماري ڪٽي، گرفتار ڪيو ويو ته فاضل ان ڪيس کي کنيو. حيدرآباد شهر ۾ ايوب خلاف مظاهرو ڪرايو ۽ رات پيٽ ۾ سمورن شاگردن جون ضمانتون ڪرائڻ جي سلسلي ۾ وڪيلن جي ٽهيل پينل سان ڀرپور تعاون ڪيو. ١٩٦٩ع ۾ لسٽون سنڌيءَ ۾ ڇاپيو تحريڪ هلائي ۽ يحيٰ خان کي مجبور ڪيو ته هو لسٽون سنڌي ۾ ڇپائي. نومبر ١٩٦٩ع ۾ ڪيس گرفتار ڪيو ويو. گرفتاريءَ جي باوجود تحريڪ هلندي رهي پاڻ ان تحريڪ جو ڪنوينر هو ١٩٧٠ع ۾ ڪوٽڙي بئراج جي زمين کي ڌارين ماڻهن ۾ ورهائڻ جو اعلان ڪيو ويو ته فاضل صاحب ان نيلام عام خلاف ڀرپور تحريڪ جو مارچ ١٩٧٠ع ۾ آغاز ڪيو، هن ليلام عام بند ڪريو تحريڪ جو پاڻ ڪنوينر هو.

غلام قادر پليجو، اختر بلوچ، مسعود نورالي، غلام حسين سومرو، لالا قادر، اعجاز قريشي، جمن ٻهراڻي، نواب يوسف ٽالپر، حسن علي نظاماڻي، محمد قاسم ميمڻ ۽ محمد بخش لنڊ ميمبر هئا. تحريڪ چوڌاري چوٽ اپري رستا، شهر، ڳوٺ، چونڪ، احتجاج ٿي ويا. فاضل صاحب ۽ سندس ساٿين کي گرفتار ڪيو ويو. تحريڪ هلندي رهي تان جو آخر سرڪار گوڏا کوڙيا ۽ ليلام بند ٿيو ۽ زمينون زمين جي ڌڻين کي مليون.

مارچ ١٩٧٠ع ۾ پرڳري هائوس ۾ عوامي تحريڪ وجود ۾ آئي. شهيد فاضل کي مرڪزي صدر ۽ رسول بخش پليجي کي مرڪزي جنرل

سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. مئي ١٩٧٠ع ۾ ظلم بند ڪريو تحريڪ منظم ڪئي وئي، جنهن ٢٣- مئي ١٩٧٠ع ۾ سڄي سنڌ ۾ ٽينڊو نا الصافين خلاف احتجاج جو سڏ ڏنو، جيڪو حيرت لائق حد تائين ڪامياب ويو. هن ڪميٽيءَ جا اختر بلوچ، دستگير پٽي، مائي ملڪان، شير خان لنڊ، غلام نبي پليجو، مدد علي سنڌي، عبدالحئي پليجو، محمود ڏاهري ميمبر هئا. فاضل صاحب ڪنوينر هو ۽ دستگير پٽي سيڪريٽري.

١٩٧٤ع ۾ فاضل صاحب ڪولاڙچي تعلقو ۽ بدين ضلعو بڻايو تحريڪ هلائي، ان تحريڪ دوران پاڻ ڪراچيءَ وفد ٺاهي ٻه ڏينهن رهيو. غلام مصطفيٰ جتوئي، مير هزار خان بجاراڻي سان ملاقات ڪئي. اهڙي ريت ڪولاڙچي کي تعلقو ۽ بدين کي ضلعو بڻايو ويو. ٣٠- اپريل ١٩٧٠ع تي پاڻ جيل ۾ هو سرڪار معيار، الفتح ۽ مساوات تي بندش وڌي، ان بندش خلاف جيل ۾ ويهي پاڻ صحافين سان ڀرپور سهڪار ڪرڻ لاءِ رٿابندي ڪئي. محمد صديق راهو کي جيل تي گهرايائين ۽ تحريڪ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪرڻ جي هدايت ڪئي. محمد صديق واپس ڳوٺ آيو ۽ پارٽي ڪارڪنن کي وٺي ريگل چوڪ ڪراچي ڀتو ۽ تحريڪ هلائڻ جو باقاعدي اعلان ڪيو. ان تحريڪ دوران محمد صديق راهو کي گرفتار ڪري مٿس ڪافي تشدد ڪيو ويو، ڪيترا ڏينهن سنڌس ليڙون ليڙون رت هاڻي قميص ٽاڻي ۾ ٽنگي پيئي هوندي هئي، جيئن گرفتاريون ڏيندڙن تي ڊپ سوار هجي. بحرحال تحريڪ ڪاميابيءَ تائين جاري رهي.

١٩٨٣ع ۾ هلندڙ ايم- آر- ڊي جي تحريڪ ۾ فاضل کهڙو ڪردار ادا ڪيو، ان بابت چيا لکجي پاڻ هن تحريڪ جو روح هو، دماغ هو، ڌڙ هو، هن تحريڪ ۾ سڄي سنڌ جي ماڻهن وڏيون چوٽون کاڌيون. سال سال جيلن ۾ رهيا. پنهنجي زندگي جيڪا ماڻهوءَ جي پنهنجي ڏاڍي پياري ملڪيت آهي اها ٻه اچاور ڪري ڇڏي. جنون ۽ نفرت جي انتها ۽ عروج جو زمانو ١٩٨٣ع جي تحريڪ هئي، شهيد فاضل ان تحريڪ کي جيئن منظم ڪيو، جيئن هلايو سچ ته ائين

پڻ جي وس جي ڳالهه نه هئي فاضل راهو جي شاندار عملي وگن هن تحريڪ ۾ ساهه وڌو هو. عوام، تاريخ ۽ زماني جي جيڪا تمنا هئي ان تمنا کي وڏي مڙسيءَ سان پاڻ پورو ڪيائين. پنهنجون لياڻيون، پنهنجون پيٽرون ۽ لڄون هن قومي جنگ ۾ هُن ميدان تي آنديون، سنڌ ۽ سنڌي عوام سان لينهن لپاڻ جو ان کان وڌيڪ پيو ڪو به انداز ٿي نٿو سگهي. ان تحريڪ دوران کيس گرفتار ڪيو ويو پٺيان سندس ننڍڙو پٽ سچل گذاري ويو. سچل ڪاليوءِ محمدصديق راهو جيڪو سندس ساڄي ٻانهن هو ۽ اڃا هو خبر نه آهي ڇا ڇا ڏيٺو هو، شادي کي هڪ سال به مس گذريو هو جو پاڻ جيئن گرفتاريون ڏيندڙ پيٽرن کسي ڪراچي ڏاڍهن کڻي وڃي رهيو هو ته رستي ۾ سندس ڊاٽسن کي ٽرڪ ٽڪر هنيو ۽ پاڻ راجپوتانه اسپتال ۾ وفات ڪري ويو.

اهي به موت فاضل کي پنهنجي جاءِ تان هٽائي نه سگهيا. هو بهادر هو، جبل هو، اهڙا ٽڪ کلي سامائڻ رکو اهڙن ماڻهن جو ئي دستور هولڊو آهي. پاڻ پنهنجي جواڻ پٽ جي ڪفن دفن جي رسمن ۾ پوليس جي پهري ۾ آيو هو. سڀني ماڻهن سان مليو ۽ هليو ويو چڻ ته هُن جي زندگيءَ ۾ ڪو حادثو آيو ئي ڪونه هو. زماني کي بدلائڻ لاءِ اهڙن حوصلن جي ضرورت آهي.

١٩٨٦ع ۾ فاضل صاحب کسي هاءِڪورٽ جي ججن تي ٻڌل هڪ اعليٰ عدالتي ٽربيونل آزاد ڪيو، جڏهن هو پنهنجي ساٿين سان گڏ بدين پهتو ته اسٽيشن گرائونڊ تي به لک ماڻهن سندس اکيون وڇائي استقبال ڪيو، انهيءَ دوران عوامي نيشنل پارٽي ناهي وئي جنهن جو کيس مرڪزي سينئر نائب صدر مقرر ڪيو ويو. ١٤ آگسٽ ١٩٨٦ع تي جيئن آمريت خلاف ماڻهو رستن تي آيا ته فاضل آنهن سان گڏ هو ١٤- آگسٽ ٨٦ع تي بينظير سان گڏ ڪراچيءَ ۾ لکتل جلوس جي ليادت ڪئي. ڪوئيٽا ۾ احتجاجي جلسن کي خطاب ڪيو ۽ پوءِ هڪ ڏينهن جڏهن سج اڃا پن پهرن تي هو پکي آکيرن ۾ ويٺل هئا، ڊراڙ، هاري پيرن جي چالوءَ ۾ مشغول هئا، ان ويل ١٧- جنوري ١٩٨٧ع تي تاريخ جي

شمر، وقت جي حسين کي بي گناهه شهيد ڪري سنڌ کي ڪربلا ڪري ڇڏيو.

فاضل تو فراق ۾ دالهن ڪئي دريا،
ڏرتيءَ ڏولس مچايو، گنجي ۾ گجگاهه،
رنو رلي ڪوٽ، ۽ پيلن ۾ هڪي ٻاهه،
آهري لڪتي آهه، مڪلي موهن دڙي سنجهان.
(منشي)

موت لڳاڏي مات،
وري سج لهولهان،
راهوڪيءَ تي رات.
(شيخ اياز)

ڪروڙين پورهتين جي دردن جي دليائن ۾ ور ور جهاتيون پائيندڙ اکيون پورجي ويون! پورهيتن جا ڏک سالڊي وڏا ڪري ڏڙڪندڙ دل بيهي رهي! سنڌ جي لعيبن تي سوچيندڙ تاريخ ۽ زماني جي تخليقي دماغ سوچڻ ڇڏي ڏلوا!

مون ويندي تن جا پير ڏٺا، مون چا چا مڙس مٿير ڏٺا.
جي ڪئي سج آياري ويا، جي ڪئي سج سمائي ويا.

لاڙ ۾ ثقافتي سرمايو

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

’ثقافت‘ هڪ وسيع ۽ گهڻن پهلوئن وارو موضوع آهي، بلڪ هيئن چئجي ته صحيح ٿيندو ته انساني جيوت خود ثقافت جي مختلف پهلوئن جي نشاندهي ڪري ٿي. هڪ طرف انسان جي هٿ جو پورهيو ۽ هنر عين ثقافت آهي، ته ٻئي طرف سندس تفريح ۽ حُسن ڪاريءَ جا اصول ثقافت جي پروڙ ڏين ٿا. ڪنهن مخصوص خطي جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، ريتون رسمون، کاڌ خوراڪ، لباس، راڳ روپ، سوچ ۽ ذهنيت کي ثقافت چئجي ٿو. ايئن سنڌ کي پنهنجي مخصوص ۽ منفرد ثقافت آهي.

جيئن ته ڏکڻ سنڌ/لاڙ، آتر ۽ باقي سنڌ کان هڪ ڌورانهون هنڌ آهي، ان ڪري بنيادي ثقافتي ڌارا کان البت لاڙ جي ثقافت ڪٿي جدا آهي، ته ڪٿي بنيادي ثقافتي ڌارا سان گڏ به آهي. اهو صحيح آهي ته لاڙ جو ثقافتي ورثو ايامن کان موجود آهي، پر ان جي سڃاڻپ ڪرائڻ وارو لاڙ جو سچو پچو خادم، هڏڏوڪي ۽ اصلوڪو منهنجو پيارو دوست محترم محمد سومار شيخ هو. هُو ١٩٥٥ع کان ادب، ڪي آجارڻ ۽ ثقافتي سرمائي کي اروار ڪرڻ ۾ ڏينهن رات رڌل رهيو، پر خود لاڙ وارن اهو آبر جو آها ۽ ڪنوڻ جو چمڪاٽ بدين ضلعو لهڻ سان ڏٺو. خاص طور جڏهن ١٩٧٦ع ۽ ١٩٨٠ع ۾ ثقافتي ميلا ۽ سيمينار ٿيا. اڄ هرڪو ڄاڻي ٿو ته مرحوم محمد سومار جي تشڪيل ۽ ترتيب ڏنل پين ڪتابن کان سواءِ ’بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ‘، ’بدين‘ ۽ ’بدين ضلعي جو مطالعو‘ ۾ ڪيترو ئي لاڙ جي ادب،

تاريخ، قديم آثارن، هنرن ۽ شخصيتن جو مواد گڏ ٿيل هي. پيو ته خير پر هنرمندن جي مڪمل سروي ڪرڻ، الهن کي شهر ۾ گڏ ڪرڻ ۽ کين ڊسٽرڪٽ ڪائونسل کان وظيفا ۽ رقمون ڏيارڻ جو ڪم به مرحوم ڪيو. معمور يوسفاڻيءَ صحيح چيو آهي:

دؤر هـن جـي سواهن آه سُومـار شيخ،
آهـي سپنـي جـو پـيـارو يـار شـيـخ.

اسان کي وڏن جي ورثي ۽ ثقافتي سرمائي کي سنڀالڻو آهي، جئن مون عرض ڪيو ته لاڙ پنهنجي تاريخ ۽ ثقافت جي ڪري منفرد آهـي ۽ هاڻي آن ورثـي کي محفوظ رکڻ اسان جـو اولين فـرض هجن کپي.

سنڌ جي ’تاريخ‘ ۾ لاڙ جـو حصو ٿي ايترو آهي، جـو الهن پراڻن واقعن جي لڙي لاڙ جي حوالي سان ڏسجي، پرکجي ۽ محفوظ ڪجي ته وڏو ڪم ٿيندو. سومرن جا آثار ۽ تخت گاه لاڙ جو سينگار آهن. سمن ۽ الهن کان پوءِ جي حڪمرانن جي آثارن ۾ هڪ ٽٽو ٿي لـکن جـو مٽ آ. لاڙ جـو سڄو علائقو سرڪار چاچڪان تاريخ ۽ قديم آثارن جو خزانو آهي. پراڻا تخت گاه، مقبرا، مسجدون، مدرسا ۽ ڍورا اسان جي تاريخ ۽ قديم آثارن جـا نشان آهـن. رام پارهو، بدين جي ڏکڻ ۾ شاه قادريءَ جي ويجهڙائي واري مسجد ۽ شاه برهان وارو قبو اسان جي دؤر جي هنن گذريل پنجويهن سالن ۾ ڊٺا آهن. مون وٽ ۽ محمد سومار جي ذخيري ۾ الهن جا فوٽو موجود آهن.

’لاڙ هڪ قديم خـطو‘ آهـي. وڳهه ڪوٽ هجي يـا روپاه، بدين هجي يا ٽنو، سولڊا هجن يا لندي شهر وارا ميرن جا قبا، هن سرمائي کي دستاويزن کان وٺي وڊيو فلمن تائين محفوظ ڪرڻ کپي.

’لاڙ هڪ مردم خيز خطو‘ آهي. اولياء ۽ مشائخ کان وٺي جـد يـد ليکڪن تائين هڪ طويل فهرست آهي، جنهن ۾ اهـل دل کان وٺي اهـل هنر تائين شخصيتون اچي وڃـن ٿيون. اوليائن جو ته

لاڙ گهوارو آهي. پر قديم شاعرن ۾ سلطان اوليا خواجه محمد زمان لنواريءَ وارو هڪ اهڙو عظيم شاعر آهي، جنهن سان لاڙ کي لطيف ملڻ لاءِ آيو. خواجه صاحب جو ڪلام تصوف جي بارِيڪ نُڪتن سان مُزين آهي.

۽ مولوي احمد ملاح، مالوڻ فقير ۽ حاجي مراد چانڊيو لاڙ جي بدين ايراضيءَ جا وڏا شاعر آهن. سچاڻ سڪهڙن جو ته ڪو سندو سيڙهو ڪونهي. ڪهڙو لاڙ جو شاعر آهي، جنهن جي لفظ لفظ تي هنن شاعرن جي فن ۽ فڪر جو پاڇولو نه آهي. لڙ لويسن ۾ محمد صديق مسافر، حڪيم لذير حسين ۽ ٻيا لاڙ جو ڳات اوچو ڪري بيٺا آهن.

جڏهن سياست ۽ لاڙ جي آبن ۾ پير عالي شاه، محمد اشرف ٽيپو، ارباب فضلي، ڪسيرو خاصخيلي، حاجي محمد بوهڙ، مير غلام محمد، قاضي ابراهيم ۽ ٻيا لشالبر آهن، تيئن ڪيترا ليڪ مرد، طبيب، سخي ۽ سچار لاڙ جو ثقافتي ۽ ادبي سرمايو آهن. جن جا تفصيل مرحوم محمد سومار جي ڪتابن ۾ محفوظ آهن.

۽ لاڙ مختلف قومن ۽ ذاتين جي به آمجگاه آهي. مختلف لباسن، ريتن رسمن ۽ مقامي ڳالهين جي ڪري هنن ۾ هڪ رلڪا رنگ ثقافت به ملندي. لاڙ جي بيل گاڏي به آتر جي بيل گاڏيءَ کان علحدي آهي. آتر جي گاڏي ڪڇ جي رينڪڙي وانگر لنڊي آهي. اسان جي گاڏي وڏي، ويڪري ۽ پاسن کان ٻنڪن جي ڪري محفوظ آهي. آن تي پردي خاطر پوش چاڙهڻ جو رواج به اسان وٽ آهي. انهيءَ لحاظ کان هڪ شاناٿي سواري بہ.

مرحوم محمد سومار جي ترتيب ڏنل ڪتاب ۾ احمد ڪيرتي بين ليڪڪن جي چند اهم مضمونن ۾ هنرمندن بابت تفصيل سان لکيو ويو آهي. هُنرُ ثقافت ۽ جيوت جو بنيادي حصو آهن.

لاڙ جا هنرمندن واڍا هجن يا رازا، لوهار هجن يا ڪنڀار، وينجهر هجن يا ڪتي، پنهنجي فن جو داد دليا کان حاصل ڪري چڪا آهن.

'چُرِن' جو ڪم لاڙ ۾ منفرد حيثيت رکي ٿو. هن ڪم ۾ رومال، اجرڪون، ڪنهيا، چادرون ۽ ملير وغيره خاص طور سهڻا ٺاهيا وڃن ٿا. جديد لباسن جو رواج نه رڳو اسان جي ڪم کي ڇيهو نه رسائي سگهيو، بلڪ اسان جا ڇاپا جديد ڇاپن تي اثرانداز ٿيا. اجرڪ جي مختلف قسمن تي فرانس جي خاتون محقق ڪُوزين ڪم ڪيو آهي. پالڊٽي جو ڪم به بدين جو منفرد آهي.

اهڙي طرح لاڙ جو آهوڙڪو، سونارڪو ۽ ڇهڙي جو هنر به قابل داد آهي، جديد تهذيب ۾ رهڻي ڪهڻيءَ جي چئلينج کي منهن ڏيئي پنهنجي انفراديت ميڃائي چڪو آهي. لاڙ جا وينجهر، ٺانارا، ڪاريا ۽ ڏاڪارا اياڻ ڪان پنهنجي هنر کي قائم رکيو اچن.

اهو ممڪن ڪونهي ته سڀني سڄاڻن جي هنرمنديءَ جو پورو جائزو وٺي سگهجي. ته به ايترو چئبو ته لاڙ جي مٽيا ڀُوچ، پيرت، لهوار، اڳيٺ، راڀيون، ڏٿيون ۽ اهڙو پيو لاڙڪ ڪم هڪ طرف ۽ عمارت سازيءَ جو سامان ۽ فن ٻئي طرف، هن خطي جي ثقافت توڙي سماجي ضرورت جو پورائو ڪري ٿو.

والدر جي سامان، راندين، راڳ روپ ۽ ميلن ملاکڙن جي سماجي حيثيت ۾ توڙي تفريحي طور پرک وٺجي ته معلوم ٿيندو ته لاڙ جو مان مٿاهون نظر ايندو.

لاڙ جي 'راندين' ۾ اِتي ڏڪر، دريون، ملهه ۽ مختلف قسمن جي ٻال راند نمايان آهي. شادين جي موقعي تي مختلف والدرون لـاچ، راڳ ۽ گيچ به اسان جا منفرد آهن. گيچن جي قدامت لاءِ ڪرهيي پالداريءَ جي مريد ياٺي مائي مرکان جا گيچ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اهم حصو والارين ٿا. ائين گهوڙي سواريءَ به لاڙ ۾ هڪ اهم والدر آهي.

'لاڙ جي ميلن' ۾ شاهه قادري، ساجن سوائي، سمن شاهه، گل غيبي، احمد راڄو ۽ ٻيا ڪيترا ننڍا وڏا ميلا والدر ۽ واپار جي

ڪري ماضيءَ ۾ تمام اهم رهيا آهن. ائين تهذيب ميلن جي ڀرپور رنگ ۾ فرق آندو آهي، پر شاه قادريءَ جي ميلي جا ملاکڙا لاڙ واسين کان ڪيئن وسرندا. ماضيءَ جي هر جمع تي ملاکڙا ۽ ملاکڙي جي ميڙهين جا واڪا منهنجن ڪنن ۾ اڄ به وڄن پيا. حاجي سومار چالياڻي جا واڪا ۽ واه واه ۽ حمزي جت، شڪاريءَ ۽ ٻين ملهن جي سرسي مون کان اڃان به نه وسري آهي.

ثقافتي سرمايو اڻ ميو ۽ اکٽ آهي. ان جو جائزو وٺڻ لاءِ دفتر کپن. جي غور سان ڏسنداسين ته هن وکر جو وهائيندڙ اهي دفتر هن کان اڳ لکي ڇڏي ويو آهي. منهنجو اشارو مرحوم محمد سومار شيخ ڏي آهي. مون سنڌ چاليهي جي موقعي تي ان ڳالهه جو ٿورو ذڪر ڪيو ۽ هڪ مضمون پمفليٽ جي صورت ۾ شايع ڪيم. فيبروري ١٩٨٨ع ۾ جيڪا سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽي پاران بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس منعقد ڪئي هئي ان ۾ هڪ مڪمل مقالو محمد سومار شيخ جي شخصيت، فن، ادبي ۽ ثقافتي خدمتن تي پڙهيم ۽ ان موقعي تي ’لاڙ رنگ‘ جي نالي سان ثقافتي نمائش به لڳائي هئي، جنهن ۾ نوجوان ابوبڪر شيخ سڄو انتظام ڪيو. آءٌ وري به عرض ڪندس ته گهڻن جو سهڪار مرحوم شيخ صاحب حاصل ڪيو ۽ لاڙ جي ثقافت کي اجاگر ڪيو. پر تحقيقي ڪم ۽ جا کوڙ سڄي سنڌ هئي، اهو آءٌ ١٩٥٥ع کان ڏسندو پيو اچان. هن پنهنجن ڪتابن جي فهرست جيڪا ’قلم وهي ويو ڪالهه‘ جي نالي سان ١٩٦٩ع شايع ڪئي، تنهن ۾ ٢٠٠ ڪتابن جو تعارف آهي. هن فهرست ۾ انهن ڪتابن جو ذڪر به آهي جيڪي هن ١٩٥٢ع ۾ لکيا. فهرست موجب سندس لکيل پهريون ڪتاب ’مذهب ڇا آهي‘ آهي. ١٩٦٩ع کان وٺي ١٩٨٦ع تائين پيا به هڪ سؤ کان وڌيڪ ڪتاب لکيائين. اڪثر پوءِ جا ڪتاب پهرين شايع ٿيا. پڙهن ۽ لاڙ کي متعارف ڪرائڻ وارا ڪتاب نه رڳو معلومات جو پنڊار آهن پر لاڙ جي هر پهلوءَ

ڪئي اجاگر ڪن ٿا. جيڪڏهن مرحوم جي لکيل ٽن سؤ ڪتابن جو موضوع وار جائزو ونجي ته اهي سنڌ توڙي لاڙ جي تاريخ، آثار قديمه، ثقافت جي باري ۾، ذاتين، ڏڙن پڙن، ڳائڻن ۽ لانگن، زيورن، وڻن ٽڻن، واڍن، لوهارن، ڪنڀارن ۽ ٻين هنرمندن، شاعرن، سگهڙن، سخي مردن، اوليائن ۽ ٻين شخصيتن سميت لاڙ جي ڪنڊ ڪڙڇ جي واقفيت ڏين ٿا. هن پنهنجي زندگيءَ جو مفصل احوال به ”منهنجو افسانو“ نالي ٻارهن جلدن تي مشتمل ڪتاب ۾ لکيو آهي. ١٩٥٥ع تائين لکيل هن آتم ڪهاڻيءَ جا اٽڪل ٣٠٠٠ صفحا آهن. هن ۾ به سندس ذات ۽ لاڙ بابت معلومات آهي، ۽ هڪ به جلد ڇپيل نه آهي.

اهو به غنيمت آهي جو مرحوم جا اٽڪل ننڍا وڏا پنجاهه ڪتاب شايع ٿيا آهن. جيڪڏهن سندس ڪتاب شايع ڪيا وڃن ته اهو علم ادب، تاريخ ۽ ثقافت جي ميدان ۾ وڏو ڪم ٿيندو. مرحوم شيخ صاحب جون خدمتون لاڙ ميوزم جي سلسلي ۾ وسارڻ جوڳيون نه آهن. اسين پنهنجي ثقافتي سرمائي کي ڪيئن محفوظ رکي سگهون ٿا، ان لاءِ چند تجويزو ڏيان ٿو. ايئن سمجهو ته آءٌ خاص طور ان لاءِ ئي حاضر ٿيو آهيان.

١- لاڙ ميوزيم کي جيترو جلد ٿي سگهي مڪمل ڪيو وڃي ۽ ان جو نالو ”محمد سومار لاڙ ميوزيم“ رکيو وڃي.

٢- ننڍي پئماني تي ئي هجي ۾ ميوزيم سان گڏ هڪ اشاعت گهر به قائم ڪيو وڃي. جيڪو ضروري انگ اکر، سالياني تحقيقي مخزن، ميوزيم ۾ گڏ ٿيل نوادرات جا تفصيل شايع ڪندو رهي، ڪتابن جي اشاعت ۾ اوليت مرحوم محمد سومار شيخ جي ڪتابن کي ڏني وڃي. ڇو جو انهن ۾ لاڙ جو گهڻو ثقافتي سرمايو موجود آهي.

٣- ميوزيم لاءِ عملو مقرر ڪيو وڃي. ضروري فرنيچر ۽ سنڌي توڙي انگريزي ٽائيپ مشينون ۽ فوٽو سٽيٽ مشين خريد ڪئي وڃي.

٤. قديم ڪتابن کي جيتن ۽ مٽيءَ جي ڪري تباهه ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ فيوميگيشن چيمبر (Fumigation Chamber) مهيا ڪيو وڃي.

٥. زبون ۽ ڦاٽل ڪتابن کي بچائڻ لاءِ ليمينيٽنگ (Laminating) مشين مهيا ڪئي وڃي.

آخر ۾ منهنجي گذارش آهي ته وس آهر موجود وسيلن مان ميوزيم کي مستحڪم ڪيو وڃي ۽ اُن جو انچارج ڪنهن چاڙهو ۽ هڏ ڏوکي ماڻهوءَ کي بنايو وڃي ته جئن اسان جو ثقافتي ورثو ۽ سرمايو محفوظ رهي ۽ ايندڙ نسل اُن مان فائدو وٺن.

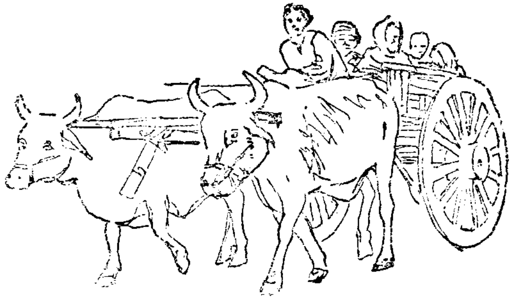

جت قوم، ان جي تاريخ ۽ سنڌ جي ثقافت ۾ انهن جي ڪردار جو اڀياس

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جو هي شعر ڪهڙو نه سهڻو آهي، جنهن ۾ هن سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن جي ڪردار، اخلاق ۽ خصوصيتن جو نقشو چٽيو آهي. هُو فرمائي ٿو:

هرڪو ماڻهو موتيءَ داڻو،
هرڪا دل هيرن جي کاڻ،
چاڻي ڏس تون سهي اڻجاڻ.

سچ آهي ته سنڌ جو هر ماڻهو، موتيءَ جهڙي داڻي مثل املهه آهي ۽ سنڌ اهڙن هيرن جي کاڻ آهي، سنڌ جو هر خطو هيرا جواهر پيدا ڪري ٿو. هر علائقي جي خوبي پنهنجي پنهنجي آهي. هر خطو ڌار ڌار خوبين ۽ خصوصيتن سان مالامال آهي، هر خطي ۾ رهندڙ ماڻهو سهڻا ۽ سلوڻا آهن؛ فقط ڇا آهي جو اسان سنڌ جي ڌار ڌار خطن، ماڳن ۽ مڪانن، ڌار ڌار ماڻهن، قومن، قبيلن، انهن جي رهڻي ڪهڻي، انهن جي گذر و معاش، ريتن رسمن ۽ انهن جي تاريخي حال احوال جو ڪهڙو مطالعو ئي نه ڪيو آهي.

قومن ۽ قبيلن، ماڻهن ۽ ماڳن جي مطالعي مان، منهنجي مراد، سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن ۽ انهن جي ثقافت، ٻولي، لهجن ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو اڀياس آهي. ماڻهن جي اڀياس جو موضوع انساني نسلن جي علم يعني (Ethnology) سان واسطو رکي ٿو ۽ انهن جي ٻولين، لهجن،

محاورن جو اڀياس، علم اللسان (لسانيات) سان واسطو رکي ٿو. ان موضوع کي جاتيوار يا نسلوار ٻولين جو علم (Ethnolinguistics) چئبو آهي. هرانساني تاريخ جا اهي اهم موضوع آهن.

سنڌ جي هرڏار ڏار خطي جو ڏار ڏار تفصيلي اڀياس ضروري آهي، ان ڏس ۾ لاڙ جي سرزمين جو اڀياس ته وڏيڪ دلچسپ رهيو آهي، جيتوڻيڪ هن سلسلي ۾ 'لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ'، بدين ضلعي تي شايع ٿيل ڪتابن، سجاول، جاتي ۽ ميرپور بٺوري تي شايع ٿيل مواد، ٺٽي، ڀنڀور، ديبل، مڪلي، سولڊا ۽ ٻين خطن تي ڇپيل مضمون ۽ مقالا، مفصل مواد سان ڀريل آهن، ۾ ان هوندي به جاتين، نسلن، قومن ۽ قبيلن جي تفصيلي اڀياس کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي موضوع اڃا اڇوتا پيا آهن، جن مان هرهڪ موضوع ايترو ته وسيع ۽ ايترو ته وڏو آهي جو هرموضوع تي ڪتاب لکي سگهجن ٿا.

محترم ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي زيارت' جو مهاڳ لکندي، ديوان پرسو جيسارام گدواڻي لکي ٿو:

"لون سالن کان ڪڇ جي، خاص ڪري ٻني علائقي جي اليڪ ڳوٺن جا دورا ڪيا اٿس: ڪيترن ئي سنڌي جاتين جهڙوڪ: متوا، جت، سما، سومرا، پني، سهتا، لوڏائي وغيره جي ڳوٺن ۾ رهي، سنڌي ڪلچر جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ان کان سواءِ سنڌي راجپوتن، سودن ۽ راٺوڙن وغيره جي ڳوٺن ۾ رهي، انهن جي ٻولي ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو اڀياس ڪيو اٿس."

سنڌي عالمن سان محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان سواءِ ڪاڪي ڀيرو مل، محترم رائچند هريجن، محترم محمد اسماعيل عرساڻي، الهه بچائي سمي، محمد صالح سمي، ماستر محمد سومار شيخ، طالب لوهار، ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ 'سنڌي'، ۽ موجوده زماني ۾ محترم عبدالله ورياه، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ساڳر سومري هن سلسلي ۾ قلم کنيو آهي.

ڊاڪٽر پرسي گدواڻي ڪڇ ۾ رهندڙ سنڌي قومن، نسلن ۽ ذاتين جي ٻولين ۽ ڪلچر جو ڀرپور اڀياس ڪيو آهي. هو ’سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت‘ واري عنوان هيٺ لکي ٿو:

”هر دفعي جڏهن مان پنهنجي ڪڇ ۾ ٻولياڻي اڀياس لاءِ ويندو آهيان ته آءٌ دوري ڪري سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت سمجهندو آهيان، ڇو ته پنهنجي علائقو، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ڪلچر جي انيڪ پهلوئن ڪري ساهه سان سالڪي وينو آهي. پنهنجيءَ جي سنڌين انيڪ ڪشٽ ۽ ڪشالا سهندي به، سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکيو آهي. انهن سببن جي ڪري، اتان جي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ اتان جي ڪلچر جو مزو ماڻڻ، ڪنهن به درگاهه تي وڃي، اتي مندر ۾ مورتيءَ جي اڳيان متو ٽيڪڻ کان گهٽ ڪونهه آهي. هر دفعي پنهنجي سنڌ امڙ جو نئون ۽ نرالو روپ ڏسندو آهيان ۽ ان جي ٻولياڻي قسمن (Varieties) جو اڀياس ڪري، پنهنجي سنڌ امڙ جي شاهوڪاريءَ اڳيان سجدو ڪندو آهيان ۽ ان جي شاهوڪار ڪلچر اڳيان متو ٽيڪيندو آهيان(۱).“

سنڌ کان ٻاهر رهندي، پاڪستان جي ڌار ڌار خطن ڏسڻ ۽ گهمڻ جو مون کي گهڻوئي موقعو مليو. اتي ماڻهن سان ملاقاتون ڪيم، سندن ٻولين ٻڌڻ ۽ سمجهڻ جو وجهه مليم، انهن خطن جي تهذيب ۽ تمدن جون جهلڪيون ڏٺيم. پنجابي ثقافت، پختون ثقافت، سرائڪي ثقافت، شينڪي ثقافت، داردي ثقافت، گوجري ۽ هندڪو ثقافت، هنزڪ ۽ بلتي ثقافت، تاجڪ، چترالي، وکي ۽ ڪالاش ثقافت ۽ اهڙيءَ طرح ڌار ڌار ثقافتن ۽ تهذيب ۽ تمدن جي اڀياس جو موقعو مليم. مون پنهنجي اڻ ڇپيل ڪتاب، ’ثقافتي ورثو‘ ۾ شينن، ييشڪولن،

---

(۱) پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت“، گانڌي لکر، گجرات سنڌي اڪادمي، ۱۹۸۹ع، ص ۰۱

ڏومن، دهقانن، هنزڪن، تاجڪن، گوجرن، چترالين، وکين، ڪالاش جي ڪافرن ۽ ٻين قومن، لسان ۽ جاتين جي گذر ۽ معاش، رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن، وهمن ۽ سنسن کان سواءِ سنڌن ٻولين تي مفصل روشني وڌي آهي.

سنڌ جي ثقافت، تهذيب ۽ تمدن، ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، ٻوليون، انهن جا لهجا، محاورا ۽ ڌارذار روپ، پنهنجي ليکي جيڪا خوبي رکن ٿا، انهن جي لاءِ انين چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ ڪونهي تہ سنڌ سدائين سهاڳڻ رهي آهي. سنڌ جي ڌرتي سدا سهاڳڻ رهي آهي. سنڌ جا ماڻهو سهڻا آهن ۽ اهي سهڻي ثقافت جا ڌڻي آهن. سنڌ ۾ لاڙ واري علائقي جون خوبيون، منهنجي خيال ۾، سڀني علائقن کان اوڙ آهن. لاڙ تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز آهي: لاڙ، سگهڙن، لوڪ فنڪارن، لوڪ شاعرن، هنرمندن ۽ مختلف لسان ۽ جاتين جو ديس آهي. هتي جي تاريخ پراڻي آهي(١). هن خطي جو اتهاس پراچين آهي. هتي جو هر ماڳ ۽ مڪان پنهنجي سيني ۾ تاريخ جا دفتر رکي ٿو.

مون لاڙ جو تفصيلي دورو ڪيو آهي، هن خطي جي ثقافت ۽ علم ادب جي تاريخ تي Ph.D لاءِ ٿيسز لکي اٿم(٢). مختلف ماڳ ۽ مڪان گهميا اٿم، سگهڙن ۽ سياڻن سان ڪچهريون ڪيون اٿم: ٻاڳويان وارا پڙا ۽ پڊ گهميا اٿم، مهار طور (محمد طور)، رڙها ماڙي، وڳهہ ڪوٽ، سنڌڙي بندر، الله بند، علي بندر، ڪانجي ڪوٽ، هوتي لهڙئي جو ڪوٽ، تاجن سنڌري ۽ راڌڻ سنڌري جا ڪوٽ، ٻگار جي شهر جا پڊ، باغ جي پٽڻ جا آثار، ولڪي پٽڻ جا کنڊر ۽ هوتل پدمڻي جو تلاءُ ڏٺو اٿم. اهڙيءَ طرح پيا بہ ويران خطا ۽ ماڳ جهڙوڪ سنڌو بندر

(١) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، جام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ١٩٧٧ع،

(٢) ايضاً.

لنڊ ڪوٽ، جهم جو گهيڙ، ڪوٽڪي واري درياءَ جي ڇاڙ، جوڻ، فتح باغ، ٻنيهل درياءَ جا ڀٽ ۽ آن جو پيٽ، وسائي جون ماڙيون، ڪيتين جا قبا، جتن ۽ ڇالدين جي ماري وارو ماڳ، متلڪن جو مقام، سير ڪاري، ڪوري ڪاري، حجامڙو شاخ، حيدري شاخ، ڪارو ڇاڻ، ڪيٽي بندر، لاڙي بندر، اورنگا بندر، جاکي بندر، ڏبو، راڻي جو ڪوٽ، پير پٺو ۽ ٻيا ٻيا ڪيترائي ماڳ ۽ مقام ڳهميا اٿم. الهن ماڳن ۽ مقامن کان سواءِ لاڙ جا ڪيترائي ميلا ۽ ملاکڙا ڏنا اٿم. الهن ۾ سالوڻ فقير جو ميلو، ماڇن سوائيءَ جو ميلو، شيخ پرڪٽي جو ميلو، غلام شاهه جو ميلو، مغل پين، مهر شاهه، شاهه ڪريم، شيخ ابراهيم ۽ شاهه يقيق جا ميلا گهميا اٿم. هر ميلي جو رنگ جدا جدا. مخدوم لاکي لطف الله جي ميلي تي ڏهر ۽ سماع جو رنگ، ڪرهيي پالداري، شاهه ڪريم جي ميلي جي موقعي تي ٿيندڙ سماع جا رنگ نرالا آهن. اهڙيءَ طرح لاڙ ۾ راڄن جي ڇگن مڙسن سان ملاقاتون ڪيم، ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪيون اٿم. ڪاري گولڙي، ريڻ، هراڻ، مهراڻي ۽ گوليءَ جا پراڻا گهيڙ ۽ پتڻ ڏنا اٿم. قديم آثارن ۾ سڏسڏيرڻ جو ٽل، ٻڌڪا ٽڪر، ماجيراءَ جي ماڙي ۽ ڪلان ڪوٽ جا آستان، پنهنجن ڀيٽن ۾ سيتا جا احوال ساليدين ٿا. پر لاڙ اڃا اڇوتو پيو آهي. لاڙ جي عالمن، اديبن، سگهڙن ۽ سيائن جا احوال اڃا گڏ نه ٿيا آهن. سيائن، سگهڙن، عالمن ۽ اڪابرن ۾ علامه علي محمد مهيري، علي ڪوراڻي، مريد فقير مهيري، رمضان جت، ڇگو جت، اميد علي مهيري، عبدالله مسڻ، لعل بخش جت، گلو لاکو، حاجي مراد چانديو حامد رند، فقير حيات جمالي، حسين فقير جت، ٻاپو ناراڻيءَ ۽ آمر خواجي کان سواءِ درگاهه شاهه عنايت صوفي شهيد سان واسطيدار صوفي فقير ۽ شاعر، درگاهه شاهه ڪريم سان واسطو رکندڙ شاعر، سگهڙ سياڻا ۽ راڳائي فقير؛ اهڙيءَ طرح ڪڙهيي گهنور، ڪوٽ عالم، ڪوروااهه، ٻني، سجاول، ماتلي، تلهار، ٻدين، ٽني، جاتي، چوهڙ جمالي، ٽنڊي غلام حيدر، ميرنور بنوري ۽ ميران پور جي شهرن ۾ واقع درگاهن ۽ آستانن سان واسطو رکندڙ

عالمن، فاضلن، شاعرن، نثر نويسن، سگهڙن، هنرمندن، ڳائڻن وڄائڻن ۽ موسيقارن جو احوال گڏ ڪرڻ ضروري آهي. مولانا نور محمد نظامائي، تاج محمد افغان، خليفو محمود نظامائي ۽ ٻين جي ڪلام جو اڀياس، مرحوم ڪريم بخش نظامائي ۽ ٻين جي ڪلام ۽ پيام جو اڀياس اڃا ٿيو ئي نه آهي.

لاڙ سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ سياست جو ٻه هڪ اهم علائقو آهي، سنڌ جون بيشمار تاريخي شخصيتون هن خطي سان واسطو رکن ٿيون جن ۾ شاهه ڪريم، خواجه محمد زمان لنواريءَ وارو، پير عالي شاهه جيلاني، مير غلام محمد خان ٽالپور، مولانا احمد ملاح، الله بخش نظامائي، مير بنده علي خان ٽالپور، ڊاڪٽر سلطان احمد جوڻيجو، سيد غلام حيدر شاهه بلڙائي، صاحبڏنو شاهه بلڙائي، خير محمد چانڊيو، ملڪ فريد نذير حسين حيدري، مولانا نورنگ زادو، عبدالرحيم شاهه سجاولي، سيد مهر علي شاهه، سيٺ محب علي خواجو، سيٺ محمد جعفر خواجو، ارباب نورمحمد پليجو، سيٺ سلطان علي خواجو، فقير محمد عيسيٰ خواجو، آچر وارا پير، تلي وارا پير ۽ ٻيا خاص ٽالي وارا ٿي گذريا آهن. مون ڪي هن مقالي ۾ راڻن منڊري، تاجن منڊري، هوٿي نهڙئي، مير باگي خان منڊرائي، يا هتي جي تاريخي آثارن جهڙوڪ: ساندر، مهرائي، ولڪي، ولاسي، جوڻ ۽ رڙيءَ جي باري ۾ ڪجهه به لکڻو نه آهي. مون ڪي ڪالجي ڪوٽ، نيڪراءِ جي ماڙي، ارنيءَ جي ڪوٽ، علي بندر، سنڌڙي بندر، الله بند، ڪوري ڪاري، سيرڪاري، سنڌي بندر، ڪوٽي، سيف الملوڪ جي واءِ، مهرالي جي مير راضي شاهه ۽ سمن سائينءَ جي باري ۾ به ڪجهه چوڻو نه آهي.

منهنجي هن مقالي جو موضوع نسلن جي علم (Ethnology) متعلق آهي. مون کي لاڙ ۾ رهندڙ قومن ۽ قبيلن جهڙوڪ: جتن، ڪيهرن، ٻارڻن، لهڙين، لومڙين، لڳامرن، رنگريزن، ڪتين، مهاڻن، مناهجن، سومرن، سمن، سماٽن، سابوگرن، ٻرفتن، جاکرن، ٻالارين، شورن، منڊرن، ٿهيمن، جوڻيجن، چالڪن، چانڊين، مالهين، ٻرهياڙن، گهڙن،

ڏاڻن، زئونرن، ريباڙين، ٽالپورن، ميمڻن، خواجن، ٻليجن، جوکين، ڪولهين، ڀيلن، مينگهواڙن، ڪرمتين، ڪارين، ٻاليشاهين، ٻاليڻن، ڪاٺ ٻاليڻن، ٻاگڙين، واگهڙين، مهيرين، خالاڻين، سومرن ۽ راجپوتن مان فقط هڪ قبيلي يعني 'جتن' جي باري ۾ ڪجهه عرض ڪرڻو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪنهن به ذات جي وضاحت لاءِ اوهان کان هي سوال ڪرڻو آهي ته ڇا جت، بلوچ آهن؟ هن سوال پڇڻ مان منهنجي مراد، ماهرن کي جاڳائڻ آهي، ۽ هن اهم موضوع تي تحقيق ڪرڻ جي دعوت ڏيڻ آهي ته جيئن سنڌ جا عالم، مؤرخ ۽ محقق ۽ ڊاڪٽر پرسي گدوانيءَ وانگر، لوڪن وٽ وچي موجود مواد جي باري ۾ ڳولها ڪن؛ سنڌ جي سگهڙن جي سينن ۾ سٿيل سرمايو انهن کان هٿ ڪن ۽ سنڌ جي ثقافت، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ڌار ڌار لهجن، ٻوليءَ جي ڌار ڌار روپن جو اڀياس ڪن. هي سادو مواد، لوڪ ساهتيه واري حصي ۾ اچي ٿو ۽ آن جي دائري ۾ داخل ٿئي ٿو. ديوان ليلارام مير چندائي، مشهور لوڪ فنڪار ۽ ودوان پروفيسر رام پنجوانيءَ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

”لوڪ ساهتيه جي ڦهلاءَ ۾ وڏي هٿي پنن، ڪٽڪن، چارڻن ۽ ڀَٽن ڏني آهي. جڏهن اخبارون ڪونه هيون ۽ سفر ڪرڻ جا وسيلا محدود هئا، تڏهن اهي ڀٽ ۽ ڀڳت هوندا هئا، جي ديسان ديس رلندا وتندا هئا ۽ هتان جون خبرون ڪٿي هُت پهچندا هئا. خشڪ نموني ۾ خبرچار نه ڏيندا هئا، پر ڪَوِتا ۽ ڪهاڻيءَ جي روپ ۾. اهڙو ڪو سنڌي ورلي هوندو، جنهن ڳاڙهي پڳڙي ۽ اڇي جامي وارو ڀڳت نه ڏٺو هوندو. پيرن ۾ ڇير پائي جڏهن ڀڳت اچي عام خلق جي وچ ۾ بيهي، سازن جي سات سان ڳائيندا، اچندا ۽ ڪهاڻيون ڪٿندا آهن، تڏهن ڄڻ ڪيل تماشا، ناٽڪ ۽ ناچ وسري ويندا آهن. سنڌ ۾ اها ڀڳت عام وندرن لاءِ بلڪل عمدو وسيلو هئي. هندو ۽ مسلمان هزارن جي تعداد ۾ بنا خرچ، ڀڳت ڏسڻ ۽ ڀڳتي ٻڌڻ

ايندا هئا ۽ هڪ ئي وقت ناچ، راڳ ۽ ناٽڪ جو رس
وٺندا هئا. اهي ڀڳت ۽ چارڻ آهن، جن اسان جي سنڌ جي
لوڪ ڪهاڻين ۽ گيتن کي جيئرو رکيو آهي." (١)

رچنداڻي اڳتي لکي ٿو:

"هتي هند ۾ لوڪ ساهتيه ۽ لوڪ سنسڪرتيءَ کي پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ زنده رکي وينا آهن سوڍا، سما، متوا، جت ۽ پيون سنڌي ذاتيون جي هن وقت ڪڇ جي ٻني ايراضيءَ ۽ ڪن ٻين دور دراز ڳوٺن ۾ رهن ٿيون. الهن جي محفل هر رات مچندي آهي ۽ ڀڳت ٻدران، شاهه لطيف، چگي شاعر، سالوڻ شاعر وغيره ۽ ٻين مڪاني شاعرن جي بيتن، ڏوهيڙن، وائن ۽ ڪافين سان رات رنگين ٿي ويندي آهي. وري جو ان ئي محفل ۾ سنڌي سگهڙ، ڏرئون ۽ ڏور، هنر ۽ ڳجهارتون ڏيندا، وٺندا ۽ سلينڌا آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي جهولن لفظن جي پلٽ پلٽان ڪندا آهن. اهي ڳالهيون نه رڳو ان محفل کي چار چنڊ لڳائيندڙيون آهن ۽ محفل ۾ شريڪ ٿيندڙن کي وندر ۽ ورونهن ڏيندڙيون آهن، پر آن ڳالهه جو ثبوت به ڏيندڙيون آهن ته سنڌي لوڪ-ساهتيه ۽ سنڌي سنسڪرتي جڳان جڳ پيئي جيئي." (٢)

يقيناً سنڌي لوڪ ساهتيه ۽ سنڌي سنسڪرتي جڳان جڳ جيئندي رهي آهي ۽ قاقيامت جيئندي رهندي. آن کي جيارڻ وارين مٿي ذڪر ڪيترين ئي قومن، قبيلن، نسلن ۽ ذاتين جا نالا ڳڻايا ويا آهن، پر هن مقالي ۾ فقط جتن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اهو ذڪر به فقط تاريخي ۽ ثقافتي حد تائين محدود آهي. سنڌ جي ثقافت ۾ جتن جو حصو، سنڌ جي ثقافت ۾ جتن جو ڪردار ۽ اهڙن ٻين موضوعن جي تفصيلي احوال لاءِ هڪ نه پر ڪئين ڪتاب لکڻا پوندا.

---

(١) پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي، مهاڳ،
(٢) ايضاً

جٽ اصل ڪير آهن؟ اهي هتي جا اصلوڪا رهاڪو آهن يا ڪٿان ٻاهران اچي، هت آباد ٿيا؟ پاڪستان ۾ عموماً ۽ سنڌ ۾ خصوصاً جٽن جا ڌار ڌار ڪهڙا ڪهڙا پاڙا آهن؟ اهي ڪٿي ڪٿي آباد آهن؟ اهي ڪهڙن ڪهڙن نالن سان سڏبا آهن؟ هن ڏس ۾ ڀارت جو عالم ڪالڪا-رنجن قانون گو (Kalika-Ranjan Qanungo) ڪرنل ٽاڊ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

"جٽ لفظ، عالمن جي ڪنن تي پهريون دفعو 'جيٽي' (Gaete) 'يُٽي' (Yuti) ۽ 'ييٽا' (Yetha) جي ڌار ڌار نالن جي صورتن ۾ پهتو. اهي قبيلا 'آمو دريا' (Oxus river) واري خطي جا رهاڪو هئا، پر ٻوليءَ جي ماهرن (Philologists) پهريون دفعو هن راءِ تي اعتراض ڪيو. ڊاڪٽر ٽرومپ ۽ جان بيمس دعوا ڪئي ته جٽ قبيلا خالص هند-آريائي نسل سان واسطو رکن ٿا ڇاڪاڻ ته انهن جي ٻولي، جسماني بناوت ۽ ڊول، هند-آريائي نسل وارن ماڻهن جهڙو آهي ۽ انهن جي ٻولي هنديءَ جو لهجو لڳي ٿي، پر انهن ٻنهي ماهرن ان راءِ طرف ڪوبه ڌيان ڪونه. ڏنو ته جٽن جي نسل جا سٿين قوم سان به ڪي آهڃاڻ ۽ نشان پڻ ملن ٿا. هنن ماهرن کي، سائنس جي آنهن ترقي يافته نتيجن شايد خاموش رهڻ تي مجبور ڪيو جنهن موجب هي قول قبول ڪيو ويو هو ته:

'ڪنهن قوم جي حسب نسب لاءِ ٻولي ڪو دليل مهيا نٿي ڪري'.
(١) (Language is not a proof of race)

ڪالڪا-رنجن اڳتي لکي ٿو:

"ماهر شايد جٽن کي هند-آريائي نسل سان هجڻ واري راءِ جي ثابت ڪرڻ ۾ صحيح هجن، پر اها راءِ تڏهن قبول

---

(1) Kalika-Ranjan Qanungo: "History of the Jats", Foreword by Jadunath Sarkar, Delhi, India, Sunita Publications, 1989, p. 5.

ڪري سگهبي، جڏهن سنسڪرت جي پراچين ادبي مواد ۾
انهن نسلن ۽ ذاتين جي باري ۾ معلومات ڏلي ويئي هوندي.
مهاڀارتا ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي ڏارڙار قومن ۽ ذاتين جي
بيان ۾ جتن بابت ڪابہ معلومات ڏنل ڪانهي، جڏهن تہ
سنڌ ۽ پنجاب کي 'جتن جو گهر' سڏيو ويو آهي(١). "

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جتن کي بلوچ نسل مان هجڻ قرار ڏيندي، جتن جي اصل نسل جي باري ۾ لکي ٿو:

"ٻين ۽ ٽين صدي عيسويءَ ۾، جڏهن ساڪن (Scythian) ڏکڻ- اوڀر ايران واري ڀاڱي يعني سيستان تي قبضو ڪيو، تڏهن جت- بلوچ قبيلن اتان مڪران، موجوده بلوچستان ۽ سنڌ طرف هجرت ڪئي. ساڪ (سٿين)، سيستان فتح ڪرڻ بعد مڪران، بلوچستان ۽ سنڌ کي فتح ڪري، هيٺ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف وڌيا. ساڪن جي انهن ڪاهن سببان هجرت ڪندڙ جت- بلوچ قبيلن، جبلن ۽ رڻ پٽن کي وسايو. بلوچن جي اها سڀ کان آڳاٽي هجرت هئي، جنهن ۾ هڪڙن قبيلن (بروهي- بلوچن) سنڌ ۽ بلوچستان جي جبلن کي وسايو ۽ اتي جي ٻولي اختيار ڪئي. ٻين قبيلن (جت- بلوچن) وڏي اڇي سنڌ ۽ سبيءَ جي بيابانن کي پنهنجو وطن بنايو ۽ ايندڙ صدين واري عرصي ۾ هو مقامي باشندن سان ملي هڪ ٿي ويا ۽ مقامي ٻوليون اختيار ڪيائون. اتر ۾ سبي، لاڙ جي ميدانن ۾، ۽ هيٺ لاڙ طرف ڄاتي، ڪڇ، ٿري ۽ ٻين بيابان علائقن ۾ 'سنڌي- جت- بلوچن' جي آبادي، انهيءَ آڳاٽي هجرت جو يادگار آهي. سنڌن مقامي بود باش جي لحاظ سان پوءِ هڪڙن جت قبيلن مقامي سرائڪي ٻولي اختيار ڪئي ۽ ٻين مقامي سنڌي ٻولي(٢)."

---

(1) Kalika Ranjan., Op. Cit. p. 5.

(٢) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ٻيو ڇاپو، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، ١٩٨٠ع، ص ٣٥ ۽ ٣٦.

بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو:

"سنڌ ۾ ميرجت قبيلن جو اصل ماڳ سبي- لاڙي آهي، جتي شورڻ، جهل، لاڙي ۽ جيڪب آباد ضلعن ۾ سندن گهڻي آبادي موجود آهي، ازانسواءِ سنڌ ۾ هي قبيلا خاص طرح خيرپور، حيدرآباد ۽ ٺٽي ضلعن ۾ آباد آهن. هنن قبيلن ۾ راوچي، هندوستاڻي، بيلساڻي، لاکاڻي، براهماڻي، ڪرمتي، مُنداڻي، سٽتاڻي، بياماڻي، ڪُنڊاڻي، تيجواڻي، سيتالاڻي، ڪُنڊڪاڻي ۽ بلنداڻي شامل آهن. اهي اڪثر جتن واري آڳاٽي ٻولي ڳالهائين ٿا.

لاڙ ۽ ڪڇ جي 'راڏن جتن' ۾ راڏا، شيهه، عامُرَ، لاکاڻي، ميناڻي، ارباڻي، وزيراڻي، مُنداڻي، جيئنداڻي، ربناڻي، ڀنيواڻي، ڏاتواڻي ۽ فقيراڻي وغيره قبيلا شامل آهن. انهن جي ٻوليءَ ۾ پڻ آڳاٽي ٻوليءَ جا الفاظ ۽ فقرا رائج آهن(١).

خاص نقطو هيءُ آهي ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان سواءِ ٻيا به ڪي ماهر جتن کي بلوچ نسل مان تسليم ٿا ڪن. ڪي دوست شاهه لطيف جي ڪلام مان مثال ڏيئي اها دعويٰ ڪندا آهن، ته لطيف پڻ جتن کي بلوچ ٿو قبول ڪري ۽ هيٺ سر سسئي آبري، سر معذوري، سر ديسي، سر ڪوهياري ۽ سر حسينيءَ مان ڪي بيت چونڊي مثال طور پيش ڪجن ٿا، جن ۾ شاهه لطيف پنهونءَ ۽ سندس ڀائرن لاءِ 'ٻانهي ٻروچن جي'، 'بلوچاڻي ٻاهه'، 'ٻاروچاڻي ٻاجهه'، 'ٻاروچو'، 'ٻاروچاڻا ٻار' ۽ اهڙا ٻيا ڪئين لفظ ۽ فقرا ڪم آندا آهن. اهي دوست، اهي لفظ دليل طور پيش ڪري اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ته شاهه لطيف پنهونءَ ۽ سندس ڀائرن کي هڪ طرف 'جت' ٿو سڏي ته ٻئي طرف

---

(١) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ٣٥ ۽ ٣٦.

'پروچ'، يعني انهن جي راءِ موجب اهو ثابت ٿو ٿئي تہ شاهہ لطيف جتن کي، بلوچ ٿو سڏي. ہر هيٺ لطيف جي ڪلام مان اهڙن مثالن ۽ بيتن ڏيڻ کان اڳ هي سوال بہ پيدا ٿئي ٿو تہ شاهہ لطيف پنهوءَ کي 'پاروچو' 'آري'، 'ڄام'، 'پنهو ڄام'، 'آري ڄام'، 'ڄامن سندو ڄام' جهڙا لقب ۽ خطاب بہ ڏني ٿو. سنڌ جي ائنٿراپالاجيءَ جا ڄاڻو اهو قبول ڪندا تہ ڪنهن بہ بلوچ يا بلوچ قبيلي/قبيلن جي سردار کي 'ڄام' لقب يا خطاب مان مخاطب ڪيو ٿيو آهي: ڄام ۽ ڄاموٽ خطاب يا لقب فقط سمات قوم جي سردار لاءِ ڪتب آڻيو آهي. لس ٻيلي جي حاڪم کي 'ڄام' سڏيندا آهن. هو بہ فقط لسٻيلي رياست جو حاڪم هو، ہر سمالن جو سردار پڻ هو. اهڙيءَ طرح اڄ بہ سمن ۽ سمالن جي سردار کي 'ڄام' سڏيندا آهن، لطيف، پنهوءَ ۽ سندس پائرن لاءِ ڪيچي لفظ بہ ڪم آندو آهي. ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ پنهو توڙي بلوچستان جا جت قبيلا بلوچ قوم مان نہ آهن. ہر بلوچستان جي رهاڪوءَ هجڻ جيڪري هو بلوچ سڏبا آهن.

شاهہ صاحب، پنهوءَ يا سندس پائرن کي بلوچ يا پروچ ان ڪري سڏيو آهي جو بلوچستان جي رهاڪوءَ کي مجموعي طور بلوچ يا پروچ سڏيو ويندو آهي، پوءِ ڀاهي اهو بلوچستان جي مسلم باغ جو رهاڪو هجي يا دالبندين جو رهاڪو. اهڙيءَ طرح بلوچستان جي ديره بگٽيءَ جي رهاڪن کي بگٽي بہ سڏيو ويندو آهي، پوءِ اهو ماڻهو ڀاهي هندو هجي يا مسلمان: اهڙي طرح کيتراني، لاسي، جدگالي، مڪراڻي خطيوار ناﻻ آهن، ان لحاظ مان لطيف جتن کي بلوچ ان ڪري سڏيو آهي جو اهي بلوچستان جا رهاڪو آهن.

هاڻ هيٺ اهي بيت مثال طور ڏجن ٿا، جن ۾ شاهہ لطيف بلوچ، پروچ، پاروچو، آريچو، ڪيچي، اوٺي ۽ ڄام وغيره لفظ ڪم آندا آهن.

(الف) پاروچو ۽ پروچ لفظ وارا بيت:

جت وڃايئر جاڻ، پالپٹ پروچن سين (١)

---

(١) غلام محمد شهواڻي: شاهہ جو رسالو، ١٩٥١ع ص ٣٨٠.

ٻالهي ٻاروچن جي، ڪولي ڇڏ م ڪس(۱)

—

ٻچي ٻورج سسئي، ٻلوچاڻي ٻاھ.(۲)

—

وڃي ڪيچ ھُنياس، ٻاروچاڻي ٻاجھ سين (۳)

—

سڀ م پنھو ڀاڻ، پيو ٿاھ. ٻروچ ري (۴)

—

لکو ڪين لطيف چي، ٻاروچو ٻي ٻار

—

تو جو ٻول ٻروچ، ويھي ڪِيو وڪار م (۵)

—

ھوت پَروچي لاھ، ڪنين ڪُنَر ٻانيان

—

ٻالهي ٻاروچن جي، سگُ نہ ساھينديس (٦)

—

سڀ م ڀنھو ڀاڻ ڪينھ ٻئو ٻروچ ري (۷)

—

ٻاروچاڻا ٻار، توڙان ترس نہ سکيا

—

ٻاروچاڻو ٻار، سيوني سُواھ سين

—

ٻاروچن ٻاجھ کھڻي، آن ٿي ڇِلان ڇپرين

—

منھنجو ڪر واڪا، ڀڏڻ ڪر ٻروچ جو

—

متان چوه ٻلوچ تہ ڪميڻيءَ مان ڪين ٿيو

—

(۱) غلام محمد شھواڻي: ص ۳۸۲، (۲) ايضاً، ص ۳۸۵، (۳) ايضاً، ص ۳۸٦، (۴) ايضاً، ص ۲۹۲، (۵) ايضاً، ص ۴۰۹، (٦) ايضاً، ص ۴۰۸، (۷) ايضاً، ص ۴۰۹.

(ب) جت، آري، آريچا، اوٺي ۽ چار لفظ وارا بيت:

سسئيءَ ڪين سمجهيو اوري آريءَ ساڻ (۱)

—

جتن سان ذرو، ليھ لبيرڻ نہ ٿئي

—

ڪيهر ڪاچوئي، روڙ جوڳ جتن لءِ

ووڙهہ سپ وٽاڻ، يارَ ڪارڻ جتَ جي (۲)

—

رتيءَ جي رهاڻ، جي اڙايم جتَ سين (۳)

—

آري اکهاڙن کي، ٻنهو چار ٻراهي (۴)

—

ڏکا ڏونگر چار، بَرڪر معذورن تي (۵)

—

وينو ڏي ڏکين کي، ٻنهو چار ٻوچارا (٦)

—

سو ٻارج هوت، وريهي مون معذور سين (۷)

—

ويو چاڪائي جت، ويري ڪيہ ولات جو

—

سندو سورڻ خط، ڏنم هوت هٿن سين (۸)

—

ڏهلا مون کي ڏيه ڦٽا، ٻير چار چيون (۹)

—

ٻنهون چار، ٻترت سين، ويهي سو وَ وراهيو

—

نہ سمي، نہ سومري، نہ آئون جتَ، اوٺي (۱۰)

—

(۱) غلام محمد شهواڻي: ص ۳۸۰، (۲) ايضاً، ص ۴۰۹، (۳) ايضاً، ص ۴۱۱، (۴) ايضاً، ص ۴۱۲، (۵) ايضاً، ص ۴۱۳، (٦) ايضاً، ص ۴۳۰، (۷) ايضاً، ص ۴۳۳، (۸) ايضاً، ص ۴۳۳، (۹) ايضاً، ص ۴۴۹، (۱۰) ايضاً ص ۴۴۲.

اکيون آريءَ ڄام جون، نڌي سين آهن (۱)

—

اکيون آريءَ ڄام جون آهن انڌي ساڻ

—

ولي ڇُلي ڇپرين ڄام وڄاير ڄاڻ (۲)

—

آئي ٻڌا اونيين، موتي ڪي مين (۳)

—

ارڏا آريءَ ڄام ري، ڪذ ر ڪذ رهام (۴)

—

جيڏيون جا جڙ لائي، جيءَ جتن سين (۵)

—

عشق آريءَ ڄام جو، نباهي نيين

—

جتا شال جيو! جيو! تا جاڙون ڪرهو

—

جتن جا جيلا، تي سات ٻچائي مسئي

—

ويني ڳوڙها ڳاڙيان، تن ڄامن لاءِ ڄمار

—

آيس آريءَ ڄام جا، تڙ توڏا تيلا

—

الله آريچن ڪي، ڪوسو واءُ مَ وَڳ

—

لڏيندي لباس، جتن جيڏوئي ڪئو

—

اڇي آريءَ ڄام جو، وَڻ وَڻ منجهان واس

—

جتن ڪر جتن جو، آيا ڪي ايندا،

—

(۱) غلام محمد شهوائي: ص ۴۴۶، (۲) ايضاً، ص ۴۵۳، (۳) ايضاً، ص ۴۶۷؛
(۵) ص ص ۴۷۰، ۴۷۵، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۳۴، ۵۰۸، ۹۴۵.

جاڳائي جتن، گورا ڳس هلائيا

—

ڪيچان آيو قافلو، ڄامڻ سنڌو ڄام

—

عشق آريءَ ڄام جي، ڪيس لڳائي نيهه

—

جتن جي ضرور، مادر ماري آهيان

—

آهي آريءَ ڄام جي، هيت هُت حوالي

—

اسين ٻاڻ ٻروچ، پورهيت پنهوءَ ڄام جا

—

آتي آريءَ ڄام جو، قاصد آيس ڪوءِ

—

جتا شال جيو آن جو ڪنين مدو مَ سٺان

—

شاهه جي رسالي مان مٿي ڏنل مصرعن مان ثابت ٿو ٿئي ته شاهه صاحب جتي 'ٻروچ'، 'ٻاروچ'، 'ٻاروچو'، ۽ 'ٻاروچاڻا ٻار' لفظ ۽ فقرا ڪم آڻدا آهن، آتي 'آري'، 'آريچن'، 'اوٺي'، 'جت'، 'پنهو ڄام'، 'ڄام'، 'آري ڄام'، 'هوت' ۽ 'ڄامن سنڌو ڄام' جهڙا خطاب ۽ لقبن وارا لفظ ٻه ڪم آڻدا آهن، جيڪي سمات قبيلن يا غير بلوچ قبيلن لاءِ ڪم آڻدا ويندا آهن. مٿيارين ۾ رهندڙ سنڌ جي سمن سيدن جي سردار کي 'ڄاموٽ' سڏيندا آهن. اهو لفظ يا لقب خاص طور الهن سيدن لاءِ ڪم آڻدو ويو آهي، ۾ ڪنهن بلوچ يا بلوچ سردارن لاءِ 'ڄام' يا 'ڄاموٽ' لفظ يا لقب ڪم نه آندو ويندو آهي.

پيو توجهه طلب نقطو هي به آهي ته لطيف هڪ ٻاسي پنهو ۽ سندس ڀائرن کي 'بلوچ' ۽ 'ٻاروچا' ٿو سڏي ته ٻئي ٻاسي آريجا، 'ٻرفت'

۽ 'بروهي' بہ ٿو ڪوني؛ مثال طور شاهہ صاحب جو هي بيت ملاحظہ فرمايو:

جبل جيڏوئي، آڏو آريچن ڪي،
وٽي وَرُ واٽ وٺا، بُرفتَ، بروهي،
رُڃن ۾ روئي، پسان شال پهوءَ ڪي (١).

سنڌ جي تاريخ جي ڄاڻن ۽ 'نسل جي علم' جي ماهرن کي معلوم آهي تہ آريچا، بُرفت ۽ بروهي بلوچ نسل مان نہ آهن. ثابت ٿيو تہ شاهہ صاحب جتن کي بہ بلوچ ان ڪري سڏيو آهي جو اهي، بلوچستان جا رهاڪو آهن. خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ مان بہ اهوئي ظاهر ٿئي ٿو.

هن ساري بحث مان هي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي تہ جت، ڪنهن بلوچ نسل مان نہ آهن، پر بلوچستان جي رهاڪو هجڻ جي ڪري، بلوچستان جي جتن کي بہ بلوچ سڏيو ويو آهي.

هن ڏس ۾ مشهور ايٿنالاجسٽ، محترم بيليو (Bellew) جتن کي بلوچ لٿو ڪوني، پر هن جي خيال موجب جَت، سنڌو ماٿر جي هيٺين خطي جا اصلوڪا رهاڪو آهن ۽ هت ڪٿان بہ ٻاهران ڪونہ آيا، بلڪ هتان ئي پين پاسن طرف پکڙيا. بيليو پنهنجي مشهور ڪتاب The Races of Afghanistan ۾ لکي ٿو:

”جَت، ڪئي ۽ سٿيا، اصل سنڌو ماٿر جا رهاڪو آهن، جيڪي هندو ڪش جبلن ڏانهن لڏي ويا هئا. يورپي ماهرن جي خيال موجب جَتَ (Gaetes) ۽ ڪئي (Catti) هن علائقي ۾ وڏي تعداد ۾ نظر اچن ٿا. جتن کي هاڻ هت (افغانستان ۾) 'گوجر' سڏيندا آهن“ (٢).

(١) غلام محمد شهواڻي: حوالو ڏنل آهي، ص ص ٥٢، ٥٢٤، ٥٢٨، ٥٢٩ ۽ ٥٣٠

(2) Bellew, H. W., "The Races of Afghanistan" Reprint, Lahore, Sange-Meel Publications, 1979, p.2.

محترم بيليو اڳتي لکي ٿو:

”جٽ، ڪٺي ۽ سٿيا، افغانستان ۾ پنجين ۽ ڇهين صدي عيسويءَ ڌاري اڌي آيا، پر هت (افغانستان ۾) هاڻ جٽن جي نالي سان ڪوبہ قبيلو نہ ٿو رهي؛ آهي هاڻ ’گوجر‘ سڏبا آهن“ (١).

امپيريئل گزيٽيئر آف انڊيا ۾ محترم هنٽر لکي ٿو:

”افغانستان ۾ رهندڙ جٽ، بلاشڪ جٽن جي قبيلن سان واسطو رکن ٿا ۽ اُهي منجهان آهن. جٽ جيڪي هاڻ لاهور کان وٺي ڪراچيءَ تائين آباد آهن، ۽ جن جو بہ بنياد پڻ پنهنجا پار پتا وساري چڪو آهي، انهن جو تعداد وڏي آباديءَ تي مشتمل آهي“ (٢)

مٿي محترم بيليو جي حوالي سان ڄاڻايو ويو آهي تہ ’جٽ قبيلا‘ اصل ۾ سنڌو ماٿر جي هيٺئين خطي جا (يعني لاڙ ۽ ڪڇ جا) رهاڪو آهن، جيڪي هتان پين طرفن لڏي ويا. بيليو هن ڏس ۾ وڌيڪ لکي ٿو:

”سنڌو ماٿر جي هيٺين خطن سان ڏکڻ کان پوءِ، جٽن پنجاب جو رخ ڪيو ۽ آتي هاري پنجي سهارو ورتائون ۽ ’جاٽ‘ سڏجڻ لڳا (٣) .

محترم بيليو اهو بہ ڄاڻائي ٿو تہ سوات جي واديءَ ۽ افغانستان ۾ رهندڙ ’گوجر‘، اصل ۾ ’جٽ‘ آهن. هن سلسلي ۾ هڪ ڌار مقالي (گوجر ۽ گوجري ٻولي) ۾ هن موضوع تي تفصيل سان بحث ڪيو ويو آهي. هن ڏس ۾ بيليو فرمائي ٿو:

---

(1) Bellew H. W. Op. Cit. p. 2

(2) Hunter, W. M., Imperial Ghzetteer of India, Vol: IX, Second Edition, 1881, p. 44.

(3) Bellew, H. W., Op. Cit; p. 65.

”گوجر، اصل ۾ جَٽ آهن، جيڪي سنڌو ماٿر جي هيٺين
خطي مان لڏي، اُتر ۽ اُتر-اوڀر ۽ اُتر-اولهه طرف ويا“ (۱).

بيليو اڳيان به اڳتي لکي ٿو:

”پنجين ۽ ڇهين صدي عيسويءَ ۾ جٽن ۽ ڪٽين، مقامي
رهاڪن گنڌارين کي، اولهه طرف ’هيلمنڊ‘ (Helmond)
جي واديءَ ڏانهن پچائي ڪڍيو. هن دعوا جي تصديق هن
حقيقت مان به ملي ٿي ته جٽن جي باقيات هن وقت به هنن
علائقن ۾ پشاور جي واديءَ ۾ ڪثرت نظر اينديون، پر هاڻ
هو پاڻ کي جٽ نه، پر ’گوجر‘ سڏيندا آهن. هنن جي ڪرت
۽ ڏنڍو مال جا ڌڻ پالڻ ۽ کيتي باڙي ڪرڻ آهي“ (۲).

جٽن جي پهچ ۽ ڪثرت جي باري ۾ محترم ڪالڪا-رانجن لکي ٿو:

”هاڻ سنڌو-ماٿر کان اڳتي بلوچستان، پشاور جي وادي ۽
ويندي سليمان جبلن جي قطار تائين، جٽن جي ڪثريل آبادي
نظر ايندي آهي.“ (۳)

اٽڪ ڊسٽرڪٽ گزيٽيئر جو مصنف، پنجاب جي اٽڪ ضلعي ۾ جٽن
جي آباديءَ جي باري ۾ راهه ڏيندي لکي ٿو ته:

”اها خبر نٿي پوي ته جٽ، هت ڪٿان آيا ۽ ڪڏهن آيا؟
ممڪن آهي ته اهي اوڀر کان آيا هجن: جيتوڻيڪ هو (جٽ)
هتي جا اصلوڪا رهاڪو نه آهن، پر اهو يڪسان چئي
سگهجي ٿو ته عام راجپوتن ۽ جٽن جي وچ ۾ ظاهري
ڏيک ويک، شڪل ۽ صورت ۽ قدڪاٺ ۾ ڪو به فرق ڪونهي.
هتي جا جٽ آبادگار (Cultivators) ۽ هاري آهن“ (٤).

---

(1) Bellew H. W. Op. Cit. p. 65
(2) Ibid.
(3) Kalika-Ranjan Qanungo, Op. Cit., p. 1.
(4) Punjab District Gazetteer, Vol: XXIX-A, Attock District, Lahore, Punjab Govt, 1907, p. 92.

وي-اي-سمٿ (V. A. Smith) جو حوالو ڏيندي، ڪاليڪا لکي ٿو:

"جڏهن بيشمار، بالا، البرو-سٿين، گجر ۽ هُن قبيلا ڇهين صديءَ ۾ ڀارت لڏي آيا، تڏهن آنهن مان جيڪي شان مانُ سان رهڻ لڳا تن کي راجپوت سڏيو ويو ۽ آهي قبيلا، جن زراعت جو پيشو اختيار ڪيو، تن کي جٽ سڏيائون." (١)

پڻي هنڌ سمٿ لکي ٿو تہ جٽ، گُجرن کان ٿورو پوءِ، پر ساڳئي وقت ۾ برصغير ۾ لڏي آيا هئا. هُو سڄي ملڪ ۾ پکڙجي ويا هئا ۽ اثر رکندا ويا، ليسٽ پرمار راجپوتن، دهليءَ تي سندن قبضي کي ختم ڪيو ۽ کين مالوا طرف ڌڪي ڪڍيو، ۽ رانوڙ، بيڪانير تي قابض ٿيا، پائين جيسلمير تي قبضو ڪيو ۽ جٽن کي آتان پڄائي ڪڍيائون" (٢).

محترم اينڪن جٽن جي اصل نسل جي باري ۾ لکي ٿو:

"جٽ سنڌي قبيلو آهي، پر سٿين قوم جي باقيات آهن، جيڪي آڳاٽي زماني ۾ هن طرف لڏي آيا. هنن جو رڪارڊ ڪڇي ٻوليءَ جي 'لوڌا' (Nudha) ۾ موجود آهي، جتان اهي قبيلا ڏکڻ سنڌ ڏاهن لڏي ويا، جتي هنن جي اڪثر آبادي آهي. مشهور سياح، ابن حوقل، ڏهين صديءَ عيسويءَ ۾ هنن کي هن علائقي ۾ ڏٺو. هي آنن جا وڳ ڌاريندا هئا ۽ آنن جي ڪري هي علائقو مشهور هو. اڄ ڏينهن تائين هي قبيلا ساڳيو ڌندو اختيار ڪريو اچن" (٣).

جٽن جي باري ۾ جرمن ماهرن ۽ محققن، هرهڪ ڊاڪٽر زيگ ويسٽ فال (Dr. Sigrid Westphal) ۽ سندس ودوان بيگم

(1) Imperial Gazetteer, Op. Cit. p. 173.
(2) Aitken, E. H., Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, Reprint, Indus Printers, 1986, p. 174.
(3) Kalika-Ranjan, Op. Cit., p. 173.

ڊاڪٽر هائينس ويسٽ فال (Dr. Heinz Westphal) جي راءِ پڻ وڏي اهميت واري آهي. هنن ٻنهي ماهرن، جتن جي اصل نسل ۽ حسب نسب تورڙي لڏپلاڻ جي باري ۾ وڏي جاکوڙ ڪري تحقيقي رپورٽ لکي. هنن هن سلسلي ۾ جرمنيءَ کان جتن جا آبتا پيرا کڻيا ۽ مصر، اردن، عراق، ايران، افغانستان، بلوچستان، صوبه سرحد، لسٻيلي، پنجاب، ڪوهستان، اتر سنڌ، لاڙ، ڪڇ ۽ راجستان ۾ جتن جي لڏپلاڻ وارا ماڳ ۽ مڪان ڏٺا، انهن جا پار پتا پڇيا. هو لکن ٿا:

”بحث طلب نقطو هي آهي ته ڇا برصغير پاڪ-هند جي اتر-اولهه واري علائقي ۾ جيڪي خاله بدوش مال چاريندڙ قومون آباد آهن، اهي آرين جي نسل مان آهن؟ ڇاڪاڻ ته ماهر اِن ڳالهه تي يقين ڪن ٿا ته پنجاب ۾ رهندڙ راجپوتن سان هنن جي گهري مشابهت محسوس ٿئي ٿي“(١).

هو اڳتي لکن ٿا:

”جت قوم قديم سنڌ ۾، اسلام جي ظهور کان اڳ، لاڙ واري حصي، ڪڇ ۽ راجستان ۾ آباد هئي. هن قوم جا مختلف قبيلا ۽ پاڙا، اسلام جي سنڌ ۾ آمد کان اڳ، سنڌ مان لڏي بلوچستان، لس ٻيلي رياست، قلات رياست، ايران، عراق، اردن، عربستان ۽ ايجا به اڳتي وڏي وڃي آباد ٿيا (٢).

محترم ڪالڪا جي راءِ ۾ يڪسانيت ڪانهي. هو پنهنجي مذڪور ڪتاب جي آخري صفحن ۾ لکي ٿو:

”جتن جي پنهنجي طرفان لکيل ڪابه تاريخ ڪانهي. سنڌ سياسي تاريخ به دهليءَ جي سياسي تاريخ سان گڏ منجهائي

---

(1) Sigrid Westphal Dr., & Heinz westphal Dr. Jats of Pakistan, Berlin, Duncker and Humbort, 1964, p. 97.

(2) Ibid., p. 104.

ويٺي آهي. دراصل جتن جي تاريخ کي نئين سر صاف ۽
واضح طور لکڻ جي گھڻي ضرورت آهي(١)."

ڪالڪا جي خيال موجب:

"جت ۽ راجپوت ساڳئي اسل سان واسطو رکن ٿا، ڇاڪاڻ
ته جسماني بناوت، ٻولي، اخلاق، آتڻ ويهڻ جي آدابن ۽
اصولن، طبعي رجحان ۽ جذبن، سوچ ۽ راجوٽي سمجھ توڙي
سماجي لکاهه کان اڄ جا جت، هندن جي ٻين ٽن ذاتين جي
پيٽ ۾ قديم آرين جا نمائنده ۽ وارث لڳن ٿا(٢)."

ڪالڪا ٻئي هنڌ لکي ٿو:

"جت قبيلا، الدو-ستين لسل سان واسطو رکن ٿا. ڀارت
جي يورپي مؤرخن ۽ 'انساني لسلن جي علم' (ethnology)
جي ماهرن هي الومان ڪيو ته محنتي، جفاڪش ۽ جنگجو
قبيلا جھڙوڪ: راجپوت ۽ جت، ڀارت ۾ يقيناً اتر-اولهه وارن
علائقن کان آيا آهن، جيڪي ويدڪ آرين جي ڪمزور ۽
ٽڪل قبيلن تي حاوي ٿيڻ جي ويا ۽ الهن کي اوير ۽ ڏکڻ
طرف ڀڄائي ڪيڍيائون، ڇاڪاڻ ته تاريخ جي مطالعي مان
اهوئي معلوم ٿو ٿئي ته سڪندر اعظم جي زماني کان وٺي
احمد شاهه درانيءَ جي حملي تائين، ٻاهرين حمله آورن، هميشه
مقامي باشندن ۽ حڪمرانن تي پنهنجو تسلط ڄمايو ۽ پنهنجي
حڪومت قائم ڪئي. تاريخ مان اهو پڻ ثابت ٿو ٿئي ته
وچ مشرق جيڪو ڀارتين جو مشهور ٺڪاڻو رهيو آهي، اتان
ڪيترائي حمله آور جھڙوڪ: سٿيا، ڪشان ۽ هن برصغير
تي ١٠٠ ق-م کان ٦٠٠ع تائين حملا ڪندا رهيا ۽ فتح

(1) Kalika, p. 188.
(2) Ibid., p. 1.

حاصل ڪيائون ۽ آخرڪار هتي جا ئي ويهي رهيا ۽ هتي جي سماج جو حصو بنجي ويا (١)."

هن ڏس ۾ ڊاڪٽر زيگ ويسٽ فال ۽ هائينز ويسٽ فال لکن ٿا:

"هيءَ هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ وڪرماجيت کي ساڪ (سٿين) حملہ آورن سان ٥٧ ق-م ۾ مقابلو ڪرڻو پيو هو ۽ اها بہ حقيقت آهي تہ برصغير پاڪ-هند جي سيني اتر-اولهہ وارن حصن ۾ الهن (ساڪن/سٿين) جو سڪو جميل هو؛ ليڪن ساڪ/سٿيا الهن خالہ بدوش ٽولن جو مجموعي نالو هو، جن ڪجهہ صديون اڳ برصغير کي پنهنجن حملن جو نشانو بنايو هو.

بهرحال هي سمجهڻ (فرض ڪرڻ) زياده مناسب ٿيندو تہ الهن (ساڪن/سٿين)، آنن ۽ مينهين پالينڌڙ جت قبيلن سان پاڻ کي ضم ڪرڻ آسان سمجهيو ڇو تہ هنن جي پنهنجي روزمره واري زندگي، جتن جي زندگيءَ والگر خالہ بدوش هوندي هئي. اهو بہ انديشو آهي تہ جت قوم اڳ ۾ آيل ساڪن/سٿين جي باقيات مان هجن، جيڪي حملي کان پوءِ هت رهجي ويا هجن ۽ هتي ئي آباد ٿي ويا هجن (٢)."

ڪالڪا لکي ٿو تہ:

"سر جيمس ڪئمپل (James Camphell) جتن کي ٻاهران آيل ٿو سڏي، جيڪي برصغير پاڪ-هند ۾ ١٥٠ ق-م کان ١٠٠ ق-م تائين حملہ آورن سان گڏ آيا (٣)."

ڪاليڪا، ايليٽ جي حوالي سان لکي ٿو:

---

(1) Kalika-Ranjan, Op. Cit., p. 174.

(2) Sigrid Westphal, Dr. & Heinz Westphal, Dr., Op. Cit., p. 97.

(3) Ref: I, p. 12.

"اهان وٽ ڪوبہ مستند تاريخي احوال ڪونهي تہ جٽ، آتر-اولهہ واري علائقي طرف ڪيئن لڏي ويا ۽ برصغير جي سرحدن کان ٻئي طرف اڳتي ڪيئن ويا، جڏهن تہ برصغير جي تاريخ جي اوائلي ۽ ابتدائي زماني ۾ الهن کي منصوره کان ڪرمان تائين ۽ ان کان سواءِ ايران جي سرحدي علائقن ۾ عرب سياحن، جاگرافيدانن ۽ مؤرخن، ڪيتي ٻاڙي ۽ مال پالڻ وارن ڌندن ۾ مشغول ڏٺو (١)."

ڪالڪا، هڪ ٻي راءِ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ:

"هڪ راءِ هيءَ بہ آهي تہ جٽ اصل ۾ هند-آريائي لوڪ آهن، جيڪي اوڀر وارن علائقن کان لڏي آيا ۽ نہ ڪ انڊو-سٿين، جيڪي 'آمو دريا' (Oxus river) کان آيا هئا. بلاشڪ جٽن جا ڪي قبيلا ۽ ٻاڙا، برصغير مان، پاڻين سان گڏ، آتر طرف لڏي ويا ۽ ڪن صدين جي گذرڻ کان پوءِ، ايران جي سرحدي علائقن کان سنڌوءَ جي ايرلدي ڪناري طرف واپس لڏي آيا، يعني هو (جٽ) دراصل برصغير جا اصلوڪا رهاڪو آهن ۽ کين (جٽن، گڏي) لغوي لحاظ کان ساڳين آوازن جي بنياد تي 'جيتي' (Gaete)، 'يتي' (Yuti)، 'ييتا' (Yetha) يا 'انڊو-سٿيا' سڏڻ صحيح نہ آهي (٢)."

ساڳي راءِ ڊاڪٽر زيگ ويسٽ فال ۽ سنڌس فاضل بيگم جي آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ جٽ قبيلا، بلوچستان کان سنڌ ۾ لڏي ڪونہ آيا هئا، پر ان جي برعڪس هي قبيلا، سنڌ مان بلوچستان، پنجاب، ايران ۽ عراق طرف لڏي ويا هئا. هنن ٻنهي جرمن ماهرن جي راءِ موجب:

(1) Elliot, H. History of India, Vol: I, pp. 14, 449 & Vol: II, p. 247.

(2) Kalika-Ranjan, Op. Cit , p. 174.

"عراق ڏاڍهن لڏي ويل جَت، اچا تائين عراق جي ڏاکڻين حصي ۾ آباد آهن ۽ پنهنجي مختلف رهڻي ڪهڻيءَ جي ڪري، عراق جي ٻين قومن کان مختلف آهن ۽ عراقي هنن کي 'مَتدان' سڏيندا آهن (۱)."

ڊاڪٽر زيگ ويسٽ فال وارا اڳتي لکن ٿا:

"عراق جا مَتدانَ (جت) سَرَن ۽ ڍَڳن وارين ڍڻن تي، ڪکن مان ٺهيل واڙين ۽ ويڙهن ۾ رهندا آهن. هو ڍڳن ۽ سَرن جهڙن ڳاهن ۽ ڪانن مان تڏا، تئواريون ۽ پيٺون شيون ٺاهي وڪڻندا آهن. هنن جو مکيه ڌنڌو مينهيون پالڻ آهي. پاڻيءَ جي گهٽجي وڃڻ ۽ سڪي وڃڻ سبب، هي ماڻهو پنهنجا ڌڻ ڪاهي، گاهه ۽ پاڻيءَ جي سانگي گهمندا وتندا آهن. هو مينهين جي کير ۽ مکڻ تي گذر ڪندا آهن. مکڻ پروارن شهرن ۾ وڪڻندا آهن. 'عرب' ۽ 'مدان' هڪ ٻئي مان شاديون ڪونه ڪن، بلڪ سڀ عرب قبيلا مدان کي پاڻ کان گهٽ درجي وارا سمجهندا آهن (۲)."

بلوچستان ۾ لڏي ويل جتن کي، سندن زبان جي ڪري 'جدگال' (جد يعني جت، + گال يعني ٻولي) سڏيو ويو (۳).

زيگ ويسٽ فال جي راءِ موجب:

"جدگال، راءِ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (۴۹۲ع کان ۶۴۲ع) ۾ سنڌ مان لڏي، بلوچستان جي ڪڇي ۽ لس ٻيلي

---

(1) Sigrid Westphal & Heinz Westphal, Dr., Op. Cit. pp. 52–55 and 88–89.

(2) Ibid.

(۳) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، ڇاپو پيو، ڄامشورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ۱۹۸۲ع، ص ۱۴۴ع.

وارن علائقن ۾ پکڙجي ويا ۽ اتي ئي ويهي رهيا. هت هن قوم (جدگال) جا گهڻ ۾ گهٽ چاليهه پاڙا رهن ٿا(۱)."

سنڌ جو مشهور مورخ، جناب مولائي شيدائي لکي ٿو:

"راءِ گهرائي جي حاڪم راءِ ديوائج (ديوراج) جي حڪومت واري زماني ۾، جدگال سنڌ جي فوج ۾ هولدا هئا. پنجين صدي عيسويءَ ڌاري ' سفيد هڻن' (White Huns) بلوچستان ۾ آيا، انهيءَ زماني ۾ جت قبيلا پڻ گهڻي تعداد ۾ بلوچستان ۾ اچي آباد ٿيا ۽ عربن جي ڪاهن وقت يعني ستين صدي عيسويءَ ۾ بلوچستان ۾ ميد ۽ جت قومون گهڻي تعداد ۾ آباد هيون. ميد ڏکڻ ۾ سمنڊ جي ڪناري تي آباد هئا ۽ جٽ (جدگال)، ڪڇي، لس بيلي ۽ مڪران ۾ آباد هوندا هئا(۲)."

جناب مير احمد يار جي راءِ موجب جدگال، بلوچستان واري علائقي ۾، بلوچ قبيلن کان اڳ آباد ٿيا هئا. هو لکي ٿو:

"اها مڃيل حقيقت آهي ته بلوچ قبيلا، بلوچستان جا اصلوڪا رهاڪو نه آهن، پر مڪران ۽ بلوچستان ۾ بلوچ قبيلن چوٿين صدي عيسويءَ کان اچڻ شروع ڪيو. بلوچ قبيلن جي اچڻ کان اڳ هن علائقي ۾ دراوڙ، عرب، ايراني، بروهي، راجپوت ۽ جدگال گهڻي تعداد ۾ رهندا هئا(۳)."

بلوچستان ڊسٽرڪٽ گزيٽيئر ۾ ڄاڻايل آهي ته:

"جنهن زماني ۾ ابن حوقل مڪران پهتو هو تنهن زماني ۾

---

(1) Sigrid Westphal, 2, p. 104.

(۲) مولائي شيدائي: جنت السنڌ، حيدرآباد سنڌ، سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۵۸ع، ص ۰۲۲.

(2) Mir Ahmed Yar Khan, "Inside Baluchistan", a biography, Karachi, Royal Book Company, 1977, p. 143.

يعني ڏهين صدي عيسويءَ ۾، مڪران تي جدگالن جو قبضو هو، جيڪي قديم زماني کان هت رهندا هئا ۽ اُن زماني ۾ ڪرمان کان هيٺ سارو ملڪ، سنڌ جي سرحد ۾ داخل هو ۽ آتي جا رهاڪو سنڌي سڏبا هئا ۽ لشڪر ۾ به سنڌي جوانن جي اڪثريت هوندي هئي، آلهن مان ڪي اجا تائين بلوچستان، دشت ۽ ڪرمان واري ايراضيءَ ۾ رهن ٿا ۽ پاڻ کي جدگال سڏائين ٿا. الهن جي ٻولي به سنڌي آهي جنهن کي هو جدگالي سڏيندا آهن" (۱)

ڪاليڪا، ايليٽ جي حوالي سان لکي ٿو:

"مجمل التاريخ ۾ هڪ دلچسپ وارتا بيان ڪيل آهي. اُن ۾ ڄاڻايل آهي ته سنڌ جي جتن ۽ ميدن گڏجي راجا 'ڏريوڌن' جي دربار ۾ پنهنجا نمائنده موڪليا ۽ عرض ڪيائون ته 'راجا ڏريوڌن' الهن (جتن ۽ ميدن) جي مٿان ڪنهن کي حاڪم مقرر ڪري، 'جت' ۽ 'ميد' سنڌوندي‌ءَ جي 'ٻهار' چاڙ وٽ رهندا هئا، 'ميدن' جي جتن تي چڙهت هئي. 'ميدن'، 'جتن' تي ڏاڍا ظلم ڪيا جنهن ڪري 'جتن' جا ڪافي قبيلا سنڌ مان لڏي، پنجاب ۾ 'پنج ند' جي ڀيءِ پر وڃي ويٺا، پر ڪڏهن ڪڏهن ٻيڙين جي وسيلي، 'ميدن' تي حملو ڪندا هئا، جن وٽ رڍن جا وڏا ڌڻ هوندا هئا. 'جتن' جي الهن لڳاتار حملن، 'ميدن' کي ڪمزور بنائي ڇڏيو. 'جتن' جي حملن جي ڪري بيشمار ميد مارجي ويا ۽ آخرڪار 'جتن'، 'ميدن' جي ملڪ ۾ ڦرلٽ مچائي، ۽ 'ميدن' کي مطيع بنائي ڇڏيو.

'راجا ڏريوڌن'، سنڌس پيڻ، 'داسل (دُشال) ديويءَ' کي،

---

(1) Balochistan District Gazetteer Series, Vol: VII, Makran, Karachi, the Times Press, 1907, pp. 41-72.

جيڪا 'مها راجا جئدرٿ' (Jayadratha) جي راڻي هئي،
'جٽن' ۽ 'ميدن' جي مٿان حاڪم مقرر ڪيو. آن زماني ۾
'جٽن' ۽ 'ميدن' واري ملڪ ۾ ڪوبه برهمڻ ڪونه رهندو هو،
آن ڪري 'راڻي داسل' پنهنجي پاءُ، 'راجا ڏريوڌن' کي
خط لکيو ۽ گذارش ڪيائين ته راجا سندس مدد ڪري ۽
برهمڻ جا ڪجهه گهر سندس راڄ ۾ لڏائي موڪلي.
'راجا ڏريوڌن'، سڄي ملڪ مان ٽيهه هزار برهمڻ 'راڻي داسل'
جي راڄ ڏانهن موڪليا" (۱).

ڪاليڪا اگني لکي ٿو ته:

"جٽ قبيلا جنگجو ۽ ويڙهاڪ هوندا هئا، ان ڪري ايراني ۽
موريا شهنشاهن ۾ فوج ۾ به ڀرتي ٿيل هوندا هئا، اهو
سنڌ ۾ برهمڻ جي دور حڪومت ۾ انهن کي گهڻو ڪجهه
پوکڻو پيو. سنڌ ۾ چچ برهمڻ جي حڪومت واري زماني ۾
هنن تي ڏاڍا ظلم ڪيا ويا. هو حاڪمن مان غلام بڻجي ويا
۽ کين (جٽن کي) نفرت جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو، ۽
انهن کي جاهل، جٽ ۽ بيوقوف سڏيو ويندو هو. ان ڪري
هنن سنڌوءَ يا ٻين ندين جي ڪنارن تي پنهنجا اجها اڏيا. هنن سان
ملڇن وارو ورتاءُ ڪيو ويندو هو. شايد اهو ئي سبب آهي
(ڪاليڪا لکي ٿو ته) جو 'يئنان چئانگ' (Yuan Chwang)
جيڪو ستين صدي عيسويءَ ۾ هت آيو هو، تنهن لکيو
آهي ته سنڌ ۾ شودرا حاڪم هو، ۽ يارهين صديءَ ۾
البيرونيءَ جٽن کي ليچ ۽ نفرت واري درجي تي ڏٺو. اهو ئي
سبب آهي جو جٽن، سنڌ ۾ رڻ پٽ وچي وسايا ۽ پنهنجا
اجها انهن ماڳن تي اڏيا ۽ اهو ئي خطو سنڌ لون ڪهڙن يا
ٿاٽن نڪائن طور مشهور ٿيو" (۲).

---

(1) Kalika-Ranjan, Op. Cit., p. 173.
(2) Ibid, p. 14.

سنڌ جو برهمڻ حاڪم چچ، جتن جو وڏو دشمن هو. جتن ۽ لوهاڻن جو مان گهٽايائين ۽ ڪيترن جتن کي غلام بنائي، پنهنجن اميرن جي درن تي پانهن طور مقرر ڪيائين. ڪيترن ئي جت خالدانن ۽ قبيلن جي سردارن کي گرفتار ڪيو ويو هو. انهن کي برهمڻ آباد واري قلعي ۾ قيد رکيائين؛ آخرڪار هيٺين شرطن تي انهن کي آزاد ڪرڻ قبول ڪيائين (١) :

(i) هُو پاڻ سان ڪوبہ هٿيار ۽ تلوار وغيره ڪونہ کڻندا ۽ نہ وري پاڻ وٽ ڪو هٿيار رکندا.

(ii) هُو (جت) ڪڏهن بہ مخمل يا ريشم جو ڪو پڙڪيدار لباس ڪونہ پائيندا ۽ نہ وري شالون ڍڪيندا.

(iii) هُو (جت) پنهنجن گهوڙن تي ڪنهن بہ قسم جا سنج ڪونہ رکندا ۽ انهن (گهوڙن) جي اگهاڙن پٺين تي چڙهندا.

(iv) هُو پنهنجا مٿا ۽ پير هميشه اگهاڙا رکندا.

(v) هُو جڏهن بہ پنهنجن گهرن کان ڪٿي ٻاهر ويندا تہ پاڻ سان ڪتا ڪٺي ويندا تہ جيئن سندن سڃاڻپ ٿي سگهي.

(vi) هنن کي جڏهن بہ ڪو جاسوس يا سولهون مقرر ڪبو، تڏهن هُو پنهنجا فرائض وفاداريءَ سان بجا آڻيندا.

چچ جي مرڻ کان پوءِ، ڏاهر جي ڏينهن ۾ بہ جتن سان ساڳيو رويو اختيار ڪيو ويو. هنن لاءِ هيٺيان حڪم صادر ٿيا (٢) :

(i) هُو ريشمي يا پڙڪيدار ۽ رنگدار لباس ڪونہ پائيندا.

(ii) هُو ڪاري رنگ جي ڪپڙي جي گوڏ ٻڌندا.

(iii) پنهنجي ساڄي ڪلهي تي ڪپڙي جو ٽڪر رکي هلندا.

اهڙن ظالمانہ حڪمن ۽ برتاءَ جي ڪري جت سردار ۽ قبيلا اندر ئي اندر سندن (برهمڻ حاڪمن جي) خلاف هوندا هئا ۽ انهن

---

(1) Kalika, p. 14.

(2) Ibid. Op. Cit., p. 15.

جي مخالفت ڪندا رهندا هئا. هو رستن ۽ شاهراهن تي ڦرلٽ ڪندا هئا ۽ ڌاڙا هڻندا هئا (۱). بلوچستان جي ڪيڪانان خطي تي جتن جي حڪومت هوندي هئي، جن کي پوءِ عرب جنرل عمران بن موسيٰ، معتصم بالله جي خلافت واري زماني (۸۸۱ع - ۸۳۳ع) ۾ شڪست ڏني.

مٿي بيان ڪيل شرطن جي ڪري، جتن جي حالت ۽ روزانه زندگي، ذلت واري گذرندي هئي. اهوئي سبب هو جو جڏهن محمد بن قاسم ڏاهر تي حملو ڪيو تڏهن آلهندي سرحد وارن جتن، محمد بن قاسم جي ڪهڙي مدد ڪئي ۽ ڏاهر جي خلاف سندس ساٿ ڏنو، البت اوڀر واري سرحد لڳ ويٺل جتن، محمد بن قاسم جي مخالفت ڪئي ۽ ڏاهر جي مدد ڪئي، ڇوته اوڀر طرف هندو راجائن جو اثر هو، جن ڏاهر جي مدد ڪئي (۲).

بهرحال هن مقالي ۾ جتن جو سنڌ کان، بلوچستان يا پنجاب طرف لڏي وڃڻ: بلوچستان ۾ لس بيلي، مڪران ۽ جدگال خطي کان اڳتي سرحد پار ڪري، ايران ۾ دشت ۽ ڪرمان تائين پهچڻ ۽ پکڙجڻ کان پوءِ، اڳتي عراق ۽ اردن طرف وڃڻ ۽ اهڙيءَ طرح بلوچستان کان افغانستان ڏانهن لڏڻ ۽ اتان باجوڙ واري علائقي ۾ پهچي، پوءِ دير- ڪوهستان، سوات- ڪوهستان، پشمال جي وادي، آشو جي وادي، آتڙوٽ جي وادي، گبرال جي وادي ۽ ڪالام جي واديءَ کان ڪاغان تائين وڃڻ واري احوال جو هن مقالي سان واسطو ڪونهي. البت اهو بيان ڪرڻ ضروري آهي ته سوات واري ڪوهستان يا افغانستان وارن خطن ۾ هنن کي 'جت' لاءِ پر 'گوجر' سڏيو ويندو آهي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. هن ساري بيان مان هي ظاهر ڪرڻو هو ته جت قبيلا اصل سنڌو- ماٿر جي لاڙ ۽ ڪڇ وارن علائقن جا رهاڪو هئا ۽ هتان ئي اهي قبيلا لڏي پين طرفن ويا.

---

(2) Kalika p. 15.
(3) Mirza Kaleech Beg, "History of Sindh", pp. 134 and 137.

ڊاڪٽر پرسي گدوائيءَ، پروفيسر زيبگ ويسٽ فال ۽ ڊاڪٽر هائينس ويسٽ فال، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ماستر محمد سومار شيخ ۽ ٻين ماهرن جتن جي ٻولي يعني جتڪي، جتن جي تهذيب ۽ تمدن، رهڻي ڪهڻي، لباس، کاڌي خوراڪ، ثقافت، لوڪ ادب، معياري ادب، لطيف فنن ۽ هنرن ۾ سندن حصي ۽ ڪردار تي تمام گهڻي ۽ مفصل روشني وڌي آهي.

مون هن کان اڳ جتن مان ڪن سگهڙن، شاعرن، عالمن، اديبن، هنرمندن ۽ فنڪارن جا ڪي نالا ڳڻايا آهن. ڊاڪٽر پرسي گدوائيءَ جي راءِ موجب ڪڇ ۾، شاهه لطيف جي ڪلام جا، گهڻائي ڄاڻو سگهڙ ۽ ماهر جت فقير ٿي آهن. هو لکي ٿو:

”هت ڪڇ ۾ ڪيترا شاعر، سنڌيءَ جا ٿي ويا آهن جن جو شعر هت ڪيترن ئي جتن کي اصل بر زبان ياد آهي، خاص ڪري هڪڙو شاعر ٿي گذريو آهي سهتو؛ هن شاعر جون اليڪ هٿ لکيل پوٿيون ڏٺيون اٿم. ساڳيءَ طرح ٻيٽاري ڳوٺ جي، حاجي ولي محمد صاحب وٽ چڱي جت جو چڱو شعر ڏٺو اٿم. جتن ڪڇرين ۾ اڪثر انهن جو شعر ته چولدا ئي آهن پر ٻنيءَ جي ڳوٺن ۾ بلي شاهه جو به. ڪجهه شعر ياد اٿن ۽ حمل فقير جو به. چڱو ڪلام سيني ۾ سمايو پيو اٿن. ڪڇرين جا جذهن به دور هلن ته پوءِ اصل شعر جي پلٽ پلٽان تي ويندي آهي. سسئيءَ جي شروعات ڪندا ته پوءِ هل هلان پئي هلندي، پر جي مومل راڻي جي شروعات ڪندا، ته پوءِ مومل راڻو پيو راڄ ڪندو. ڪڇريءَ تي مون اڪثر ڏٺو آهي ته. سوڍن جي ڪڇريءَ ۾ اڪثر موسل راڻو گهڻو هولدو آهي ۽ هوڏالهن جتن کي سسئي گهڻي پياري“ (١).

---

(١) پرسو گدوائي، ڊاڪٽر، حوالو ڏنلو ويو آهي، ص ص ٥٤-٥٥

جتن کي شاهه لطيف جي ڪلام جي ماهر هجڻ جي سلسلي ۾ محترم سرائي امداد عليءَ به گهڻو ئي ڪجهه لکيو آهي. سرائي صاحب لطيف جي ڪلام گڏ ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪڇ به ويو هو ۽ اتي ٻه-ٽي مهينا رهي، جتن سان ڪچهريون ڪري، ڪلام گڏ ڪري آيو، جيڪو سنڌ ۾ اڃا ڇپايائين.

جتن جي رهڻي ڪهڻي، گذر ۽ معاش، لباس، کاڌي خوراڪ، لوڪ ادب ۽ لوڪ ثقافت جي باري ۾ لکڻ سان هي مقالو هڪ ڪتاب ٺهجي ويندو جنهن لاءِ گهڻي محنت، کوجنا، ڏار ڏار ماڳن ۽ مڪانن تي وڃي مواد گڏ ڪرڻ جي ضرورت ٿيندي. هت آءٌ فقط ايترو عرض ڪندس ته سنڌ جي سياسي، سماجي، ثقافتي، علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ جتن جو وڏو حصو رهيو آهي. ڪاڪ فريد جي مالڪ، ملڪ فريد خان کان وٺي، ملڪ جهان خان، ملڪ موسيٰ خان، ملڪ مامون خان ملڪاڻي، ملڪ محمد موسيٰ ملڪاڻي، ملڪ غلام قادر ملڪاڻي ۽ ملڪ رسول بخش ملڪاڻي کان سواءِ جاتي، ميرپور ساڪري، کورواهه، ٻجاري شريف، ڪڇ ۽ ٻين خطن ۾ ڪيترائي بزرگ ۽ نوجوان جت ٿي گذريا آهن ۽ موجود آهن، جن جو سنڌ جي هر شعبي ۾ اهم ڪردار رهيو آهي.

اڳتي ۾ جت قوم جي مشهور عالمن، فاضلن، سگهڙن، سياڻن، فنڪارن ۽ هنرمندن جا نالا ڏنا ويا آهن.

مردن کان سواءِ هن قوم جون زالفائون به پرت پرڻ، آنن جي ڏاس سان فراسيون، خرزينون، تسوبرا ۽ ٻيو سامان ناهڻ ۾ مهارت رکن ٿيون. ڇگي جت سان 'ڪونجل' جو نالو ڪيٽي بندر ۽ ڪڇ طرف مشهور آهي. اهن مڙني ڳالهين جو ذڪر هن مقالي کي طويل بنائيندو، ان ڪري هت وڌيڪ ذڪر ڪرڻ مناسب ڪونهي.

جتن ۾ هاڻ مهيرين، خاناڻين، زئوارن ۽ ڪيترن ئي ٻين ڀاڙن ۽ اوڙڪن جي زندگي خانه بدوش ڪالهي، پر اهي قبيلا هاڻ سڪونت واري زندگي اختيار ڪري چڪا آهن. هنن مان هاڻ ڪافي نوجوان

پڙهي ويا آهن ۽ ڊاڪٽر، انجنيئر، آفيسر ۽ استاد بڻجي چڪا آهن. البت گهاري واري خطي ۾ رهندڙ جت قبيلا تڏا، تنوارون ۽ ٻيو سامان ناهي شهرن ۾ وڪڻن. ڪي ته سٺا ۽ ماهر ميربحر پڻ آهن ۽ ڪي مڇي مارڻ جو ڌنڌو به ڪن.

هن قوم جي اڪثريت ڪي اُٺن ۽ مينهين جهڙي مال سان گڏ جهنگن، ٻيلن ۽ رڻن پٽن ۾ رهڻ ڪري، شهري زندگيءَ جي اصل ڄاڻ ڪانهي. هو پنهنجي فن ۾ ماهر آهن. انسانن ۽ جانورن جي بيمارين جي ديسي يا لوڪ علاج ۽ دوا درمل جي چڱي ڄاڻ اٿن. جانورن، خاص ڪري اُٺن ۽ مينهين جي نسلن، انهن جي بيمارين جا وڏا ڄاڻو آهن. هو لڪن لهارڻ ۽ سيارن جي اڀياس جا به ماهر آهن. لڪن جي اڀياس جي مدد سان، موسم جي باري ۾ پيشن گوئي ڪرڻ کان سواءِ ماڻهن ۽ مال جا پيرا کڻڻ، چورن جي جُهو جي تلاش ڪرڻ، ۳۰ يا ۴۰ سال اڳ گم ٿي ويل يا چوري ٿي ويل وهٽ جي اولاد جي ڪير ڏيڻ سان يا ان جي اولاد کي ڏسڻ سان سڃاڻي ويندا آهن.

جتن سنڌ جي قديم ثقافت کي به هرحال زنده رکيو آهي. اوهين ڪٿي به وڃو. لس ٻيلي وڃو، قلات وڃو يا مڪران جي جڏگال خطي ۾ وڃو، يا افغانستان، ايران ۽ عراق وڃو: مصر ۾ سئيز نهر جي ڪناري تي جتن کي ڏسو: صدين گذرڻ جي باوجود، هنن جي ثقافت، رهڻي ڪهڻيءَ ۾ گهٽو فرق ڪونه آيو آهي.

ڊاڪٽر پرسو گدوائي لکي ٿو:

”جتن جي مهمان نوازي ۽ سڪ جو آزمودو ٻهريون دفعو مليم. رات ڪچهري هلندي، ڪيترا دفعا سچ پچ ته دل پرجي آئي هئم. هينئر به ائين پيو محسوس ٿئيم ته سنڌ جي پونءِ تي ويٺو آهيان. سڄو ماحول سنڌي آهي. ننڍڙا ننڍڙا جتن جا ٻارڙا جنهن سڪ ۽ صدق سان رات ڪچهريءَ ۾ ويٺا هئا، دل ۾ پڪ پئي ٿئيم ته اسين پيلي سنڌي وساري ڇڏيسون، پر جتن جا اهي ٻارڙا، سنڌڙي امڙ کي ڪڏهن به مرڻ نه ڏيندا.

اهي انگريزيءَ جي موهه ۾ ۽ سونن سڪن جي سولهن تي،
منڙي امڙ کي ڪي لهه گهوريندا، نه فقط ايترو پر اهي لنيڊرا پارڙا
سنڌي ڪلچر جي اهم پهلوئن کي به ساهه سان ساليندا ۽
جان سان گهريندا(١).“

سون پنهنجي مقالي ’گوجر ۽ گوجري ٻوليءَ جو اڀياس‘ ۾
جتڪي، جدگالي، ڪوهستاني، لاسي ۽ گوجريءَ جو تقابلي مطالعو
ڪيو آهي. جتڪي هڪ پراڻي ٻولي آهي. جتڪيءَ جي باري ۾
ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

”جتن جي ٻوليءَ ۾ ’قديم سنڌيءَ‘ جي خاڪي جا قديم
آڳاٽا موجود آهن(٢).“

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو:

”جتن ۽ لَڪرن (سوڍن) جي ٻولين ۾ پنهنجي پنهنجي خاص
خصوصيت آهي، جيڪا شايد اڳين تاريخي دور جي يادگار
آهي ۽ جنهن مان ’سنڌي ٻولي‘ جي آڳاٽي خاڪي بابت
ڪي نتيجا ڪڍي سگهجن ٿا(٣).“

بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو:

”جن ’مقامي سنڌي‘ ٻوليءَ کي پنهنجو ڪيو، تن مان هن
وقت فقط ميرجت قبيلا اها ٻولي ڳالهائين ٿا، جنهن ۾ آڳاٽي
سنڌي ٻوليءَ جا وڏيڪ آثار موجود آهن، حالانڪ ڪڇ جا
’راڏا جت‘ قبيلا پڻ آڳاٽي ٻوليءَ جا ڪي لفظ ۽ فقرا
استعمال ڪن ٿا(٤).“

---

(١) پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ٤٥.
(٢) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي، ص ٣٥.
(٣) ايضاً، ص ٢٤ ۽ ٣٥.
(٤) ايضاً، ص ٣٦.

ڊاڪٽر پرسو گدواڻي لکي ٿو:

"جڏهن ٻنيءَ ۾ ڪڇ جي سنڌي ڳولڻ ۽ سنڌي جيون جي باري ۾ سوچجي ٿو ته لڳي ٿو ته پاشا وگيان جي ويچار کان سنڌي ٻوليءَ جي اليڪ پهلوئن جو اڀياس ڪري سگهجي ٿو (۱)."

اڳتي لکي ٿو:

"جتن جي ٻوليءَ ۾ پيا به انيڪ لفظ شاهه صاحب جي شعر ۾ ملندا (۲)."

جتن جي ٻوليءَ جي لفظن، فقرن، اسمن، فعلن، اسمن جي صيغن، فعلن جي گردانن، اضافي صورتن، حروف جرن، عدد شماري، فعلن جي زمانن ۽ جملن جي سلسلي ۾ هن مقالي ۾ مثالن سان اڀياس، مقالي کي خواهه مخواهه طويل بڻائيندو، ان ڪري ڪفايت کان ڪم ورتو ويو آهي.

اڳ ۾ شاهه جي رسالي جي پنجن سرن — سر مسئي آبري، سر معذوري، سر ديسي، سر ڪوهياري ۽ سر حسيني-۾ شاهه لطيف جتن جي ٻوليءَ جا لفظ ڪم آندا آهن، جيڪي مسئيءَ جي واتان چوارايا اٿس، يعني ته پنهو ۽ پيا آري جام وارا مٿ مائٽ ۽ قبيلي وارا بلوچي ٻولي ۽ جتن واري ٻولي پڻ ڪم آڻيندا هئا.

لطيف فرمائي ٿو:

هوت پنهون ٿا ليين، باروچي ٻولي ڪيئو (۳).

هن ڏس ۾ پرسو گدواڻي لکي ٿو:

"اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي سهڻي شاهه لطيف ته ڪيترائي لفظ جتن جا ڪم آندا آهن. جيئن 'مچڻ' لفظ (۴)."

---

(۱) پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ۴.
(۲) ايضاً، ص ۱۰.
(۳) غلام محمد شهواڻي: حوالو ڏنل آهي، ص ۵۱۱.
(۴) پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: ص ۱۰.

گدوائي صاحب اڳتي لکي ٿو:

”ڪڇ جو دورو سچ پچ ته سنڌي ٻوليءَ جي زيارت ثابت ٿيو. اڄ جڏهن شاهه لطيف جو اڀياس ڪيون ٿا ته اسان کي ڪيترائي لفظ ملن ٿا، جيڪي اسان جي روزانا زندگيءَ ۾ ڪتب ڪونه ٿا اچن، پر شاهه جي رسالي ۾ ڪيترائي لفظ اڄ به ٻنيءَ جون ڪيتريون جاتيون روزاني زندگيءَ ۾ ڪتب آڻين ٿيون. شاهه جي رسالي مان سوين اهڙا مثال ڏيئي سگهجن ٿا، جيڪي لفظ اڄ به ٻنيءَ ۾ روزاني زندگيءَ ۾ ڪم اچي رهيا آهن (۱).“

شاهه جي رسالي ۾ سسئيءَ وارن سُرن مان ڪي اهڙا لفظ چونڊي مثال طور ڏجن ٿا، جيڪي ڪيچ مڪران ۾ رهندڙ جت (جدگال) اڃا تائين استعمال ڪن ٿا، مثال طور:

آڳانجهو = زياده	پاڌون = منزل
لَـلُ = مزو	رائو = واري
چيٺِـڪَـن = هُرَن، آئن	ليها = تڪليفون
خيزُ = ٽپو، چال	اِهه پارا = انهن نشانن پارن وارا
ڏاهڙ = پانهي	متيـن سـر = آئن تي
جـَمِر = متان	گهور = ڳول
لانچي = لنگهي	پاهين = پـُـنتي
جـِـڪـَـسُ = شايد	ڪوُڪين = ڪوڪون ڪرين
مـُـچـَن = مـُـجـَهن	پـَر گهرا = غير ڪان
مـَـچـَـن = متان	هـِـتهر = هتهين
جيلاهه = چاڪاڻ جو	چـَـل = چال ڏي
چـَـلون = ڊوڙ ڊُڪ	چـُـٺان = چوڻ
جوراٺون = عذاب	ڪـُـهه = چا؟

---

(۱) ايضاً، ص ۱۵ ۽ ۱۶.

جاڏي = سخت
ڀاڄَ = ڀڄايل
ڏوراٺا = ڪاوڙجي
آپ = پنهنجون
ٻهون = گهڻو
توءِ = تنهنڪري
ڪيٺانِ = ڪٿان، ڪين
ڇاڪَ = طاقت
ڀُرڪڻا = لڙون
لُسڪڻ = رَنڊڪ
چؤلہ = چاهہ، چاهت
آڏاٽي = ڀڙڪي
مسڪر = مناسب
ڦڙ = پيرن جا پب
ٻنگ = رڪاوٽ
ڏاهہ = ڏانهن
ڏٽي = چوندي
ٻلٽرَ = آبهر
ڀڄاڙي = ڦٽڪي
آن = آءٌ
جتي = ڏوري
تٽي = چِڪ، سِڪ
مونهين = مون ڪان
گهمائي = ڦنوائي
سُپڪ = ٻوري ٻڪل
اهائين = هتان
ڳترهي = اوري

ڪجاهہ = اوهين ڪجو
سُهيلي = سنئو همراهہ
آپڙي = ڪجي
پتيرَ = زال، جوءِ
توري = گهمائي
ٺهرَ = آرام
ٺوپ = قرار
ولاڙون = وڏيون پرالڳهون
رِيهَ = رڙ
وِڪَ = ڪُوڪَ
والڪي = ٻڌي
هيرَ = هينئر
چتُر = رهڻ، رهجائڻ
داڦ = ڪول مول
دوڪ = پنجن ڇهن سالن جو آٺ
پالچار = ڦوه جوان آٺ
نيش = پورو جوان آٺ
ڪيهي = ڪهڙي
ويساهين = ساهي
منها = مون ڪان
آئين = اوهين
مناءَ = من تان
متس = پيچرا جي اڇا تازو آئن لتاڙيا
لون = هيناهين زمين
چمر = ڪتڪر
باتاڙي = بطال
پرَيون = پرديسي

آلُوڙو = ڪهيرت
اوپالا = ڏوراپا
آڪتي = آکري ويئي
تَپ ِ= تہ بہ
ڳالهُو = خبر، ڳالهہ
وائو = ذڪر، بيان
تي = تنهنڪري
ڏيئي = واقفيت
ڪيِئن ِ= ڪيڏالهن
چُنچاتَ = سوسات
رَتو = ڳاڙهو
امڻ = امڙ
توء = تڏهن بہ
ڏِتَ = ڏنا
مَتنا = دل تان
چُڪيء = ٿَڪل
ڊُوهي = سونهن، قسم
ٻَرَ = چنڊ و
آهجي = اوهان جي
ڳِيڙَء = ورت ء
ميڙَلَ = منزل
الاهَرَ = الله جي آذار

چُنديس = چونديس
آپاتو = اوٿتو
آن = اوهان
ٽونڪار = ڳنگهہ جو آواز
آنء = آن موجب
توهان = توهان ڪان
چوء = چَوي
سيٺانِ = هنن سان/سائين
ڪيٺانِ = هنن لاء
پيرا = ٽڪر ٽڪر
ڏِنان = اوهان ڏلو
چيان = اوهان چيو
هُيان = اوهان جي هجي ها
اوهان ڪي هجي ها
ڪَيان = ڪريو ها
کهَيا = خوشيون
چان = آءٌ چوان
چُون = هُو چَوَن
هُون ِ= هُجَن
پُون = پَوَن
ڪيڻ = ڪڏالهن
ڪچاڙو = چا.

بهرحال جيئن جتن جي باري ۾ هي تعارفي مقالو لکيو ويو آهي، تيئن لهايت ئي مناسب ٿيندو تہ لاڙ ۾ رهندڙ ٻين قبيلن ۽ قومن توڙي نسلن جي باري ۾ بہ تحقيق ڪرڻ گهرجي تہ جيئن سنڌ ۾ رهندڙ سيني قومن ۽ نسلن جو اڀياس مڪمل ٿي سگهي.

ببليو گرافي

(١) پروفيسر گدوانِي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻولي جي زيارت، گاللڏي لکر، ڳجرات سنڌي اڪادمي، ١٩٨٩ع، ص ص ٩٨-١٠٠.

(٢) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، ڄامشورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ١٩٧٧ع.

(٣) ايضاً، سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، ڇاپو پيو، ايضاً، ص ص ١٤٤-١٤٥.

(٤) غلام محمد شهوائي: شاهه جو رسالو، حيدرآباد، ١٩٥١ع.

(٥) مولائي شيدائي: جنت السنڌ، حيدرآباد سنڌ، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٨ع، ص ٢٢.

(٦) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، ڇاپو پيو، زيب ادبي مرڪز، ١٩٨٠ع، ص ص ٢٤-٣٦.

(7) Balochistan District Gazetteer Series, Vol: VII, Makran, Karachi, The Time Press, 1907, pp. 41-72.

(8) Bellew, H. W., The Races of Afghanistan, Reprinted, Lahore, Sang-e-Meel Publications, 1979, p. 21.

(9) Elliot, H., "History of India", Vol: I, pp. 14, 449 and Vol: II, p. 247.

(10) Hunter, W. M., Imperial Gazetteer of India, Vol: IX, Second Edition, 1881, p. 44.

(11) Kalika-Ranjan Qanungo, "History of the Jats", Forward by Jadunath Sarkar, Delhi, India, Sunita Publications, 1989, p. 5.

(12) Mir Ahmed Yar Khan, "Inside Balochistan", a biography, Karachi, Royal Book Company, 1977, p. 143.

(13) Mirza Kaleech Beg, "History of Sindh", pp. 124 and 137.

(14) "Punjab District Gazetteer", Vol: XXIX - A, Attock District, Lahore, Punjab Government, 1907, p. 92.

(15) Sigrid Westphal, Dr., and Heinz Westphal, Dr. "Jats of Pakistan", Berlin, Dunker and Humbolt, 1964, pp. 52 55 and 88-898, 104.

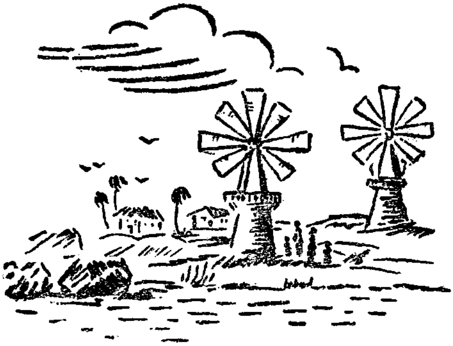

محمد طور

سومرن جو آخري تخت گاهه

عبدالله ورياهه

سنڌ جي سرزمين طبعي طرح سان پنجن حصن ۾ ورهايل آهي. سنڌ جا ماڻهو صديءَ کان انهن حصن کي، سندن طبعي نالن سِرو، وچولو، لاڙ، ڪوهستان ۽ ٿر ڪري سڏيندا آهن، هونئن ته سنڌ جو هر حصو پنهنجي تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت جي ڪري تمام اهم آهي. پر سنڌ جي لاڙ واري حصي کي هر دور ۾ خاص اهميت حاصل رهي آهي، جنهن جا ڪيترا سبب آهن. لاڙ جي آبهوا سنڌ جي ٻين علائقن نسبت وڌيڪ ٿڌي آهي. لاڙ جي سرزمين سرسبز ۽ آباد رهي آهي.

مقامي تحريڪن ۽ حڪومتن جا مرڪز لاڙ ۾ قائم ٿيندا رهيا آهن. لاڙ جا قديم شهر ٺري، وڳهه ڪوٽ، روپا ماڙي، محمد طور، ساموئي ۽ ٺٽو، انهن ۾ اهم ۽ قابل ذڪر آهن. سومرن ۽ سمن جا مٿي ذڪر ڪيل مرڪز لاڙ جي اهميت کي وڌائڻ لاءِ ڪافي مثال آهن، جيڪي عربن جي حڪومت ختم ٿيڻ کان پوءِ مقامي سومرن ۽ سمن حاڪمن هٿان آباد ٿيا ۽ پنهنجو اوج ماڻيائون.

سنڌ جي تاريخ جي ڪيترن ٻين بابن وانگر "سنڌ جي سومرا حاڪمن جي دؤر" بابت به ڪا مڪمل تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ اڃا ٿي سگهي آهي، جنهن جي آڌار تي هن دؤر جي ماڻهن، حاڪمن، شهرن، علم و ادب ۽ ٻين واقعن بابت پڪ سان ڪجهه چئي سگهجي.

مٿي ذڪر ڪيل سڀني ماڳن ۽ مڪانن جي صحيح هنڌ، انهن جي آباد ٿيڻ ۽ برباديءَ جي سن ۽ سببن تي به، اڃا تائين اسان جا بزرگ عالم ڪنهن فيصلي تي پهچي نه سگهيا آهن. پر اڃا تائين انهن کي اهو اونو آهي ته سومرا، جيڪي هن ڌرتيءَ جا سورهيه سپوت آهن، عرب کان آيل ڪا قوم آهي يا مقامي باشندا آهن.

سنڌ جي تاريخ جو هيءُ دؤر سڀ کان وڌيڪ اولداهين پردن ۾ لڪل آهي، جنهن تي هر عام ماڻهوءَ ۽ اسان جي عالمن کي خاص ڌيان ڏيڻ، تحقيق ڪري، حقيقتون سامهون آڻڻ گهرجن.

منهنجو هيءُ مقالو لاڙ جي هڪ مشهور ۽ قديم شهر ۽ سومرن جي حڪومت جي آخري تخت گاهه "محمد طور" بابت ڪجهه لکتن جي تحقيق تي ٻڌل آهي، جنهن ۾ هن قديم شهر جي موجوده هنڌ، صحيح نالي ۽ ان جي آچار، آباد ٿيڻ جي تاريخ، ڊهڻ جي سبب ۽ سن بابت غور ڪيو ويو آهي ۽ مختلف حوالن ۽ ڪجهه پختين شاهدين جي آڌار تي ڪي وڌيڪ نتيجا ڪڍيا ويا آهن.

محمد طور شهر جا قديم آثار، جنهن کي عام طرح مهتور سڏيو ويندو آهي. سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ ٺٽي ضلعي جي تعلقي جاتي جي ٽپي شاهڪپور جي ديهه مورِيا ۾ موجود آهن. ميرپور بٺوري کان اٽڪل ڏهه ميل ڏکڻ طرف شاهڪپور نالي ننڍڙو ڳوٺ آهي، جنهن تي اهو نالو اٽڪل ٽي سؤ سال اڳ ڪڇ کان آيل هڪ بزرگ "شاهه ڪپور" جي نالي پيٺيان پيو، جيڪو هن سرزمين تي آباد ٿيو ۽ هتي ئي دفن ٿيو. ڳوٺ جي پر ۾، جتي اهو بزرگ دفن ٿيل آهي، هڪ ننڍڙو مقام پڻ آهي، جتي عام قبرن کان سواءِ ڪجهه پٿر جون ٺُڪيل، چٽن سان قبرون پڻ آهن، جيڪي مقامي واريامي پيلي پٿر جي بلاڪن کي هڪ ٻئي تي رکي ٺاهيل آهن. هن قسم جون قبرون سنڌ ۾ چوکنڊي جي مقام ۾ پڻ موجود آهن.

ڳوٺ شاهڪپور ۾ ان بزرگ شاهه ڪپور جي اولاد مان سيد رهندا، جن مان سيد در محمد شاهه مرحوم علم دوست ۽ لائق

شخصيت تي گذريو آهي، جنهن جي ذاتي لائبريريءَ جي سڄي لاٽ ۾ هاڪ هئي. پاڻ ٽالنگ جي ڏنگ وکهي ڪجهه سال اڳ هيءُ جهان ڇڏي ويو. منهنجو مان وارو بزرگ دوست ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ۽ آءٌ وٽس ڪيترا دفعا ويا هئاسون. اسان جي روبرو پاڻ وصيت ڪئي هئائون، جنهن موجب سندس پوئيرن سيد منور علي شاهه ۽ سيد جمال شاهه لائبريري، سنڌ يونيورسٽيءَ جي اداري سنڌالاجيءَ جي حوالي ڪئي، جتي سندن ٽالي سان اڄ به محفوظ آهي. شاهڪپور ۾ رهندڙ سمورا سيد، مخدوم سرور اوڃ رحمته الله عليه جا مريد آهن.

محمد طور بابت سڀ کان پهريون حوالو مير معصوم بکريءَ تاريخ معصومي ۾ ڏنو آهي ته، جڏهن دودي جي پٽ سنگهار وفات ڪئي ته سندس ڪو به اولاد نه هو، ان ڪري ڪانئس پوءِ سندس زال ”هيمون ٻائي“ وڳهه ڪوٽ ۾ تخت تي ويٺي ۽ محمد طور ۽ ترڙيءَ تي پنهنجا پاڻر مقرر ڪيائين.

سومرن حاڪمن جي صحيح سن بابت عالمن ۾ اختلاف آهن، پر تنهن هوندي به دودي جي پٽ سنگهار جي وفات سنه ٥٠٠هه/ ١١٠٦ع ۾ ٿيل ٻڌائي وڃي ٿي. جڏهن ته محمد طور سومري جي حڪومت جو سنه ٦٣٩هه/١٢٤١ع کان ٦٥٤هه/١٢٥٦ع چيو وڃي ٿو، جنهن جي ٽالي سان محمد طور جو شهر آباد ٿيو هو.

هن مان به نتيجا نڪرن ٿا، هڪڙو اهو ته محمد طور جو شهر محمد طور سومري حاڪم کان گهڻو اڳ به موجود هو، جنهن جو ان وقت ڪو ٻيو ٽالو هو ۽ پوءِ محمد طور سومري حاڪم جي دؤر ۾ ان تي اهو نالو پيو، جيڪر اهو صحيح نه آهي ته پوءِ تاريخ معصومي جي بيان ۾ شڪ ڪري سگهجي ٿو، جنهن ۾ هي حوالو ڪنهن غلط ۽ ڪمزور روايت جي آڌار تي شامل ڪيو ويو آهي.

ان روايت تي هن ڪري به اعتبار نٿو ڪري سگهجي، جو هن ۾ هڪ ئي وقت سومرن جي ٽن گاديءَ جي هنڌن وڳهه ڪوٽ،

لري ۽ محمد طور جو ذڪر ڪيل آهي اهو ممڪن نه آهي ته سومرن جا ٽيئي تخت گاهه هڪ ئي وقت موجود هجن. ان ڪري هن بيان کي صحيح سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

تاريخ طاهري جي مصنف سيد طاهر محمد نسياڻي (١٠٣٠هه/ ١٦٢١ع) به محمد طور جو قتل شهر ڏٺو هو. هو لکي ٿو ته: "سومرن جي گادي‍ءَ وارو هنڌ محمد طور (ماهر طور) جيڪو اڄڪلهه ويران آهي ۽ دڙڪ پرڳڻي ۾ ليکيو وڃي ٿو. اهو نه رڳو مون، پر اهي‍ءَ پاسي جي ٻين ڪيترن ماڻهن پڻ ان شهر ويران جا آثار ڏٺا هئا ۽ سڀ ڪنهن کي ان جي پوري ڄاڻ آهي. ان جي ويران ٿيڻ کان پوءِ هتان جا رهاڪو لڏي پلاڻي وڃي ساڪري واري پرڳڻي ۾ اچي اڏي ويٺا، جيڪو سمن ڄامن جو آباد ڪيل هو. ان ڳوٺ کي به محمد طور جي نالي سان سڏيو ويندو هو.

هي شهر ۽ هتان جا ڳوٺ، جيڪي هڪ هزار ورهين کان آباد ٿي آيا، تن جي تباهيءَ جو ڪارڻ اهو آهي ته مشهور درياهه هاڪڙو، جيڪو اروڙ کان اچي وڏي، پوکون آباد ڪندو هو ۽ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو، پر اروڙ جي بند ٻڌجڻ کان پوءِ هيءُ شهر محمد طور ويران ٿي ويو.

مير علي شير قانع ٺٽوي (١١٨١هه/١٧٦٧ع) سومرن جي تختگاهه محمد طور بابت لکي ٿو ته: "سلطان علاؤالدين جي لشڪر جي حملي جي نتيجي ۾ سڀڙ سومرو سردار مارجي ويو. ٻين کي محمد طور شهر ۾ رهڻ جي طاقت نه ٿي ۽ لاچار ڪڇ ڏانهن هليا ويا. محمد طور شهر ويران ۽ برباد ٿي ويو هو، تنهن ڪري سمن ساموئي ۽ ٻيا نوان شهر آباد ڪيا ۽ محمد طور شهر کي، جيڪو دڙڪ جي پرڳڻي ۾ هو، منحوس سمجهي ڇڏي ڏنائون."

ساڪري پرڳڻي ۾ محمد طور ثاني آباد ٿيو، جنهن کي پوءِ رسول آباد پڻ سڏيو ويو، ان جي بجاءِ پوءِ کوڙيءَ جو ڳوٺ وسيو آهي.

مرزا قليچ بيگ صاحب لکي ٿو تہ: "سومرن جي ڏينهن ۾ محمد طور مکيہ شهر هو ۽ سندس پاسي ۾ پيو ٿرڙيءَ جو شهر هو. محمد طور سومرو سنہ ٦٥٤ھ/١٢٥٦ع ۾ سنڌ جي گاديءَ تي هو ۽ پندرهن ورهيہ راڄ ڪيائين. الهيءَ اهو شهر پڌو هو، جو سندس ناليءَ پويان سڏجڻ ۾ آيو، جيڪو ڊرڪ برگٽي ۾ هو."

محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب لوڪ ادب جي روايتن جي آڌار تي ٻڌائي ٿو تہ: "پوئلگر گهان پوءِ محمد محمد طور يا منهن متوءَ وارو گاديءَ تي وينو."

ڊاڪٽر صاحب، مرحوم محمد سومار شيخ ۽ مرحوم محمد هاشم سومري جا گڏ ڪيل سومرن جا ڪجهہ گيچ، گيا يا جکڙيون پڻ ڏنيون آهن، جن ۾ ڪتب جي پاتين جي محمد طور مان لڪرڻ ۽ ڪيچ ڏالهن روالي ٿيڻ جو ذڪر هيئن ڪيل آهي:

منهن متو ران لگيون، مرڪن سومريون،
سولهن سنڌ ڏاڏيون، سومريون،
منهن متوران لگيون، ڏري هڏ موتين خرار،
سنڌ سومريون سولهن، سنڌ ڏاڏيون سومريون.

هي گيچ تمام ڏکيا آهن، جن ۾ منهن متوران لڪري، ڪيچ ڏالهن وڃڻ جو منظر بيان ڪيل آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب سومرن جي هن شهر جي نالن جون ٽي ڌار ڌار پڙهيون "محمد طور"، "مُنهن مَتَـُور"، ۽ "منهن مَتـُو" ڏنيون آهن.

مسٽر هينري ڪزنس، سنڌ جي قديم آثارن واري ڪتاب ۾ شاهڪپور جي پسر واري قديم آثارن بابت پنهنجو ۽ پين عالمن جو رايو ڏنو آهي: شاهڪپور سنڌ جي قديم تختگاهہ ٺٽي گهان اٽڪل ٽيهہ ميل اوپر-ڏکڻ ۾ پراڻي ڪونگڙي واهہ جي ڪابي ڪپ تي آهي، جنهن سان لڳ ڪنهن پراڻي شهر جا قديم آثار آهن، جنهن گي مقامي

ماڻهو ”مهمتور“ جا آثار سڏيندا آهن ۽ انهن کي سومرن جي ڀراڻي ڳاديءَ جي هنڌ محمد طور جي لاڳي سان سڃاتو ويو آهي. سومرا حاڪمن جي غلط روش سبب ۽ شڪايت تي هندستان جي سلطان علاؤالدين جو لشڪر حملو ڪري آيو ۽ انهن جي هتان سومرن جي حڪومت ۽ تختگاهه محمد طور برباد ٿي ويا. ساڳئي وقت درياهه به محمد طور وٽان وهڪرو مٽائي چڪو هو.

مسٽر ايف فلپس هيءَ جاءِ اٽڪل هڪ سؤ سال اڳ ڳولهي لڌي هئي. هن مطابق، موجوده ڳوٺ پنجاهه کهڙن کان مٿي ڪوهي، ڀراڻي ڪونڪڙي جي ڪپ تي هن ڳوٺ جي پڙ ۾ ڀراڻي شهر ”ماهيمتور“ جا قديم آثار موجود آهن. جيڪي اٽڪل ٽن ميلن جي ڊيگهه ۾ ڏکڻ اوڀر طرف پکڙيل آهن. جن ۾ پڪين سرن جا ڪيترا دڙا ٿوري ٿوري فاصلي تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. وڏو دڙو ڳوٺ جي بلڪل پڙ ۾ آهي. جيڪو اٽڪل ٽي سؤ وال ۾ پکڙيل اٽڪل سٺ فوٽ کن اوچو ٿيندو. هن جي اڃا باقاعده کوٽائي نه ٿي آهي. هيستائين ڪجهه دڙا کوٽيا ويا آهن، پر انهن جو ڪو خاص نتيجو نه نڪتو آهي. صرف هڪ چانديءَ جو سڪو لڌو. جيڪو پوءِ سنڌ جي ڪمشنر ڪي موڪليو ويو هو. ان کان سواءِ مختلف قسم جي قيمتي پٿرن جا ٽڪر ۽ وڏي تعداد ۾ ننڍڙا ٽامي جا ڪٽيل سڪا پڻ لڌا آهن. جن جا اکر پڙهي نٿا سگهجن. ڪجهه پٿرن تي عربي اکرن جا نشان آهن. پر انهن جي ڪابه معنيٰ نٿي سمجهڻ ۾ اچي.

هنن قديم آثارن بابت ميجر راورٽي، انبت ۽ ايليٽ پڻ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي پر انهيءَ ۾ ڪابه نئين ڳالهه چوڻ جي بجاءِ مختلف حوالن کي ورجايو ويو آهي.

ڪئپٽن مئڪمرڊو مطابق، ”شاهڪپور ڳوٺ جي پسر ۾ سومرا حاڪمن جي ڪوٽ ۽ رهڻ واري محل جي نشاندهي ٿيل آهي، جنهن جون سرون تمام وڏيون ٨×٢٠ انچ آهن، پرسان پٿر جون

ڏڪيل قبرون بہ آهن، قيمتي پٿرن جا ٽڪر بہ ملن ٿا. جيڪي باهہ جي ڪري شڪل مٽائي ويا آهن. مقامي ماڻهو هن کي "ميهمتور" سڏيندا آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان سواءِ پروفيسر محبوب علي چنا، عبدالغني عبدالله، ڊاڪٽر علي الانا صاحب ۽ محمد حسين پنوهر صاحب پڻ پنهنجن ڪتابن ۾ هن قديم شهر جو ذڪر ڪيو آهي.

پاڪستان جي آثار قديم واري کاتي جي هڪ ٽيم ١٩٦١ع کان ١٩٦٤ع تائين پاڪستان جي مختلف صوبن ۾ موجود قديم آثارن بابت معلومات گڏ ڪئي هئي. جنهن ۾ شاهڪپور بابت ڄاڻايل آهي تہ، ميرپور بٺوري کان اٽڪل اٺ ميل ڏکڻ اوڀر ۾ ڪنهن آبادي ءَ جا نشان دڙن جي صورت ۾ اٽڪل پن ميلن جي ڊيگهہ ۾ ۽ هڪ ميل ويڪر ۾ پکڙيل نظر اچن ٿا. پڪل سرن جون پيڙهون، الهن مان ڪيترن دڙن تي بيٺل نظر اچن ٿيون، جن جي آڌار تي سمورن قديم آثارن جو نقشو تيار ڪري سگهجي ٿو. پيڙهون ٽن کان پنجن فوٽن تائين ۽ پکو فرش ۽ ڪٿي پيڙهن تي چُني چو ليپو پڻ نظر اچي ٿو. عمارتون کي ننڍيون ۽ ڪي تمام وڏيون آهن، ننڍيون جايون پن يا ٽن ڪمرن جون آهن. وڏيون جايون بلڪل تباهہ ٿيل آهن. زمين جي متاڇري تي صرف الهن جون پيڙهيون نظر اچن ٿيون، هنن قديم آثارن کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو آهي.

پهريون شاهڪپور ڳوٺ جي پر ۾ هڪ دڙو بہ سؤ فوٽ ويڪرو ۽ اٽڪل ويهہ کان پنجويهہ فوٽن تائين مٿاهون آهي. پري کان اهو دڙو پڪين سرن جو هڪ ڍڳ نظر اچي ٿو، پر ويجهي ڏسڻ سان ساڍن ٽن کان چئن فوٽن جون ويڪريون پيڙهون ڪنهن وڏي عمارت جي شاهدي ڏين ٿيون. هن جي اولهہ ۾ ننڍا ڪمرا ٺهيل آهن، جن مان ڪجهہ پيڙهن تي چن جو پلستر پڻ نظر اچي ٿو. هتان ڪجهہ ڪوٺان جا ٽڪر تہ ملن ٿا پر ڪوبہ ٽڪر جي ٿالهہ جو ٽڪر هٿ نہ آيو آهي. هتي استعمال ٿيل سرن جي ماپ $8\frac{3}{4} \times 13$ انچ ۽ $9\frac{1}{2} \times 14\frac{1}{2}$ انچ آهي ۽ ٿولهہ بہ انچ اٿن.

انهن کان اٽڪل هڪ سؤ وال پري، واٽر ڪورس جي ٻيءَ پر تي مقام ۾ چوکنڊيءَ جي نموني جون قبرون آهن، جن مان هڪ بيٺل ۽ ٻيون ڪريل آهن.

ٻئي حصي ۾، شاهڪپور ڳوٺ کان ڏکڻ-اوڀر ۾ اٽڪل پنج سؤ والن تي پندرهن کان وڌيڪ دڙا آهن ۽ انهن مان گهڻن تي پڪين سرن ۽ پٿر جون عمارتون آهن. هنن قديم آثارن ۾ هڪ وڏي عمارت پڻ ڏٺي وئي آهي، جنهن ۾ واريءَ پٿر جا بلاڪ استعمال ٿيل آهن.

هن عمارت جي ماپ اتر کان ڏکڻ، هڪ سؤ چاليهه فوٽ، ڏهه انچ ۽ اوڀر کان اولهه هڪ سؤ ستاسي فوٽ، ڇهه انچ آهي. ڀت جي ويڪر اٽڪل سوا پنج فوٽ آهي ۽ اها زمين جي مٿاڇري تي هڪ کان ٻه فوٽ بيٺل نظر اچي ٿي. عمارت جي اوڀر واري پالهينءَ ۾ اندر داخل ٿيڻ جي جاءِ ڏاکڻ سان موجود آهي. الهندي پاسي ڇهن پٿن جي قطارن جا بنياد هڪ ٻئي کان اٽڪل سوا نو فوٽن جي فاصلي تي موجود آهن. عمارت جو اهو حصو اڳ ۾ اڏيل هجڻ جا نشان ملن ٿا. هن عمارت جي نقشي ڏسڻ سان ڪنهن مسجد جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. هتان ڪوبه ٺڪر جو ٿانءُ يا ڪا ٻي شيءِ نه لڌي آهي.

هڪ ٻيو دڙو ڏکڻ طرف موجود آهي، جنهن جو پڻ پورو نقشو صاف ظاهر آهي. هن ۾ ڪمري جي ماپ ۱۵×۸ فوٽ ۽ ۱۰×۱۴ انچ آهي. ٽئي حصي وارا دڙا مسجد کان ڏکڻ-اولهه طرف، ٽن سؤ والن تي، اٺ ڪنول جي شڪل ۾ موجود آهن. هي چار سؤ فوٽن جي دائري ۾، اٽڪل پنجاهه فوٽ ويڪرا آهن. هتان مٽيءَ جي ٿانون جا ٺڪر ڪيترن قسمن جا گڏ ڪيا ويا آهن.

شاهڪپور جا هي قديم آثار، لاڙ وارن پراڻن نقشن ۾ ”هنڪور“ جي نالي سان لکيل آهن. ”هنن کي دوداءِ چنيسر جي ماڙي“ پڻ سڏيو ويندو هو. هي آثار ديهه مربا، تپو شاهڪپور، تعلقي جاتي ۽ ضلعي ٺٽي ۾ موجود آهن.

شاهڪپور مان لڌل مٽيءَ جا ڀڪل ٿالهه، مختلف قسم جي مٽيءَ جي ٿانون جي ٽڪرن ۾ پيالا، ٻرنيون، گلدان سادا، هلڪي ڳاڙهي رنگ جا ۽ ڪجهه چٽيل ٿالهه پڻ مليا آهن، چٽن جي پنن لمولن سان گڏ هڪ ٻئي کي ڪٽيندڙ اڀين ليڪن ۽ ٽپڪن سان انهن جي مٿاڇري کي سينگاريو ويو آهي. هتان ڪجهه ڪاشيءَ ۽ چينيءَ جا ٿانو پڻ لڌا آهن. جيڪي پنڀور مان لڌل عباسي دؤر جي ڀڃاڙيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ ٿانون جهڙا آهن. جيڪي يارهين کان تيرهين صدي عيسوي تائين سنڌ ۾ رهندڙ عرب آبادي جا اهڃاڻ آهن، شاهڪپور جي قديم آثارن مان ڪيترا ٿامي جا ٺپا سڪا گڏ ڪيا ويا آهن.“ آثار قديمه کاتي جي آفيسرن کي شاهڪپور کان ١٤ ميل ڏکڻ طرف لنڊڪوٽ ۾ هڪ قلعي جا آثار پڻ لڌا آهن. سندن خيال ۾ هي قلعو ۽ هن جا مضبوط مورچا هيٺين سنڌ جي لاڙ واري علائقي جي بچاءَ لاءِ ڪم ايندا هئا ۽ سنڌوءَ جي پراڻي وهڪري جي ڪپ تي هجڻ ڪري، واپاري پيڙن تي پڻ نظر رکندو هو. هي قلعو ان وقت ۾ استعمال هيٺ هو، جڏهن شاهڪپور واري آبادي ”محمد طور“ جو شهر پنهنجي اوج تي هوندو هو.

آثار قديمه جي کاتي شاهڪپور کي سومرن جو شهر طور ٻڌايو آهي، جيڪو آڳاٽي سنڌ جو شهر هو. هن جي تباهي چوڏهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ علاؤالدين خلجي جي لشڪر هٿان ٿي ۽ هي شهر بلڪل تباهه ۽ برباد ٿي ويو.

مٿي ذڪر ڪيل سڀني حوالن مان مليل معلومات جي ڇنڊڇاڻ مان اسان کي سمورا ڳهربل نتيجا ملن ٿا.

سڀئي عالم ۽ اديب، جن هن بابت ڪجهه لکيو آهي، شاهڪپور جي قديم آثارن کي سومرن جي آخري تخت گاهه ”محمد طور“ جا آثار مڃيو آهي ۽ هن کي ديرڪ پرڳڻي ۾ ۽ پوءِ هتي جي آباديءَ کي سمن جي آباد ڪيل ساڪري پرڳڻي ڏانهن لڏي وڃڻ جو ذڪر ڪيو آهي. ديرڪ پرڳڻي کي بدين ۽ ميرپور بٺوري تعلقن ۾ جاتي

تعلقي جي ڪجھ موجوده علائقن تي قرار ڏنو ويو آهي. ڪن عالمن چاچري تعلقي جي ڪجهہ موجوده علائقن کي ٻن ديرڪ پرڳڻي ۾ ڄاڻايو آهي. جڏهن تہ ساڪرو پرڳڻو تعلقي ساڪري ۽ ان جي ڪجهہ ڀر پاسي وارن علائقن تي قائم هوا؛و هو، جيڪو درياهہ جي رخ مٽائڻ کان پوءِ آباد ٿيو. محمد طور ڦٽڻ کان پوءِ محمد طور ثاني ٻہ هن ئي پرڳڻي ۾ آباد ٿيو، پر سمن جي آبادي ۽ سياسي اثر سبب پنهنجو نالو برقرار رکي نہ سگهيو ۽ پوءِ هن ڳوٺ کي رسول آباد سڏيو ويو.

سومرن جي هن تخت گاهہ محمد طور بابت ڪاٻہ ٻڪي پختي ثابتي اڃا تائين نہ ملي سگهي آهي، جنهن جي آڌار تي هن جي نالي کي ڪا آخري شڪل ملي سگهي. ان ڪري تاريخدانن ۽ هن شهر بابت لکندڙن هن کي مَتهمتور، مهامتُور، منهن متور، مُنهن متو، مهاتم تور، مهاتم پور، طور ۽ محمد طور پڻ سڏيو آهي.

مون کي هڪ مضبوط ۽ پڪ وارو ثبوت حاصل ٿيو آهي، جنهن جي آڌار تي هي بحث ختم ڪري سگهجي ٿو.

منهنجي دوست ڊاڪٽر نواز علي 'شوق' جي مهربانيءَ سان مون کي هڪ "ڪلام پاڪ" مليو آهي، جيڪو خط نسخ جو هڪ بهترين نمونو آهي. هي ستين صدي هجري/تيرهين صدي عيسوي ۾ جڏهن محمد طور جو شهر پنهنجي اوج تي هو تہ اتي ڪنهن معتبر ۽ عالم شخص فقير ابوبڪر پٽ محمد اسماعيل سومري رهندڙ شهر محمد طور وٽ موجود هو ۽ پوءِ زماني جي ڦيري ۽ محمد طور جي برباديءَ کان پوءِ سنڌ جي مختلف جاين تان ٿيندو، ڪنهن پناهہ هٿان وڃي ڪوئٽہ پهتو، جتان ڊاڪٽر نواز علي 'شوق' صاحب جي دلچسپي ۽ ڪوشش سان واپس پنهنجي اصل سرزمين سنڌ پهتو ۽ هن وقت مون (عبدالله ورياهہ) وٽ موجود آهي.

ڪلام پاڪ جي پوري ٽيڻ واري صفحي جي پچاڙيءَ ۾ وڏن اکرن ۾ لکيل ڪلمي طيبہ جي هيٺان سنهن اکرن جي ٻن سٽن ۾ ڪاريءَ مس سان هيءَ عبارت لکيل آهي:

محمد طور جي ڪلام پاڪ جو پهريون صفحو.

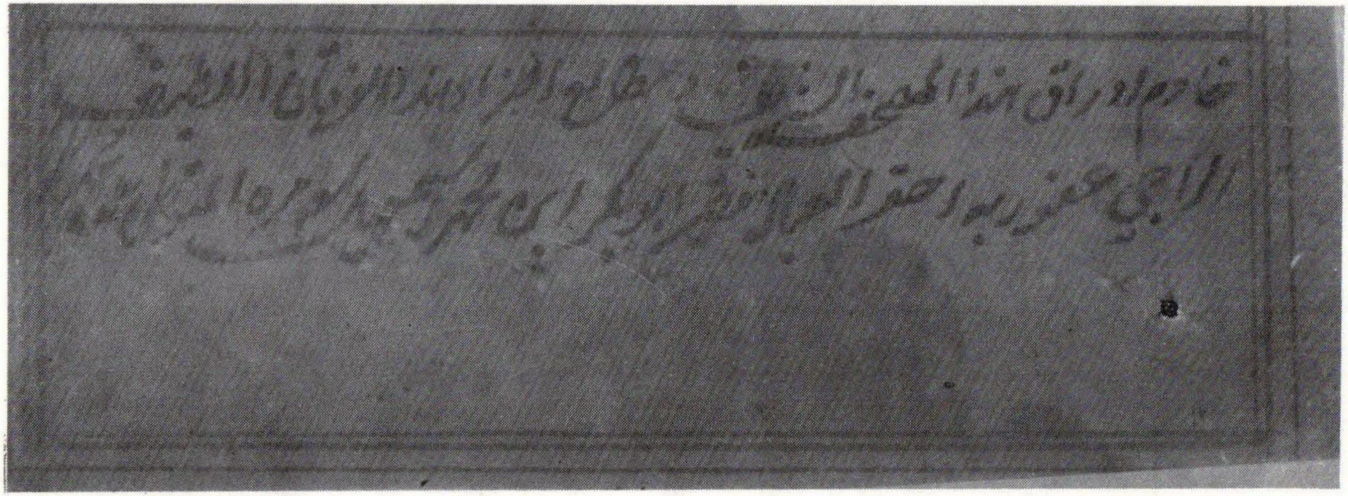

محمد طور جي ڪلام پاڪ جي آخري صفحي تي سنياليندڙ
فقير ابوبڪرؒ سندس شهر محمد طور جو لکيل نالو.

"خادم اوراق هٰذالمصحف الشريف، اجزاء هٰذالفرقان الطيف الراجي عفو ربه احقرالعباد فقير ابوبڪر ابن محمد اسماعيل سومره المتوطن بلده محمد طور."

مٿي لکيل عربي عبارت جي معنيٰ هن ريت ٿيندي:
"هن قرآن پاڪ (جي سمورن ورقن ۽ جزن) جو خدمت ڪندڙ، رب جي معافيءَ جو اميدوار، ٻانهن ۾ گهٽ حيثيت وارو، فقير ابو بڪر پٽ محمد اسماعيل سومرو، رهندڙ شهر محمد طور."

قرآن پاڪ تي ڪاتب جو نالو ۽ ڪوٺ سن لکيل نه آهي:
هن مضبوط ۽ پڪ واري شاهدي مان ڪان پوءِ هن شهر جي نالي جون پيون سڀ پڙهيون رد سمجهي، هن کي "محمد طور" سڏڻ کهرجي، جنهن کي مقامي ماڻهو محمد جي نالي جو "د" حذف ڪري محم(د) طور سڏيندا هئا. اسان جي عالمن جو "طور" کي ط يا ت سان لکڻ وارو اختلاف به هن شاهديءَ ڪان پوءِ ختم سمجهڻ کهرجي.

سومرن جي هن شهر محمد طور جو آباد ٿيڻ به مختلف مٿي ذڪر ڪيل، حوالن جي آڌار تي سومري حاڪم محمد طور (٦٣٩هه-٦٥٤هه/١٢٤١ع-١٢٥٦ع) جي نالي سان ۽ سندس دؤر حڪومت ۾ سمجهڻ ۾ اچي ٿو. جنهن پنهنجي حڪومت جي شروع وارن سالن ۾ هن شهر جو بنياد وڌو يا ڪنهن پراڻي آباديءَ کي پنهنجي نالي پٺيان ٿڌون نالو ڏيئي آباد ڪيو. هن لاءِ واضح طور تڏهن ئي ڪجهه چئي سگهبو، جڏهن هنن قديم آثارن جي باقاعدي کوٽائي ٿئي ۽ اهڙيون شاهديون ملن ته هي شهر سومري حاڪم محمد طور ڪان اڳ به آباد هو. ان تحقيق ٿيڻ تائين مليل حوالن ۽ شاهدين موجب هن شهر کي محمد طور جو آباد ڪيل ئي سمجهڻ کهرجي. جنهن جي سن بابت تاريخدانن ۾ ڪو گهڻو اختلاف نه آهي.

محمد طور شهر جي تباهي ۽ ڦٽي وڃڻ بابت مليل حوالن جي آڌار تي غور ڪرڻ سان ان جا ٻه اهم سبب سامهون اچن ٿا.

ٻهريون سبب هندستان جي خلجي سلطان علاؤالدين محمد شاهه جي لشڪر جو حملو ڇيو وڃي ٿو. هن دؤر بابت تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته، سلطان علاؤالدين محمد شاهه خلجي (٦٩٥هه - ٧١٥هه/١٢٩٥ع - ١٣١٥ع) پنهنجي چاچي جلال الدين فيروز شاهه کي ماري، هندستان جي حڪومت هٿ ڪئي ۽ وڏا انعام اڪرام ڏيئي حڪومت جي اهم ڪارلدن کي پنهنجي ساٿ تي راضي ڪيائين.

هن کان اڳ سنه ٦٩٣هه/١٢٩٢ع ۾ سلطان جلال الدين پنهنجي پٽ ارڪلي خان کي ملتان ۽ اچ ڏيئي، باقي رهيل سنڌ جي حڪومت نصرت خان جي حوالي ڪئي هئي.

سلطان علاؤالدين حڪومت هٿ ڪرڻ کان هڪ سال پوءِ سنه ٦٩٦هه/١٢٩٦ع ۾ ملتان ۽ سنڌ جي مسئلي کي اهم سمجهي پنهنجي ڀاءُ الغ خان کي چاليهه هزار سوارن سان مقرر ڪري تمام جلد روانو ڪيو. هن ملتان پهچي گهيرو ڪيو. ماڻهو ٻن مهينن کان پوءِ تنگ ٿي، قلعي مان ٻاهر نڪري آيا. ارڪلي خان ملتان جي بزرگ شيخ رڪن الدين کي وچ ۾ آڻي امان ورتي ۽ ملتان مان نڪري ويو.

مٿين حوالي ۾ علاؤالدين جي لشڪر جي ملتان کان اڳتي وڌڻ ۽ سنڌ ۾ داخل ٿيڻ جي ڪا به شاهدي نٿي ملي. ٻئي حوالي ۾ ٻڌايو ويو آهي ته، "سلطان علاؤالدين نصرت خان کي ڏهه هزار سوار ساڻ ڏيئي، ملتان، اچ، بکر، سيوستان ۽ ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪري، حڪم ڪيو ته هو ملتان ۽ سنڌ جون سموريون سرحدون لتاڙي ۽ جتي به ڪو فسادي ۽ سرڪش موجود هجي ته انهيءَ جون پاڙون پٽي، هر طرح جي دل جاءِ ڪري ۽ سنڌ جي قلعن ۽ شهرن تي معتبر ماڻهو مقرر ڪري، پاڻ ملتان ۾ رهي."

مٿين ٻن حوالن کان سواءِ سنڌ تي هن دؤر ۾ ڪنهن فوج جي ڪاهه جي ڪا به خبر ڪاله ٿي پوي. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته سلطان علاؤالدين پنهنجي سر سنڌ تي لشڪر وٺي ڪاهي ڪونه آيو هو، پر هن سنڌ تي مقرر ڪيل حاڪم کي امن امان جي صورتحال

سڌارڻ ۽ الدرولي فسادن کي ختم ڪرڻ لاءِ نصرت خان جي اڳوانيءَ ۾ ڏهه هزار سوار ڏيئي سنڌ جون سرحدون لتاڙڻ لاءِ موڪليو هو. تاريخ جي مطالعي مان سنڌ جي مقامي حاڪمن جي نصرت خان سان جنگ جي ڪابه خبر نٿي پوي، جڏهن ته سنڌ ۾ لوڪ ادب جي روايتن ۾ دودي چنيسر جو قصو چنيسر جي دانهن تي خلجي لشڪر جي حملي سومرن جي لشڪر جي مقابلي ۽ دودي جي شهادت جو ذڪر موجود آهي.

ممڪن آهي ته دودي ۽ چنيسر واري اٿل پٿل ان ساڳئي دؤر ۾ ٿي هجي ۽ چنيسر، نصرت خان کي دانهن ڏيئي سومرن جي تخت گاهه محمد طور ڏانهن وٺي آيو هجي ۽ هن عظيم شهر جي بربادي جو سبب سومرن جي لشڪر ۽ نصرت خان جي لشڪر ۾ دوبدو مقابلو هجي. هي واقعو ٦٩٦هه / ١٢٩٦ع جو سمجهڻ ۾ اچي ٿو.

محمد طور شهر جي تباهي جو ٻيو سبب درياهه جي رخ مٽائڻ ۽ هن علائقي ۾ وهندڙ شاخن جو سڪي وڃڻ پڌايو وڃي ٿو. هن بابت ملندڙ حوالن جي مطالعي مان هيءَ معلومات ملي ٿي. سنڌ جي سرزمين جي سرسبزي ۽ خوشحالي قديم زماني کان وٺي سنڌو درياهه جي وهڪرن تي ٻڌل آهي. جنهن جي وهڪري جي رخ مٽجڻ سان سنڌ جا ڪيترا حصا آباد ۽ غيرآباد ٿيندا رهيا آهن. سومرن جي دور ۾ اپرلدي طرف هاڪڙو (اپرندو نارو) هڪ ڦاٽ جي صورت ۾ وهندڙ هو، پر درياهه جو مکيه وهڪرو الهندي طرف پراڻ واري ڊوري مان هو، جنهن جون شاخون ولگي وٽ هاڪڙي ڊوري سان اچي ملنديون هيون ۽ پراڻ ۽ هاڪڙي جو گڏيل پاڻي محمد طور کان اڳتي اچي ٻه هيٺ وچي رڻ واري ايراضيءَ کي آباد ڪندو هو، جيڪا سنڌ جي زرخيز ايراضي هئي. سومرن جي حڪومت جي اوائلي ۽ وچئين دور ۾ انهن ايراضين جي زراعت ۽ زرخيزي ئي سومرن جي دور جي آبادي ۽ آمدني جو مکيه ذريعو هئي. لاڙ ۾ ساريون، مڇي، ٻه ۽ لوڙهه پڻ وڏي مقدار ۾ ٿيندا هئا. مانهن وٽ چوپايو

سال ڄام هوليو هو، جنهن ڪري ڪير، ڪيهه، ڪڻ جي ڪاٺ ڪمي ڪاڻ هئي.

سومرن جي آخري دور ۾ جڏهن اروڙ وٽان هاڪڙي ناري جو سنهن ريتجي ويو ۽ پراڻ واري وهڪري پدران درياهه جو مسڪيو وهڪرو ڦري حيدرآباد ۽ لتي واريءَ ايراضين مان وهڻ لڳو، جتي سمن جون زمينداريون هيون. هن تبديلي ڪري سومرن واريون ايراضيون ۽ سندن شهر ڦٽڻ لڳا ۽ ماڻهو اهي علائقا ڇڏي ننڍي ۽ ساڪري طرف اچي آباد ٿيا. وهڪري ڦرڻ سبب ڪولڪڙو گهٽو سڪي ويو. جنهن ڪري هن جي ڪپ تي سومرن جو آباد شهر محمد طور ڦٽي ويو. سنڌوءَ جي وهڪري جي اها تبديلي ستين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ٿي. مٿي ذڪر ڪيل سڀني ڳالهين مان معلوم ٿئي ٿو ته محمد طور شهر جي بربادي جو اصل سبب نصرت خان جي لشڪر جو حملو آهي. جنهن جي ڪري هيءُ شهر تباهه ٿي ويو. جنهن کان پوءِ سنت ٿي درياهه جو رخ مٽجي ويو ۽ ڪولڪڙي جي سڪي وڃڻ کان پوءِ رهيل آبادي به محمد طور کي ڇڏي وڃي لٿي، ساموئي ۽ ساڪري جي علائقن ۾ آباد ٿي. اهڙي طرح ستين هجري/ تيرهين صدي عيسوي جي آخر ۾ سومرن جي حڪومت جو هيءُ آخري تخت گاهه محمد طور هميشه لاءِ ويران ٿي ويو.

هن شهر بابت سمورن تاريخي مسئلن تي غور ڪرڻ بعد، هن جي نالي "محمد طور" جي لغوي معنيٰ ڏسڻ به ضروري آهي. جيئن "محمد" اسان جي نبي آخر الزمان حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جو نالو مبارڪ آهي. جيڪو مسلمانن ۾ عام طرح سان رکيو وڃي ٿو. سومري حاڪم جو نالو به "محمد" هو، جنهن کي عام طرح تاريخدانن "محمد طور" لکيو آهي ۽ سندس نالي سان شهر جو نالو به "محمد طُور" ثابت ٿيو آهي.

مختلف عربي ۽ فارسي لغات کي ڏسڻ سان اسان کي هن قسم جا به لفظ "طُور" ۽ "طَور" نظر اچن ٿا. "طُور" جي معنيٰ جبل،

جيا گهر جي سامهون پيل زمين يا اڱڻ جي لظر اچي ٿي، جڏهن تہ پئي لفظ ”طـَور“ جي معنيٰ حال، هيئت، انداز، مختلف حالتون، پڻ شين جي وچ ۾ فاصلو، ڪنهن شئي جو ڇيهہ، گول دائري جهڙو، رياست ۽ حدون پڻ ڏني ويئي آهي.

معنيٰ ڏسڻ سان هي ڳالهہ ذهن ۾ ايري ٿي، تہ جيڪر ”محمد طـُور“ پڙهجي تہ ان مان محمد جي مشابهت جبل سان ڪري سگهجي ٿي. جيئن عام طرح چئبو آهي تہ فلاڻو ماڻهو شينهن آهي يا فلاڻو جبل آهي ۽ پوءِ ساڳي لسبت يا لقب سان شهر تي بہ ساڳيو نالو پئجي ويو.

پر جيڪر ان کي ”محمد طـَور“ پڙهجي تہ ان جي معنيٰ محمد جي رياست، محمد جون حدون يا محمد جي ملڪ جو ڇيهہ معلوم ٿئي ٿي. جيڪر هن معنيٰ ۽ لفظ کي صحيح سمجهجي تہ پوءِ حاڪم جو نالو ”محمد“ ۽ شهر جو نالو ”محمد طـَور“ پڙهيو ويندو. جڏهن تہ تاريخدانن ۽ مقامي ماڻهن ۾ هيءُ نالو ”طـَور“ لہ پر ”طـُور“ جي نالي سان مشهور آهي.

نتيجا

هن مضمون ۾ مٿي ذڪر ڪيل مواد، تاريخي حوالا ۽ انهن تي غور ويچار مان اسان کي سومرن جي آخري تخت گاهہ محمدطور بابت هيٺ ذڪر ڪيل نتيجا ملن ٿا:

* شاهہ ڪپور ڳوٺ جي پسر ۾ موجود قديم آثار سومرن جي اڳاڻي گاديءَ واري شهر ”محمد طور“ جا آهن.
* سومرن جي هن شهر جو صحيح نالو ”محمد طور“ آهي. ثبوتن جي آڌار تي پيا سمورا نالا رد سمجهڻ گهرجن.
* ”محمد طور“ شهر سنڌ جي سومري حاڪم محمد طور جيڪو سنہ ٦٣٩ هہ کان ٦٥٤هہ/ ١٢٤١ع کان ١٢٥٦ع تائين حاڪم هـو، پنهنجي حڪومت جي اوائلي سالن ۾، پنهنجي نالي سان ڪولکڙي جي ڪپ تي پڏرايو هو.

* محمد طور شهر جي تباهي ۽ ڦٽڻ جو اصل سبب سلطان علاؤالدين محمد شاهہ خلجي (٦٩٥ هہ - ٧١٥ هہ / ١٢٩٥ع - ١٣١٥ع) جي لشڪر جو نصرت خان جي اڳواڻيءَ ۾ سنہ ٦٩٢ هہ / ١٢٩٦ع جو حملو آهي. جلدئي درياهہ جي رخ مٽڻ سبب هن شهر جي پرسان وهندڙ گونگڙي شاخ جو پاڻي بہ سڪي ويو.

* محمد طور، سومرا حڪومت جو آخري تخت گاهہ، ستين صدي جي شروعات ٦٣٩-٦٤٠ هہ / ١٢٤١-١٢٤٢ع ۾ آباد ٿي، پنجاهہ - سٺ سال پنهنجو اوج ماڻي، ستين صدي هجري جي آخر سنہ ٦٩٦ هہ / ١٢٩٦ع ۾ تباهہ ٿي ڦٽي ويو.

* محمد طور شهر جي ڦٽڻ کان پوءِ ساڪري پرڳڻي ۾ محمد طور ثاني آباد ٿيو. جنهن کي پوءِ رسول آباد سڏيو ويو. جنهن جي بجاءِ پوءِ ڪوڙيءَ جو ڳوٺ آباد ٿيو.

مددي وسيلا

١- قرآن شريف (قلمي - خط نسخ ۾ اڪيل)
اصل فقير ابوبڪر پٽ محمد اسماعيل وٽ شهر محمد طور ۾ موجود هو.
هاڻي عبدالله ورياهہ وٽ ٽنڊي آدم ۾ موجود آهي.
سنہ، ستين صدي هجري/تيرهين صدي عيسوي.

٢- سيد طاهر محمد نسياني، مترجم: لياز همايوني،
تاريخ طاهري، ٺٽي شهر جي تاريخ،
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو ١٩٨٨ع.

٣- مير علي شير قانع ٺٽوي، مترجم: مخدوم امير احمد تحفة الڪرام.
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو ١٩٨٩ع.

٤- مير معصوم بکري، مترجم: مخدوم امير احمد، تاريخ معصومي،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ١٩٥٩ع.

٥- خواجہ غلام علي الانا
لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ،
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو ١٩٧٥ع.

٦- ادراڪي بيگلاري، مترجم: خان بهادر محمد صديق ميمڻ. بيگلارنامو
السٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو ١٩٧٧ع.
٧- عبدالغني عبدالله
تاريخ سنڌ (پاڳو ٽيون) سومرا ۽ سمان،
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو ١٩٧٤ع.
٨- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
سومرن جو دؤر
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو. ١٩٨٠ع
٩- رحيم داد خان مولائي شيدائي
جنت السنڌ
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد-١٩٥٨ع
١٠- مرزا قليچ بيگ
قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو
حيدرآباد ١٩٢١ع. (ٻيهر ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ)
١١- پروفيسر محبوب علي چنا
مڪلي ٽڪريءَ جو سير
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو ١٩٨٧ع.
١٢- لسان العرب ابن منظورالا فريقي
دار صادر، بيروت
١٣- حسن عميد، فرهنگ عميد
موسه انتشارات امير الڪبير تهران- ٢٥٣٦.
14- M. H Panhwar, Chronological Dictionary of Sindh Institute of Sindhology, University of Sindh, Jamshoro.-1983
15- Henry cousens, The Antiquities of Sindh, Oxfor University Press, Karachi 1975.

16- M. Ishtiaq Khan, Archaeology of Sindh, Department of Archaeology and Musums, Karachi- 1975.

17- F. A. Khan, Archaeology, No. 2. Department of Archoeology & Museums, Karachi, 1956.

18- J. Abbott, Sindh. Al-Biruni, Lahore, 1978.

19- Eliot & Dawson, The History of India vol. 1, Islamic Book Service, Lahore, 1976.

20- M. R. Haig, Indus Delta Country, Indus Publactions, Karachi, 1872.

21- F. Steingass, A Comprehensine Persian-Englsh Dictionary, Sung-e-Meel Publications, Lahore, 1977.

صوفي شاهه عنايت شهيد

ڊاڪٽر نواز علي شوق

ٻارهين صدي هجري وارو عرصو سنڌ لاءِ سورن ۽ مصيبتن وارو دور هو. مغلن جي حڪومت ڪمزور ٿي چڪي هئي. نتيجي ۾ مغلن جا گورنر جلدي تبديل ٿيندا ٿي رهيا. ان دور ۾ سنڌ واسين ۾ هڪ ٻئي لاءِ بغض ڪينو، ساڙ وڌي ويو هو. مغلن جي گورنرن جا ظلم، زميندارن جون زيادتيون ۽ ڏڪار اهي سڀ مصيبتون اچي سنڌ تي ڪڙڪيون هيون. علامه دائود پوٽي مرحوم ڪهڙو نه صحيح لکيو آهي ته: "ان وقت نتيجي جو ناظم لطف علي خان معزول ٿي چڪو هو ۽ سنڌس جاءِ تي نواب اعظم خان دهليءَ ٻاران مقرر ٿيو هو. سنڌس اٽڪل چئن سالن جو عرصو اهل سنڌ لاءِ نحوست جو زمانو هو. هڪ ته ملڪ ۾ سخت ڏڪار پيو ۽ ٻيو ته ان ۾ حق شناس حضرت شاهه عنايت الله جي شهادت جو واقعو پيش آيو"(۱).

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته شاهه شهيد جي سوانح ۽ سندن ڪارنامن بابت سڀ کان گهڻو ۽ معياري ڪم سيد حسام الدين راشدي مرحوم ڪيو. "شاهه عنايت شهيد جي سوانح جا ماخذ" ۽ "سنڌ جو پهريون زرعي سڌارڪ"- سندن اهي ٻئي مقالا هن سلسلي ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. ان کان علاوه ٻيا به ڪتاب ۽ چند مقالا لکيا ويا آهن، پر اڃا گهڻي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي چاڪاڻ ته سندن خليفن ۽ طريقت جي سلسلي بابت وڌيڪ کوجنا جي ضرورت آهي.

---

(۱) مضمون ۽ مقالا: ڊاڪٽر دائود پوٽو ص-۲۵۸ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد- ڀٽ شاهه سال ۱۹۷۸ع.

ننڍپڻ ۽ جواني:

شاهه شهيد جي ولادت ۽ ننڍپڻ بابت تذڪره نگارن تفصيل سان ڪونه لکيو آهي. اها شڪايت علامه دائود پوٽي پڻ پنهنجي مقالي ۾ ڪئي آهي. بهرحال شاهه شهيد جي ولادت ١١٦٥ھ ۾ ٿي. ٽي ڀائر هئا، جن مان شاهه عنايت وچون هو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد مخدوم فضل الله کان حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ حق جي تلاش ۾ سير سفر تي نڪتا. ميان محمد امين نقشبندي، شاهه حمزو ۽ ميان ابراهيم ڪاتيار سفر ۾ ساڻن گڏ هئا. سير سفر ڪندي ملتان آيا ۽ سال کن شيخ شمس الدين ملتاني جي خدمت ۾ رهيا. ان کان پوءِ پيا گهٽائي شهر گهمندي آخر حيدرآباد دکن ۾ شاهه عبدالملڪ جيلاني جا مريد ٿيا. اتي مرشد جي ارشاد موجب بانس جي ٻيلن ۾ خوب رياضتون ڪيائون. مرشد مٿن گهڻو مهربان ٿيو ۽ مٿن ايتري ته فيض جي بالوت ڪيائون جو ڪمال جي درجي کي رسيا.

نيٺ هڪ ڏينهن پنهنجي مرشد کان وطن ورڻ جي اجازت گهريائون. شاهه صاحب کين اجازت ڏني ۽ سندن آڏو ٽي سوکڙيون رکيائون ته هنن مان ڪابه هڪ کڻو. اهي هيون ترار، تسبيح ۽ ڪوارو: پاڻ ترار کنيائون. تنهن تي سندن مرشد فرمايو ته ”ان جو اجورو وڏو آهي.“ شاهه عنايت جواب ۾ عرض ڪيو ته ”سر حاضر آهي.“ پوءِ کين هدايت ڪيائون ته: ”مات ۽ صبر ڪري سر ڏجو.“ مرشد کان موڪلائي وطن موٽي آيا. وات تي گهٽائي سندن مريد ٿيا. انهن مان پنج سؤ مريد ساڻن گڏ آيا، جي وري واپس هندوستان نه ويا (١).

شادي يون:

شاهه شهيد چار شاديون ڪيون هيون. پهرين پنهنجي چاچي مخدوم محمد عمر جي ناٺيءَ سان، جنهن مان کين اولاد ڪونه ٿيو. ٻي

---

(١) انيس المساڪين (قلمي) قاضي غلام مهدي: ص - ٩ ۽ ١٠، ١٣٤٣ھ/١٩٣٢ع.

ڪڇ ڀڄ جي راجا جي خاندان مان ڪيائون، جنهن مان ڪين هڪ فرزند ڄائو، جنهن جو نالو شاه خليل الله هو(١). جيڪو شاه عنايت جي شهادت وقت پنهنجي ناناڻن ۾ هو. جتان پوءِ ايران ويو. ٻين شادي ٺٽي جي مخدوم اسماعيل(٢) جي ڌيءُ سان ڪيائون، ان مان ڪين ڪو اولاد ڪونه ٿيو. چوٿين شادي ٺڪرن سوڍن جي گهراڻي مان ڪيائون، جنهن مان ڪين ٻه فرزند ٿيا: پير عزت الله شاه ۽ پير سلام الله شاه. والد جي شهادت وقت پير عزت الله شاه موجود نه هو ۽ پير سلام الله شاه ڇهيني سوا جو معصوم ٻار هو. سندن ولادت شهادت واري سال ٿي هئي.

طريقت جو سلسلو:

مير علي شير قانع 'طومار سلاسل' ۽ 'معيار سالڪان طريقت' ۾ شاه شهيد جو جيڪو طريقت وارو سلسلو ڏيکاريو آهي، تن ٻنهن ۾ فرق آهي. پير حسام الدين شاه راشدي لکيو آهي ته "متئين سلسلي ۽ ان کان اول واري سلسلي ۾ فرق آهي، جيڪو غور ڪرڻ ۽ تحقيق ڪرڻ

---

(١) شاه خليل الله جو ذڪر فقط "انيس المساڪين" ۾ موجود آهي. باقي ٻئي ڪنهن تذڪره نگار سندن ذڪر ڪونه ڪيو آهي. 'انيس المساڪين' ۾ ڄاڻايل آهي ته شاه خليل الله هميشه لاءِ ايران رهيو. اتي سندس ڪيترائي مريد هئا. نادر شاه ۽ احمد شاه دراني سندن عقيدت مند هئا.

(٢) مير قانع سندن متعلق لکيو آهي ته: فضيلت جي شهرت اوري پري اٿس ۽ مثنوي ڏاڍي شوق سان پڙهندو آهي، پنهنجي مرشد (شاه عنايت رح) جي ارشاد تي، سندس انتقال بعد دهلي ويو ۽ شاه غلام محمد وٽان رهيل امانت هٿ ڪري موٽي آيو. هن وقت سندس جهڙو صوفي ٺٽي ۾ ٻيو ڪونه آهي. بحواله: "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون"، سيد حسام الدين شاه راشدي، ص: ٣٣٤.

جي قابل آهي، ڪڏهن وقت مليو تہ الهيءَ سلسلي ۾ آءٌ پنهنجي تحقيق پيش ڪندس." (١)

خوش تسمتيءَ سان ڪين "گلدستہ صلحاءِ سورت" جو نسخو ملي ويو. ان جو ذڪر ڪندي لکيو اٿن تہ "هن وقت تائين اسان کي فقط اهو معلوم هو تہ شاه شهيد، شاه عبدالملڪ دکنيءَ کان باطني تعليم حاصل ڪري ان جو خليفو ٿيو؛ ليڪن شاه عبدالملڪ کان اڳتي جي سلسلي ۾ اختلاف هو. خوش قسمتيءَ سان مذڪوره تذڪري ۾ الهيءَ طلائي سلسلي جون سڀئي ڪڙيون شاه فاضل سورتيءَ جي ضمن ۾ محفوظ ڪيون ويون آهن، جي هن ريت آهن:

شاه فاضل خليفو هو شاه پير محمد اورنگ آباديءَ جو، اهو شهباز ملڪوت شاه عنايت شهيد جو، اهو شاه عبدالملڪ جو، اهو شيخ شاهيءَ جو، اهو شاه بهاؤالدين جو، اهو مخدوم ابوالفتح جو، اهو مخدوم ابراهيم جو، اهو شمس الدين جو، اهو بهاؤالدين دولت آباديءَ جو، اهو ابوالعباس احمد جو، اهو مير حسن جو، اهو سيد موسيٰ قادريءَ جو، اهو سيد علي جو، اهو سيد محمد بغداديءَ جو، اهو سيد حسن بغداديءَ جو، اهو سيد محمد بغداديءَ جو، اهو ابو صالح نصر فخرالدين جو، اهو سيد عبدالرزاق جو، اهو حضرت غوث الاعظم سيدنا شيخ عبدالقادر گيلاني رحمة الله عليه جو (٢).

فقير قادر بخش بيدل (وفات ١٢٨٩هـ) بہ ڪُرسي ناما لکيا آهن: انهن ۾ هن شاه شهيد جي طريقت جو جيڪو سلسلو بيان ڪيو آهي، سو گهڻي ڀاڱي "صلحاءِ سورت" واري سلسلي سان ملي ٿو. سواءِ هڪ ٻن نالن جي باقي سڀ ڪڙيون ملن ٿيون. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ فقير قادر بخش بيدل پهريون سنڌي عالم آهي، جنهن شاه شهيد جي طريقت وارو سلسلو قلمبند ڪيو. هن هيٺ پيش ڪجي

---

(١) ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، سيد حسام الدين راشدي ص ٣٣٧.

(٢) ايضاً ص ٣٤٧.

ڪُرسي ناما ڏنا وڃن ٿا، تہ جيئن پڙھندڙن کي بيدل سائين جي شاہ شهيد سان محبت ۽ تاريخي ڄاڻ جو اندازو ٿي سگھي.

يارب بحرمت شہ کولين مصطفيٰ
يارب بحرمتِ شہِ مردان مرتضيٰ
يارب بحرمتِ شہ شهداء کربلا
يارب بحقِ زين عبا صاحبِ علا
با حرمتِ محمد باقر امام دين
با حقِ جعفر و شہ کاظم علي رضا
با حق شيخ کرخي معروف پاک دل
با حق شيخ سري سقطي شہ ہدا
با حرمتِ جنيد کہ بغداد جاي اوست
با حق شيخ شبلي بوبکر مقتدا
با حق شيخ عبدالواحد شہ يمن
کو چون سهيل تالتہ برچرخ کبريا
با حق رہبر دين عبدالله اکملي
کش بود تکيہ گاہ بطرطوس منجلا
با حق علي محمد يوسف کہ قريشي است
با حق ابي سعيد کہ پير است رہنما
با حرمت علو مرتب جنابِ غوث
با حق قطب عبدالرزاق مهتدا
با حق شاہ سيد ابي نصر محي الدين
با حرمتِ محمد سيد بصد غنا
با حرمت آنکہ سيد موسيٰ است نام او
با حرمت امير حسن شاہ مجتبيٰ
با حق سيد احمد جلي و شافعي
با حق بهاؤ الدين شہ ارض و سما

با حق شیخ شاهی ملتان مسکنش
با حق شاه عبدالملک اعظم اولیا

با حق عنایت الله صوفی شهید حق
با حق شاه جان محمد شہ اصفیا

با حق شیخ پاک غلام رسول امر
با حرمت غلام محمد شہ صفا

با حق شاه عبدالوهاب قادری
ما راز جمله جلو تگو شان شان نما

طریق ثانی

احمد علی و حسن و شہ زین عابدین
باقر و امام جعفر و کاظم و علی رضا

معروف کرخ و سری سقطی و جنید شیخ
بوبکر شبلی و عبدالواحد شہ صفا

عبدالله و محمد یوسف و ابو سعید
غوث کریم و عبدالرزاق مهتدا

بونصر دبیر محمد موسی وشہ حسن
احمد بهاؤالدین شہ ارض و سما

زان بعد شیخ شاهی عبدالملک بود
زان پس عنایت الله هادی سوی خدا

جان محمد ست و غلام رسول پس
مقتول حق غلام محمد بصر علا

زان بعد گرد عبدالوهاب قادری
ارشاد طالبان بسوی مقصد بقا

با حرمت وحید شهید فرلگ عشق
و حضرت عنایت الله سلطان اصفیا

با حق فضل شيخ ابراهيم با كمال
گو خورد باده وجد ز ميخانهٔ صفا
با حرمتِ آن شه كه سلام الله دوست
با حق عزت الله هادي و مهتدا
با حرمت محمد زاهد كمالِ فيض
با حق رتبهٔ شه فضل الله پيشوا
با حرمت محمد صديق و اصلي
با حق با يزيد گل باغِ كبريا
اين بنده كه طالبِ ذوق وصال تست
از جملهٔ سالكان رهِ عشق خود لما. (۱)

انسان دوستي ۽ قرباني:

شاه عنايت جڏهن دڪن مان موٽيو ته هن الله جي عبادت سان گڏوگڏ خلق جي خدمت کي پنهنجو شيوو بڻايو. پنهنجي ابائي زمين کي گڏيل ملڪيت قرار ڏنائون. پير حسام الدين شاه راشدي لکيو آهي ته، ”سندس اهل خاندان ۽ سندس مريد يا هاري ٿاري گڏجي زمين ۾ هر ڪاهيندا هئا، آمدني ۽ پيداوار تي سڀني جو گڏيل حق هو ۽ ونڊڻ وقت هرڪو هڪ جيترو ان ورهائي کڻندو هو.“ (۲)

سندن فقيري انسان دوستي ۽ هن ان زرعي نظام سبب ڪيترائي مسڪين هاري پنهنجن زميندارن کي ڇڏي اچي گڏيل ملڪيت ۾ شريڪ ٿيا. تنهن جي پيرن جا ڪيترائي مريد پنهنجن مرشدن کي ڇڏي، اچي شاه عنايت جا مريد ٿيا، تنهن ڪري پيرن مرشدن زميندارن، جاگيردارن

---

(۱) بياض فقير محمد حسن بيڪس: مملوڪ سيد عبدالحسين شاه موسوي.

(۲) طريق ثاني ۾ شاه شهيد جي طريقت جي سلسلي بيان ڪرڻ کان پوءِ شاه شهيد جي اولاد جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

(۳) انيس المساڪين (قلمي) قاضي غلام مهدي ص ۲۲.

۾ مذهبي اڳواڻن سندن خلاف سازش مٽي. نتيجي ۾ جهوڪ واري جنگ لڳي.

ان وقت سندن ٢٤ هزار جان نثار مريد هئا. پنهنجن مريدن جو جوش ڏسي کين چيائون ته، "بابا محبوب حقيقي ناز ڪيو آهي، اسان نياز ڪنداسون." تڏهن خليفن عرض ڪيو ته قبلا! اسان کي به اجازت ڏيو ته شهيد ٿيون." تنهن تي مير جان الله شاه کي حڪم ڪيائون ته توهان روهڙي وڃو. خواجه عبيدالله کي اجمير واپس وڃڻ جو ارشاد ٿيو. شاه عبداللطيف نتوي کي نئي وڃڻ جو حڪم مليو ۽ محمد اسماعيل کي پڻ نئي وڃڻ جو امر ٿيو. ڪن ٻين کي پڻ اجازت ڏنائون ته پنهنجي پنهنجي شهر هليا وڃن. باقي ٢٤ هزار مريدن ۾ سليمان هندي پڻ شامل هو، جيڪو هندوستان کان سائن گڏ آيو هو. انهن فقيرن مان ٻه هزار چار سؤ تاج (١) ٻهريل هئا.

جهوڪ واري جنگ ۾ اهي سڀ فقير شهيد ٿيا، جن کي ستن کوهن ۾ دفنايو ويو. انهن کوهن کي "گنج شهيدان" سڏيو ويندو آهي.

جهوڪ واري جنگ جو احوال پير حسام الدين شاه راشدي مير علي شير قانع جي ڪتابن جي حوالي سان تفصيل سان لکيو آهي. هتي اسان فقير قادر بخش بيدل (وفات ١٢٨٩هه) جو هڪ قصيدو ڏيئي رهيا آهيون، جنهن ۾ جهوڪ واري جنگ جو دردناڪ داستان ڏنل آهي. ان داستان کان اڳ ۾ بيدل جو هڪ تاريخي قطعو ڏنو وڃي ٿو، جنهن ۾ هن سانحي کي ٻين قيامت سڏيو ويو آهي: قطعو ملاحظه فرمايو:

تاريخهاي

عشق چندين حمله بر عشاق اي سرها نمود

بر رخ صاحبدلان صدره در محنت گشود

---

(١) جيڪي فقير الله واري وات ۾ انتها تي پهچندا هئا، تن کي تاج پهرايو ويندو هو.

اصفيا و اتقيا را آتش الدر جان فروخت

انبيا و اوليا را دست برد خود نمود

ليک بعد از رحلت ختم الرسل احمد سه بار

سطوت آن سلطان اعظم هوش عالم را ربود

اولين کبري قيامت قتل اولادِ رسول صہ

سنہ ۶۱ھ

در سن شصت ويکم مثلش نيامد در وجود

دومين وسطي قيامت واقعہ بس هولناک

سنہ ۳۰۹ھ

در نهم سال و سرمد قتلِ شہ حلاج بود

سيو مين صغري قيامت در هزارو سي صد

سنہ ۱۱۳۵ھ

سربريدن صوفي بيخود کمالش را فزود

باد باهر درد نوشي جام دردِ عاشقي

قسمت بيدل تجرع فيض زان پيمانہ بود

هيٺين قصيدي ۾ شاه شهيد جي صفت ۾ ساراهہ بيان ڪرڻ کان پوءِ سندن سير سفر جو مختصر احوال ڏنو ويو آهي. عقيدتمندن جو ميڙو ڏسي مُلن جو حسد ڪرڻ ۾ سندن ولايت جو واس هر ڪنهن طرف پکڙجي ويڻ، تنهن ڪري بي شمار عقيدتمندن جو وڃڻ حاضر ٿيڻ - انهن سيني ڳالهين سبب دشمنن سندن خلاف سازش سٽي، فرخ سير کي ڀڙڪايو. شاهہ شهيد پنهنجن خليفن کي فرمايو تہ "هيءُ محبوب حقيقي جو ناز آهي." فرخ سير کي فسادين جو بادشاهہ ۽ قاتل کي شمر سڏيو اٿس. جڏهن شاه کي شهيد ڪري سندن سر مبارڪ نيزي تي سوار ڪيو ويو تہ بيدل ان کي "اسريٰ بعبده" آيت سان تعبير ڪيو آهي، جڻ عاشق محبت جي معراج کي رسيو.

قصیده تاریخ شهادت صاحبان گریمان شهیدان حضرت میران پور
بمع بعضي احوال آن جناب قدس الله روح

شهنشاهي قدم عرش آستالي
همای عشق قدسي آشیالي

ز قید جسم جسمالي مقدس
مجسم نور در عالم عیالي
وجود لاتعین بي تنزل
شهود ذات بحث و کاشالي
با سم الله معالي شد عنایت
براي امر بي جسمي چو جالي
ظهور آورد و چون در خط کون
شده جویائي راه لامکالي
چو موسي بحر خضر وقت خود بست
کمر صدق ارادت برمیالي
سفر کرد و بملتان مالد یک سال
بهر مجذوب شیخ مستعاني
بارشادش بملک دهکن آمد
ببرهان پور رسیده جالفشالي
بشه عبدالملک گشته ملاقي
سراغي یافت زان مرلهالي
به تشریف ولایت گشته ممتاز
مرخص شد بر شدت طالبالي
بوقت رخصتش شمشیر داده
بفرمود اینک وقت امتحالي
بدین شمشیر خواهي رتبه یافت
که رشک آرلد باتو عارفاني

تجديد تاريخ شهادت صاحب كربلا شهيدان حضرت ميران پور
بر بعضي احوال آن جناب قدس الله سره و افاض علينا

چو دل سال شهادت جست گفت
شهيد حق ميران شد زماني

فقير محمد محسن "بيڪس" جي هٿ اکرين لکيل بيدل جي قصيدي جو پهريون ۽ آخري صفحو.

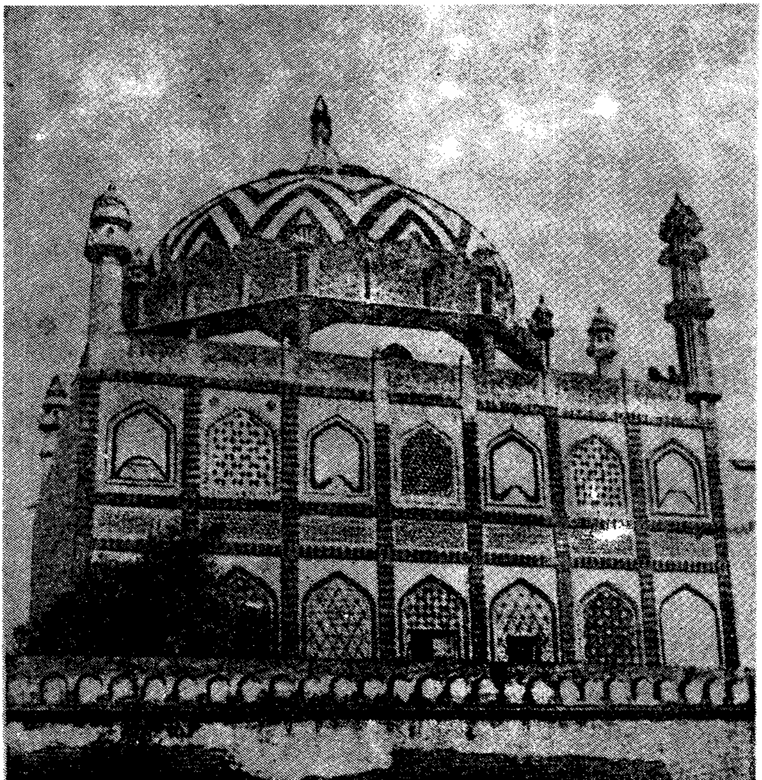

حضرت شاھ عنايت شهيد جو مقبرو.

بلطف و رحمت شاه شهيدان
شوي در زمره اش از خاصگالي
ولي بايد كه وقت آزمايش
نباشي از كرامت حرف خوالي
نسازي يك سرموئي تصرّف
بياد آري مصيبت سابقالي
وصيت شاه و بذرفت و بكوچيد
بدهلي آمد آن سلطان جالي
شدند آنجا ز ساداتش مريدان
فيوضي يافتند از شهنشاهي
و ز انجا شد روان سوي خراسان
بعقبش فوج فوج سالكالي
و ز انجا رهگرا گر ديد و آمد
بملك خود بغر و اصلالي
هلال آسا چوطي كرده منازل
بگشته بدر بس روشن روالي
بارشاد خلايق بسكه بكشاد
لب تلقين لطر فيض نهالي
علوي يافت غوغائي تصرف
خوارق عاداتش الدر جهاني
بسوي حضرت او ميد و يدند
طلبگاران حق از هرمكاني
ز ملايان حسد سرزد چو دهدلد
نبردش اژدهام از مردمالي
بسحرش نسبتي دادند از بغض
چو هريكي از رسل را كافرالي

بحاکم سنده عباسي نمودند
ز سطوت خسروانـ او بيالي
بشور آمد والي از دست جودش
نگشته منصرم اين قسم شالي
نوشتند از هجوم خلق بسيار
سوي فرخ سير شه جاهلالي
براشفت از مكاتيب حسودان
بترسيد از قضائي بيكمالي
مبادا ملك او درويش گيرد
بپنديشيد نادان سنت جالي
فرستاده مدد عباسيان را
كه تا ريزند خون جان جهالي
چوشد افواج اعداد مستعد جنگ
بمشتاقان بگفت آلـد دل ستالي
كه اي ياران همه تا دست بسته
بپا باشيد در صف امتحالي
كه اين خود ناز محبوب حقيقي است
نوازش عين بهر عاشقالي
فقيران دست بسته در صف جنگ
بكلي منتظر آن اخترالي
گشاده دست فوج اهل طغيان
بقتل قوم از خود رستگالي
بالدک مدت اين خرقه ببر كرد
قبائي خاص قرب جاودالي
هزاران در عدد بودند ليكن
فكنده سر بپائي قاتلالي

چو نوبت شاه والا جاه آمد
بپانزده شخص باقي مالدكاني
بمسلخ عشق از زالو در آمد
نشسته راجي آن سژدكاني
رسيده قاتلي بيرحم چون شمر
بغرقش زد دوسه زخم گراني
نگشته كاركر آن هرسه زخمش
بران پير طريقت راز داني
بگفتندش توان تيغم بدست آر
كه تا باشي بزوري كامراني
به پيشش ده درست زر نهادند
كه دست مزد تست اداني
پس افتادند ساجد بيخوداز
سراپا محو نور بي نشاني
هري كو گوهر تاج قدم بود
جدا كرد آن سرسنگين دلاني
چو از امر شهادت شيخ پرداخت
كمر بسته بقتل ديگراني
پس از نزع رو اهنا ذكر ذاتي
شده پيدا از پير و پيرواني
سرهرو سوار نيزه كردند
شده ٦ امري بعيده ٩ را بياني
به تهتر چون رسيد آن سر مبارك
شنيده خلق زد نطق عياني
بعقب سر مبارك ميرو يدند
ز معتقدان گروه جانفشاني

همي رفتند راهي تارسيدند
بدهلي پيش شاه مفسدالي
چون آن مغرور مال و جاه ديده
سر سرور شده بس شادمالي
دو كس برخاسته از مجلس او
كه بودند از گروه طالباني
دو سيد صاحب وجدو محبت
زدندش تيغ هاي جالستاني
چو اختر دهلي آمد درهبوطي
شد آن سعدين را باحق قرالي
سر سرور رسانيدند درسنده
بصد عزو كرامت دوستالي
چو در ميران پور آمد راس اشرف
ابو شد ماتم اندر خادمالي
سر پيوست با جسم مطهر
درون روضه رشك جناني
چو دل سال شهادت جست جان گفت
شهيد حق همو مرشد زمالي
سنه ١١٣٠ھ

سر مبارڪ جون ڪرامتون:

شاه عنايت کي شهيد ڪري جڏهن سندن سر مبارڪ ٺٽي کڻي آيا تڏهن اتي سر مبارڪ جو گشت ڪرايائون. ٺٽي جو هڪ فقير، جيڪو مذاڻين مان هو رهندو هو، تنهن سر مبارڪ ڏسي چيو ته:

پير پريان جي پڙ م، ڪنهن چيئي ته پاه

هڪدم سر مبارڪ جواب ڏنو ته:

عمر يست که قصه منصور ڪهن شد

جهوڪ واري جنگ کان اڳ مخدوم معين کين چورائي موڪليو هو ته:

جڪر شير نه داري، سفر عشق مکن

سر مبارڪ کي کڻين ۽ گشت ڪرائيندا جڏهن مخدوم ٺاري (معين) جي گهر وٽان آيا ته اتفاق سان هو پنهنجي گهر جي در تي ويٺو هو. ان وقت سر مبارڪ هيٺيون شعر چيو (۱) جيڪو ڄڻ مخدوم ٺاري کي جواب هو ۽ پنهنجي مرشد عبدالملڪ جي فرمان جي تڪميل هو:

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد،

اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد،

شاهه شهيد جو اولاد:

کين ڇهه فرزند هئا، جن جا نالا اڳ ۾ اچي چڪا آهن، ۽ وڏي فرزند شاهه خليل الله جو ڪي قدر احوال ڏنو ويو آهي. هتي سندن ٻي اولاد جو مختصر احوال ڏنو وڃي ٿو: شاهه عزت الله (۱) شاهه شهيد جو وچون فرزند هو. جهوڪ واري سانحي وقت ميران پور ۾ موجود نه هو. شاهه شهيد جي شهادت کان پوء پڙهو گهمرايو ويو هو ته: جتي به ڪو صوفي ڏسو ته ان کي قتل ڪري سر کڻي اچو ۽ انعام حاصل ڪريو. هن سلسلي ۾ مير علي شير قانع لکيو آهي ته: ان ڪالپوء (شهادت کانپوء) نواب شهر ۾ پڙهو گهمارائي ڇڏيو هو ته ڪو به ماڻهو "يا الله" جو نعرو نه هڻي، جيڪو حڪم عدولي ڪندو، تنهن کي ترار جي ڌار تي رکيو ويندو. (۲)

---

(۱) انيس المساڪين (قلمي) قاضي غلام مهدي ص ۳۵

* مٿين شعر جو ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم هن ريت منظوم ترجمو ڪيو آهي:

سر يار جي قدمن تان فدا ٿيو ته بجا ٿيو،

هيءُ قرض محبت جو ادا ٿيو ته بجا ٿيو.

(۲) مير قانع سندس احوال فقط ٻن سٽن ۾ ڏنو آهي.

اهي ٻالهون ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويون. جڏهن اجمير واري خليفي خواجه عبدالله عرف حامد کي ان سالحي جي خبر پئي ته ڏاڍو ڏک ٿيس. دهلي جو حاڪم سندس معتقد هو. هن ان وٽ وڃي پنهنجي مرشد جي لاءِ سفارش ڪئي. بادشاهه کي قائل ڪري صوفين جي سر وڍڻ وارو حڪم منسوخ ڪرايائين ۽ سنڌ اچي شاهه عزت الله کي گاديءَ تي وهاريائين. شاهه عزت الله سنه ۱۱۸۶هه ۾ وصال ڪيو.

شاهه سلام الله:

شاهه شهيد جو ٻيون فرزند هو. سندن ولادت سنه ۱۱۳۰هه ۾ يعني شاهه عنايت جي شهادت واري سال ٿي. ان وقت سندن عمر مهينو سوا هئي. اليس المساڪين ۾ آيل آهي ته، "جڏهن صوفي صاحب جي شهادت جو وقت ويجهو آيو تڏهن پاڻ اندر حويليءَ ۾ ويا ته ان وقت شاهه سلام الله پينگهي ۾ ستل هو. سندن پرسان بيهي پنهنجو تاج مبارڪ لاهي سندن سيراندي رکيائون ۽ پنهنجي گودڙي پڻ سندن پاسي ۾ رکيائون.

شاهه سلام الله جڏهن پندرهن سورهن ورهين جا ٿيا ته ننڍي وهي شاهه عبداللطيف ڀٽائي سان مليا. جنهن کين الله واري واٽ ڏسي. پوءِ اتان موٽي ميران پور آيا. جتان پنهنجي ڪنهن ڳالهه کان موڪلائي جي سير سفر تي لڳا. ڪجهه فقير به سندن پوئتان هلندا رهيا، تان جو رياست خيرپور ۾ ڏيرآوريءَ واري پٽ تي اچي ويهي رهيا. اها پٽ روهڙيءَ کان اٽڪل هڪ سو ڪلوميٽر اوڀر طرف ٿاري جي ويجهو آهي. ۱۲ ورهيه اتي رهي رياضتون ڪيائون، پوءِ هالوڪي تجل شريف واري هنڌ آيا.

جڏهن سندن وصال جو وقت ويجهو آيو، تڏهن پنهنجن مريدن کي چيائون ته، "اسان کي هتي دفن ڪجو. اسان جا عزيز اسان جا لاش ميران پور کڻائي ويندا پر اسان جو روح هتي هوندو. يعني هڏ ميرانپور ۾ مڏ تجل ۾. سندن وصال ۱۱۸۳هه ۾ ٿيو. مريدن وصيت موجب کين اتي دفن ڪيو، پر ٿوري عرصي کان پوءِ سندن عزيز لاش ڪڍي

ميران پور ڪٺي ويا. مير سهراب خان ٽالپر واليءِ خيرپور سندن وهڻ واري هنڌ (ٿلهي) جي مٿان قبو ٺهرايو. ان ٿلهي تي صوفي صاحب جا ويس ۽ حال ڏاڪا رکيل هئا. هر سال تجل ۾ ٢٥ کان ٢٧ ذوالحج تائين ميلو لڳندو آهي، جتي هزارين عقيدت مند اچي حاضر ٿيندا آهن.

سندن وصال کان پوءِ سندن لياڻو محمد زاهد گاديءَ تي ويٺو. مير علي شير قانع لکيو آهي ته، "هيءُ الهيءَ گهراڻي جو روشن ڏيئو آهي (١) محمد زاهد وڏي ڪمال جو صاحب هو. کيس ٽي فرزند هئا: ميان ابراهيم شاهه، شاهه فضل الله قلندر ۽ نور الله شاهه. سندن وصال ١٢١٦هه ۾ ٿيو. ڪانئن پوءِ ميان ابراهيم شاهه مسند نشين ٿيو. ١٣ ورهيه گاديءَ تي رهي ١٢٢٩هه ۾ وصال ڪري ويا.

هن خاندان ۾ شاهه فضل الله قلندر جيڪو شاهه عزت الله جو لياڻو ۽ محمد زاهد جو وچون فرزند هو، سو پنهنجي وقت جو وڏو ولي الله هو. ١٤ ورهين جي چمار ۾ نو مهينا پراڻي ميران پور ۾ وڃي رياضتون ڪيائون. اتان وري ننڍي غلام علي ويجهو شاهه ديوا جي مقام ۾ جوڳ پچايائون. بعد ۾ چاليهه ڏينهن دلوريءَ ۾ ويٺا اتان وري ڪبير سيال جي کوهه تي مراقبي ۾ ويهي رهيا. ڪيترائي سندن مريد ٿيا، جن ۾ مسلمان، مينگهواڙ، راجپوت شامل هئا. سندن ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن: فقير محمد صديق اهر وارو، قاضي عبدالله، پريو سومرو، موتيو حجام، يوسف شاهه، پوجو مينگهواڙ،

---

(١) مير قانع تحفة الڪرام ۾ هن خاندان جو ذڪر هن عبارت تي ختم ڪيو ويو آهي: هن خامڪار جو قلم هن خاندان جي بزرگيءَ جي وصفن جو بيان ڇا ڪري ڇا ڪندو. باوجود هزارين مرشد جي شهادت واري سانحي ۾ ڪم آيا ۽ هن خاندان جو ڪوبه فرد مشائخي کي پسند نه ٿو ڪري، تڏهن به سنڌ ۾ هزارين مريد ظاهر توڙي مخفي موجود آهن. پين ملڪن ۾ پڻ هن گهراڻي جي توسل جي برڪت سان وڏا وڏا مشائخ ڪماليت جا صاحب بنجي پيا آهن، ص ٤٢٩.

ڀائي خان، عالم خان، نظاماڻي ڪرم علي جلالاڻي، دلو فقير لاشاري گنداواهه وارو، عطر فقير لاشاري گنداواهه وارو ۽ لورڪ فقير جلالاڻي.

سندن وصال ٢٧ جمادي الثاني سنه ١٢٤٣هه ۾ ٿيو. سندن وصال جي قطعه تاريخ فقير قادر بخش بيدل هن ريت چئي آهي:

تاريخ وصال سرتاج صوفيان آگاهه
حضرت مولانا شاهه فضل الله قلندر قدس سره

چو حضرت شاهه فضل الله صوفي
قلندر وقت سلطانِ معالي
زهي مشهد تجلياتِ بيچون
زهي مظهر فيوضاتِ عيالي
زهي ساقي که درميخانه عشقش
هزاران مست از جام نهالي
نگاهش مهتدي را موصلِ ذات
ز فيضش منتهي در ڪامرالي
مڪمل و مرشد و سرتاجِ خاصان
برون زد خيمه زين معمار فاني
مدار السلطنت هاهوت جانش
نشسته برسريرِ جاوداني
بجستم سالِ معراجش دلم گفت
موحد عين منصور ثاني

سنه ١٢٤٣هه

سندن خليفا:

حضرت شاهه شهيد جا ٤٠ خليفا هئا، جن مان ١٥ گهڻو مشهور آهن. سڀني ۾ وڏو مير جان الله شاهه رضوي هو. هتي انهن مان ۽ خليفن جو مختصر طور ذڪر ڪيو وڃي ٿو.

۱- مير جان محمد شاهہ: وڏو عابد زاهد هو. بهترين خطاط هو. قرآن مجيد لکي ان جي اجوري مان گذر سفر ڪندو هو. سندن هزارين مريد هئا، جن مان ميان بالر علي شاه بڪار وارو ۽ شاه عبدالنبي ڪندا واهہ وارو، غلام رسول پٺاڻ ۽ شاه عبدالوهاب شاه گهڻو مشهور آهن: فارسي زبان جو بلند پايه شاعر هو. سندن ديوان ۱ ديوان مير ۲ ۽ سندن پوٽي جان الله شاه عاشق جو ۲ ديوان عاشق ۲ سندن پوين وٽ محفوظ آهن. ديوان مير تي محمد اسحاق ابڙي صاحب فارسي ادب ۾ ڊاڪٽريٽ ڪئي آهي.

شاه صاحب کي ٽي فرزند هئا: الهرکيو شاه، مير قلندر علي شاه ۽ مير منور علي شاه. فقيري واري امانت مير قلندر علي شاه کي ملي. شاه صاحب ۱۱٦۷ھ ۾ هيءُ مٽيءَ جو ملڪ ڇڏي وڃي مالڪِ حقيقيءَ سان مليو. فقير قادر بخش بيدل سندن وفات جي قطع تاريخ هن ريت چئي آهي!

تاريخ وصال صاحبان ڪريمان مير جان الله قدس سره

سيد سادات سلوڪ و صفا
خارق عادات عقول و هنا
گل زگلستاني لبي و ولي
شمع شبستان شہ ڪربلا
جان محمد رضوي بهکري
غوث زمان زبده آلِ عبا
قادري و صوفي مهدي و دهر
صاحب ارشاد ڪثير العطا
لصد هر بيت ز ديوانِ او
منزل سالڪ ره دين و هدا
خطۂ لاسوت از و بهره ور
محفل ملڪوت از و پر ضيا

جوش بجروت ز اجلال اوست
یافته لاهوست ز داتش بقا
جرعه فیضش به تحیر فزود
باده کش ساغر با هوت را
گشت چو پیراسته در ملک ذات
مسند هاهوت از ان بادشا

جان طلب از سال عروجش نمود
مرشد وقت و قطب آمدندا،
۱۱٦٧ھ

٢- شاه عبداللطيف ٺٽوي:

هيءُ پنهنجي وقت جو وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي. شاه اسماعيل صوفي ۽ علامه محمد معين ٺٽوي جو گهرو دوست هو. موسيقي جو ماهر هو. فارسي زبان جو سٺو شاعر هو "مشهوري ڪان پڇندڙ ۽ وڏين ڪرامتن جو مالڪ هو."(١) شاه سلام الله تر ڏٺي ڪي هن فقير فيض پهچايو هو.(٢)

٣- شاه عبدالڪريم ٺٽوي:

هن خليفي شاه شهيد جو روضو مبارڪ جوڙايو. روضي جو ڪم گهڻو ڪري رات جو هلندو هو. اهل بيت پڻ عقيدت مان چولي جون تغاريون ڍوئيندا هئا. اهي سيد ٺٽي ۾ صوفي سيد سڏبا آهن.(٣)

٤- محمد اسحاق:

هيءُ فقير نصرپور جو ويٺل هو. روحل فقير ڪنڊڙيءَ وارو سندن اولاد مان آهي.(٤)

---

(١) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون. مولانا وفائي، ص ٨٣ سنڌي ادبي بورڊ، سنه ١٩٨٦ع.

(٢) انيس المساڪين قاضي غلام مهدي (قامي) ص ٦٥.

(٣) (٤) ايضاً ص ٦٦.

٥- محمد صديق پيڙن وارو:

هيءُ ذات جو لاڪو هو ۽ هالا تعلقي جو وينل هو. ميڙي جي شروعات هن خليفي جي رت سان ٿي. پوء هر سال ميلو لڳندو رهيو، جيڪو اجا تائين لڳندو اچي.

٦- خواجہ عبدالله عرف حاميد:

هيءُ اجمير وارن بزرگن مان هو. هن خليفي دهلي جي حڪمران ڪان پروالو وٺي صوفين جي مارڻ ۽ ' يا الله ' چوڻ وارين پابندين ۽ ڦهري قانون منسوخ ڪرايا. سنڌ اچي شاه عزت الله شاه کي گاديءَ تي وهاريو. (١)

٧- سليمان هندي:

هيءُ خليفو پنج سؤ هندي فقيرن سان حضرت صوفي صاحب سان گڏ هند کان سنڌ آيو هو، ۽ سليمان هندي سڏبو هو. وڏو بهادر انسان هو. رياضتون ڪري وڏي مقام تي پهتو. ١١٣٠هه ۾ پنهنجي مرشد سان گڏ شهيد ٿيو.

٨- اڊن اوراهہ وارو:

هيءُ ذات جو سمون هو. وڏيون رياضتون ڪيائين. اڪثر ٻڪريءَ جي تازي کل وٺي بدن تي پائي ڇڏيندو هو. اڄ ڏينهن اها کل چڙهي پئي هولدي هيس.

٩- شاه اسماعيل نئوي:

سندن اصل نالو اسد الله هو. حضرت صوفي صاحب جو پيارو خليفو هو. صوفي صاحب کي پنهنجي پيڻ جو سنگ ڏنو هئائين. مقالات الشعراء ۽ تحفة الڪرام ۾ سندس احوال آيل آهي. مولانا

(١) انيس المساڪين قاضي غلام مهدي، (قلمي) ص ٦٨.

وفائي تذڪره مشاهير سنڌ ۾ لکيو آهي تہ: شاه اسماعيل وقت جو هڪ وڏو بزرگ ڪرامتن ۽ وڏي ڪمالات جو مالڪ هو... شاه عنايت الله صوفي جهوڪ واري سان دوستي ۽ اخلاص جا گهاٽا تعلقات هوس.(١)
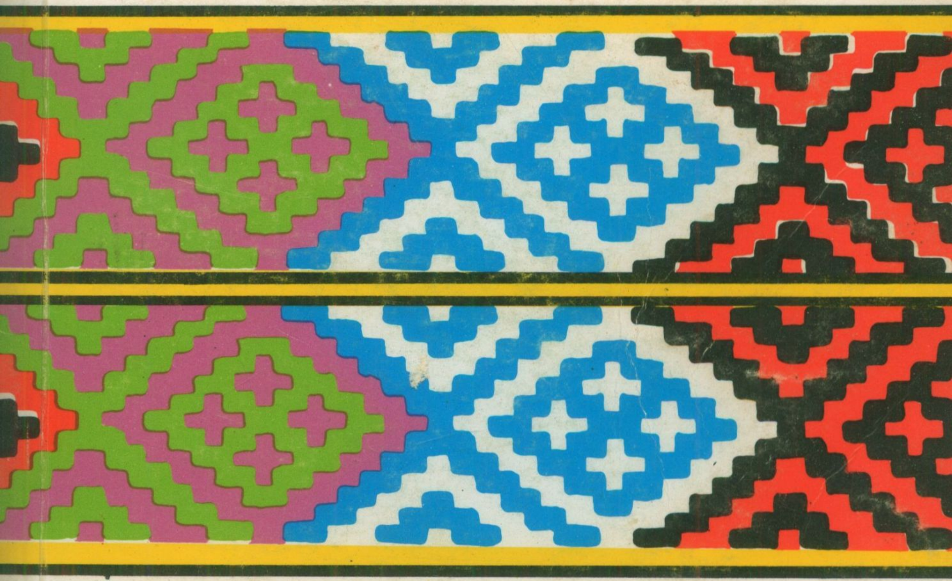
(١) تذڪره مشاهير سنڌ (جلد ٽيون)، مولانا وفائي، ص ٨١ – ٨٢، سنڌي ادبي بورڊ، سنہ ١٩٨٦ع.